

ΙΩ. Ν. ΞΗΡΟΤΥΡΗ
Ομοτίμου καθηγητοῦ τῆς Κοινωνιολογίας
στὴν Ἀνωτάτη Βιομηχανικὴ Σχολὴ Θεσσαλονίκης

Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΟΥ ΕΓΩ ΠΡΟΣ ΤΟ ΕΣΥ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Πρὸ δύο περίπου αἰώνων ξεκίνησε μιὰ ἐπανάσταση ἐξαιτίας τῆς ἀνακαλύψεως τῆς ἀτμομηχανῆς, ποὺ παραδόθηκε στὴν παραγωγή, καὶ μὲ προεισαγωγή τῇ Γαλλικῇ ἐπανάστασι καὶ τὴν τότε ἀρχόμενη ἀνάπτυξη τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, τῆς θετικῆς δηλαδὴ σκέψεως.

Ἡ ἐπανάστασι αὐτὴ μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου μᾶς παρουσίασε τὸ φαινόμενο ἐκεῖνο, ποὺ ἔδωκε τὸ ὄνομά του στὸν αἰῶνα μας, δηλαδὴ τὴν ἀνάπτυξη τῆς τεχνικῆς καὶ πὺρ πέρα ἀκόμη τὴν ἀνάπτυξη καὶ τὴν ἐξάπλωσι τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ. Γύρω ἀπ' αὐτὸ τὸ ἰδιαιτέρο, ξεχωριστὸ καὶ μεγάλο φαινόμενο τῆς ἐποχῆς μας συζητοῦμε, ἀλλὰ καὶ ζοῦμε μέσα σ' αὐτό, κάνουμε χρῆσι τῆς μεγάλης αὐτῆς προόδου καὶ τῶν δώρων της καὶ ὑφιστάμεθα τὴν ἐπίδρασὴ της, χωρὶς, ὥστόσο, νὰ τὴν ἀντιλαμβανόμαστε ὅσο πρέπει.

Οἱ συζητήσεις γύρω ἀπὸ τὰ προβλήματα τῆς νέας τεχνικῆς δὲν ἀγκιστρῶνουν τὴ βαθύτερη οὐσία τῶν πραγμάτων, δὲ φτάνουν ὡς τὴν ἐπίδρασι, τὴν ὁποία ὑφίσταται ὁ ἄνθρωπος στὸν πυρήνα του καὶ στὸ «εἶναι» του, παρὰ στρέφονται ἀπλῶς καὶ ἀποκλειστικὰ γύρω ἀπὸ τὰ οἰκονομικο-βιομηχανικὰ καὶ τῆς παραγωγῆς πράγματα, γύρω ἀπὸ τὸ στενὸ δηλαδὴ, τὸ ἀπόλυτα εἰδικὸ περιεχόμενό τους. Καὶ τὸ παρᾶξενον εἶναι πὼς τὰ προβλήματα αὐτὰ τὰ ἀντικρύζουμε σὰν αὐτοτελῆ, αὐτὴν ὑπαρκτά καὶ ἀνεξάρτητα, καὶ μάλιστα σὰ σκοποὺς κι ὄχι σὰ μέσα. Στεκόμαστε ἔτσι ἀπέναντι στὰ οἰκονομικο-βιομηχανικὰ προβλήματα, σὰ νὰ μὴν εἶχε ἡ ὑπαρξὴ καὶ ἡ ὑπόστασή τους τὸν πυρήνα της καὶ τὴν οὐσίαν της στὸν ἴδιον τὸν ἄνθρωπο.

Ἡ βιομηχανικὴ ἐπανάστασι ¹ ἐπέδρασε κατὰ δραστικὸ τρόπο ἐπάνω στὴν παραγωγή ἀλλὰ καὶ στὴ δομὴ τῆς κοινωνίας. Ἐπέφερε καὶ ἐπιφέρει, καὶ μάλιστα σήμερα ἐντονώτερα, κοινωνικὰς μεταβολὰς, ἀλλαγὰς καὶ ἀνακατατάξεις σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων σὲ μεγάλο βαθμό. Ὁ τεχνικὸς πολιτισμὸς — ἀπότοκος τῆς βιομηχανικῆς ἐπαναστάσεως — ἐπέδρασε καὶ ἐπιδρᾷ

1. Ἰω. Ν. Ξηροτύρη, Ἡ βιομηχανικὴ ἐπανάστασι, 1966. Μ. Pfender, Der Mensch und seine Technik, 1956. Ὁ χαρακτήρας καὶ ὁ σκοπὸς τῆς τεχνικῆς καὶ τῆς βιομηχανικῆς ἐπαναστάσεως εἶναι νὰ μᾶς ὑπηρετήσῃ. Ἐμεῖς ὅμως μὲ τὴν πλεονεξία μας καὶ τὴν ἀκόρεστη τάσι γιὰ δύναμι, λησμονήσαμε τὴν ἀποστολὴν της. Λατρέψαμε τὴ μηχανὴ καὶ χορεύουμε γύρω της μέσα σὲ σύγχυσι ἐνοσιῶν καὶ ἀξιών. Εἶναι μεγάλη ἀνάγκη γιὰ τὴν ἐπιβίωσι τοῦ κόσμου νὰ ὑπερνικήσουμε τὴ σύγχυσή μας μὲ τὴ δικαιοσύνη καὶ τὴ σύνεσή μας καὶ μὲ τὴν ἀλληλοβοήθειαν, γιὰ νὰ δημιουργήσουμε μιὰ κοινωνία, ποὺ νὰ ἀναπνέη τὴν ἀτμόσφαιρα μιᾶς εἰρηνικῆς, ἀρμονικῆς συμβιώσεως ἐπάνω σὲ λογικὰς βάσεις, ποὺ ἀποτρέπουν τὸ ἀκόρεστο καὶ τὴν τάσι γιὰ ἀπόκτησι δυνάμεως καὶ ἐπιβολῆς. Νὰ κατανικηθῇ τὸ ἀκόρεστο τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ τὸ ἐκτρέφει μέσα σὲ φαῦλον κύκλον ἡ τεχνικὴ.

ἐπάνω στὸν τρόπο τῆς συμπεριφορᾶς μας, ἐπάνω στὸν ψυχικό, πνευματικό, συναισθηματικό καὶ κοινωνικό κόσμο τοῦ ἀνθρώπου, ἐπάνω στὴ σκέψη του, ἔτσι ὥστε νὰ τοῦ ἀλλάξῃ τὴ ζωὴ του, σὲ σημεῖο μάλιστα, ποὺ κανένας δὲν μποροῦσε στὴν προτεχνική ἐποχὴ νὰ τὸ προβλέψῃ, καὶ δὲν μποροῦσε νὰ τὸ συλλάβῃ οὔτε καὶ ἡ πιὸ δυνατὴ ἀκόμη φαντασία².

Ἡ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση μὲ τὴν τεχνικὴ πρόοδο ἔδωσε στὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων νέα μορφή, τὴν ἔκανε ἑξάφνα ἀλλιώτικη ἀπ' ὅ,τι ἦταν προηγουμένως ἐπὶ χιλιετηρίδες δόλοκληρες. Εἶναι πολλὰ τὰ φαινόμενα τῶν ἀλλαγῶν ποὺ παρατηροῦμε ἑξαιτίας τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ μας τόσο στὴ θετικὴ, ὅσο καὶ στὴν ἀρνητικὴ πλευρὰ ἐπάνω στὸν πάσης φύσεως καὶ μορφῆς κόσμο τοῦ ἀνθρώπου. Ἐνα ἀπ' αὐτά, ἀρνητικῆς μορφῆς, εἶναι ἡ ἀποξένωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν πλησίον του καὶ πιὸ πέρα ἀκόμη, ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ του. Ἡ ἀδιαφορία πρὸς τὸ συνάνθρωπο, ἡ ἔλλειψη ἀνθρωπίνων σχέσεων καὶ κυρίως ἡ δυσκολία τῆς πορείας τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ καὶ ἀκόμη περισσότερο ἡ δυσκολία τῆς συναιρέσεως τοῦ ἐγὼ + ἐσὺ στὸ ἐμεῖς.

Τὸ φαινόμενο ποὺ θὰ ἐξετάσουμε, δηλαδὴ τῆς πορείας τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ, ὑπῆρχε βέβαια σὲ ὅλες τὶς ἐποχές. Σήμερα ὅμως οἱ μεγάλες ἀλλαγές ποὺ ἔφερε ἡ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση, ὁ τεχνικὸς πολιτισμὸς καὶ ἡ ἐξάπλωση τοῦ βιομηχανικοῦ πνεύματος μὲ τὴν ἄκρως ὑλιστικὴ ἀτμόσφαιρα, ποὺ κυριαρχεῖ στὶς βιομηχανικὲς κοινωνίες, δυσκολεύουν πολὺ αὐτὴ τὴν πορεία, τὴ δημιουργία, δηλαδή, ἀνθρωπίνων σχέσεων θετικῆς μορφῆς, φιλικοῦ φρονήματος, συμπάθειας, καλῆς θελήσεως, καλῆς πίστεως, δικαιοσύνης, ἀνοχῆς, εὐπροσηγορίας, σεβασμοῦ, προθυμίας γιὰ βοήθεια, αὐθορμησίας, ἀνθρωπισμοῦ κλπ. Τὰ ἐμπόδια καὶ οἱ δυσκολίες εἶναι πολλές. Θὰ προσπαθήσουμε ν' ἀναλύσουμε τὶς σπουδαιότερες ἀπ' αὐτές, γιὰτὶ, ἂν γνωρίζουμε τὰ ἐμπόδια, τότε θὰ μποροῦμε, ὅταν βέβαια τὸ θελήσουμε, νὰ τὰ παρακάμψουμε ἢ νὰ τὰ παραμερίσουμε καὶ νὰ συνεχίσουμε τὴν πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ, πρὸς ἀρμονικὴ συνάντηση.

Ὅσο κι ἂν οἱ δυσκολίες γιὰ τὴ δημιουργία ἀνθρωπίνων σχέσεων, τῆς πορείας τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ, ἦταν σὲ ὅλες τὶς ἐποχές κάπως σοβαρές, σήμερα στὴν κοινωνία τῆς εὐημερίας καὶ τοῦ βιομηχανικοῦ πνεύματος, τῆς ἀφθονίας καὶ τῆς κατανάλωσης δυσκολεύεται ἀκόμη περισσότερο ἡ δημιουργία θετικῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων, ἡ συναίρεση τοῦ ἐγὼ + ἐσὺ στὸ ἐμεῖς.

Ὁ σύγχρονος ἀνθρώπος εἶναι πράγματι πολὺ κοντὰ στὴν εἰκόνα ποὺ περι-

2. Γιὰ τὴν ἐπίδραση τῆς βιομηχανικῆς ἐπαναστάσεως βλ. Ἰω. Ν. Ξηροτύρη, Ἐπικαίρα κοινωνικὰ προβλήματα, 1965, σ. 65 - 145. Ὁ *"Eberet E. Χάγκεν* στὸ βιβλίο του *On Theory of Social Change*, Dorsey Press, ἐξηγεῖ πῶς ἡ ἐπίδραση τῆς τεχνολογικῆς περιόδου γίνεται φανερὴ στὴν κοινωνικὴ συμπεριφορὰ, στὴν προσωπικότητα τῶν ἀτόμων καὶ στὸ πολιτιστικὸ φόντο. Παρουσιάζει τὶς ἐπιδράσεις τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ ἐπάνω στὸν ἄνθρωπο καὶ στὴν ἀνθρώπινη οὐσία του (βλ. περιοδ. «Διάλογος», Χειμῶνας 1971, σ. 105).

γράφει στὸ βιβλίο του «Ὁ ὠραῖος νέος κόσμος» ὁ Χάξλεϋ: «Καλοθρεμμένος, καλοντυμένος, ἱκανοποιημένος σεξουαλικά καὶ ὥστόσο χωρὶς προσωπικότητα, χωρὶς καμιά ἐπαφή μὲ τοὺς συνανθρώπους του, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπιφανειακή», κατευθυνόμενος ἀπὸ συνθήματα, ποὺ τόσο ἐπιγραμματικά διατυπώνει ὁ συγγραφέας: «ποτέ μὴν ἀναβάλῃς μιὰ διασκέδαση, μιὰ εὐχαρίστηση, ἓνα ξεφάντωμα, ποὺ μπορεῖς νὰ ἔχῃς σήμερα». Ἡ ἡ περίφημη φράση: «Ὅλοι εἶναι εὐχαριστημένοι στὴν ἐποχὴ μας... Σήμερα ἡ εὐτυχία τοῦ ἀνθρώπου βρίσκεται στὴ διασκέδαση. Ἡ διασκέδαση βρίσκεται ἀκόμη στὴν ἱκανοποίηση στὸ νὰ καταναλίσκη καὶ νὰ "ἀπολαμβάνῃ" ἐμπορεύματα, θεάματα, τροφές, ποτά, τσιγάρα, κινηματογράφους, τηλεοράσεις κλπ.». Ὁ κόσμος ὅλος εἶναι ἓνα μεγάλο ἀντικείμενο γιὰ τὴν ὁρεξή μας, ἓνα μεγάλο μῆλο, μιὰ μεγάλη φιὰλη, ἓνας μαστός, ἀπὸ τὸν ὁποῖο θηλάζουμε καὶ πάντα προσδοκοῦμε, ἐλπίζουμε καὶ πάντα ἀπογοητεύομαστε. Ὁ χαρακτήρας μας εἶναι ρυθμισμένος ν' ἀλλάζῃ καὶ νὰ καταναλίσκη. Τὸ καθετί, πνευματικὸ ἢ ὕλικό, γίνεται καὶ ἀντικείμενο ἀνταλλαγῆς καὶ καταναλώσεως³.

Οἱ κοινωνίες μας σήμερα ὀφείλουν τὸ ὑψηλὸ βιοτικὸ τους ἐπίπεδο στὴν ἀνάπτυξη τῆς τεχνικῆς. Ὡστόσο ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ κάθε βῆμα προόδου δημιουργεῖ καὶ κοινωνικά προβλήματα, τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ λύσῃ ὁ ἄνθρωπος. Οἱ τεχνικὲς δυνατότητες εἶναι σχεδὸν ἀπεριόριστες, ἀλλὰ ξυπνοῦν στὸν ἄνθρωπο τὴν ἀκόρεστη καὶ ἀχαλιναγώγητη ἐπιθυμία καὶ δημιουργοῦν ἀβεβαιότητες, σοβαροὺς κινδύνους γιὰ τὴν ἁρμονικὴ συμβιωτικὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων, γιὰ τὴν ἐπίβλωση τοῦ ἀνθρώπινου γένους⁴.

Τὸ πνεῦμα τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας, τῆς κοινωνίας τῆς καταναλώσεως καὶ τῆς εὐμάρειας ἔφερε στὸ προσκήνιο τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων πολλὰ πράγματα, καταστάσεις ἢ καὶ πάθη ἀνθρώπων, ἀντὶ νὰ τὰ κατευνάσῃ. Ἐφερε ἀρνητικὲς πλευρὲς ἀνθρωπίνων σχέσεων: ἀποστρόφῃ, ἀπόκρουση, ἀδιαφορία πρὸς τὸ συνάνθρωπο, ἀποξένωση, ὑπερφροσύνῃ, ἐγωισμό, ὠμὸ ἀτομικισμό, ἐντονη τάση γιὰ ἐκμετάλλευση, ὑποτίμηση τῆς ἀνθρώπινης ὑποστάσεως, ἀδιαλλαξίες, πλεονεξία καὶ ἄλλα παρόμοια ἀντικοινωνικά ἀντιμαχόμενα τίς θετικὲς ἀνθρώπινες σχέσεις.

Ὡστόσο θὰ περίμενε κανεὶς τὸ ἀντίθετο ἀπὸ τὴν κοινωνία τῆς εὐημερίας, εἰρήνῃ, δηλαδὴ, ἡσυχία καὶ ὁμόνοια, ἁρμονία καὶ συμφιλιοτικὲς τάσεις μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων. Ἡ ἄνοδος τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου δὲ δικαίωσε π.χ. τίς προσδοκίες τῶν σοσιαλιστῶν τοῦ περασμένου αἰῶνα καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα μας, ποὺ πίστευαν, ὅτι μὲ τὴν ἄνοδο τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου θὰ ἐπικρατοῦσε ἁρμονία καὶ εἰρήνῃ μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, καλὴ θέληση καὶ ἐμπιστοσύνη καὶ θὰ ἔπαυαν νὰ ὑφίστανται πολλὰ κοινωνικά κακά. Δυστυχῶς ἡ εὐμάρεια δὲν καλλιереῖ,

3. Σημειωμένο ἀπὸ τὸν *Ἐριχ Φρόμ*, *Die Kunst des Liebens*, 1956, σ. 117· ἑλληνικὴ μετάφραση μὲ τίτλο: *Ἡ τέχνη τῆς Ἀγάπης*, 1972, σ. 111 κ.έ.

4. *H. Kuhnke*, *Die sozialen Auswirkungen der Technik*, 1956.

όπως θα φανταζόταν κανείς, τις ἀρετές. Παρατηρούμε πώς παντού όπου το βιοτικό επίπεδο ανέβηκε, και μάλιστα σέ χώρες όπου ἔφτασε στο πιδό ὑψηλό σημεῖο του, όπως π.χ. στίς Η.Π.Α. και στίς Σκανδιναβικές χώρες, ἀντί νά μειωθοῦν τὰ ἐγκλήματα, ὅχι μόνο αὐξήθηκαν σέ μεγάλο βαθμό, ἀλλά και δυνάμωσαν σέ ἀγριότητα, ἀπό τήν εὐμάρεια. Εἶπαν, και πιστεύω πώς εἶναι σωστό, πώς «ἡ εὐμάρεια και ἡ εὐημερία συνοδεύονται πάντα ἀπό μιὰ πνευματική δυστυχία». Ἡ εὐημερία και ἡ εὐμάρεια γεννοῦν πολλά κακά, προκαλοῦν τήν «ἔβριση» (μέ τὸ ἀρχαῖο ἑλληνικό νόημα της) μέ δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις στόν ψυχικό κόσμο τῶν ἀνθρώπων· μέ δυσμενεῖς ἐπιδράσεις στήν πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ, στή δημιουργία ἀνθρωπίνων σχέσεων.

Ἡ εὐμάρεια, και μάλιστα μέ τὸν ταχύ και ἀπότομο ρυθμό πού ἀνέβηκε και ἀπλώθηκε μεταπολεμικά ὀρίζοντια και κάθετα, παρέσυρε και γκρέμισε ἡ ἀδυνατίσσει, κλόνισσε σύρριζα θεσμούς κύρους, κοινωνικούς κανόνες ἡθῶν, ἐθίμων, δικαίου και λοιπῶν ἀξιών. Ἡ εὐημερία ἄσκησε και ἄσκει μεγάλη ἐπίδραση ἐπάνω στή σκέψη μας, στή συμπεριφορά μας και ἀπέναντι στή ζωή.

Ἦταν σφάλμα νά νομίζη κανείς πώς ἡ εὐμάρεια εἶναι ἡ πανάκεια τῶν κοινωνικῶν κακῶν. Μ' αὐτὸ δὲ διανοεῖται βέβαια κανένας πώς πρέπει νά γυρίσουμε πίσω σέ ἐποχές στερήσεων και ἀνέχειας, κατὰ τίς ὁποῖες δὲν ἔκαναν τήν ἐμφάνισή τους μερικά ἀπὸ τὰ σημερινὰ ἀντικοινωνικά φαινόμενα. Ἀλλά κι ἂν ἀκόμη τὸ ἤθελε και τὸ πίστευε κανείς, θά ἦταν ἀδύνατο νά πραγματοποιηθῇ.

Ὡστόσο φαίνεται πώς μέ τήν ἀνοδο τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου και τῆς ἀπλυνόμενης στόν κόσμο εὐμάρειας δὲν προσέξαμε και μερικά κακά, τὰ ὁποῖα ἀκολουθοῦν ἡ ἐμφιλοχωροῦν μαζί μέ τίς καταστάσεις αὐτές και τήν τεχνική πρόοδο. Φαίνεται νά μὴν ὑπολογίζωνται, γιατί τραβοῦν τήν προσοχή μας περισσότερο οἱ πλευρές ἐκεῖνες πού ικανοποιοῦν τίς ὀρέξεις, τίς ἐπιθυμίες, τίς ματαιοδοξίες, τίς ἀνέσεις μας και ἄλλα παρόμοια και ἀμελοῦμε μερικὲς ψυχικὲς και ἀνθρωπιστικὲς ἀπαιτήσεις τῆς ζωῆς μας. Φαίνεται πώς οἱ τάσεις και οἱ ὀρέξεις μας ικανοποιοῦνται περισσότερο, ὅταν παραμερίζουμε μερικὲς ἀπαιτήσεις τοῦ ψυχικοῦ μας κόσμου, αὐτὲς ἀκριβῶς πού μποροῦν νά πλησιάσουν τὸ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ.

Ἀπὸ μιὰ ἄλλη ἄποψη οἱ βιομηχανικὲς κοινωνίες μας σήμερα εἶναι — και μέ τὸ δίκιο τους — περήφανες γιὰ τὴ νοητικὴ ἐφευρετικὴ δύναμη τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος ἔχει φτάσει σὲ πεδίο τῆς τεχνικῆς δραστηριότητάς του σέ ὑψηλότατο, σέ ἀναπάντεχο σημεῖο. Ἀπὸ μιὰ ἄλλη πάλι ἄποψη οἱ κοινωνίες μας σήμερα θεωροῦνται ὑπανάπτυκτες, γιατί δὲν μπόρεσαν νά προσφέρουν στόν ἄνθρωπο πληρότητα ζωῆς και σχέσεις ἀρμονικῆς ἀνθρώπινης συμβιώσεως.

5. *Ιω. Ν. Ξηροτύρη*, Γενεές και ἀντιθέσεις, 1970, σ. 70 κ.ἐ.· καθορίζεται ἡ ἐπίδραση πού εἶχε ἡ εὐημερία σὰν αἷτιο στήν ἀνταρσία τῶν φοιτητῶν και εἰδικότερα τῶν νέων στή Δυτικὴ Γερμανία, στίς Η.Π.Α. και σέ ἄλλα κράτη.

Ἡ πρόοδος ὁμως, ὅπως τὴν ἀντιλαμβάνονται οἱ σύγχρονες κοινωνίες, ἀπειλεῖ τὴν ἀνθρωπότητα μὲ ἀφανισμό. Ἡ μόνη ἐλπίδα σωτηρίας, τονίζουν μερικοὶ ἐρευνητὲς τοῦ φαινομένου τῆς τεχνικῆς προόδου καὶ τοῦ βιομηχανικοῦ πνεύματος, εἶναι νὰ μείνῃ στάσιμη, δηλαδὴ κάτι ποὺ ἀντιβαίνει ὁλότελα σὲ ὅ,τι θεωρεῖται σήμερα σὰν ἀνάπτυξη. Αὐτὸ ἀποτελεῖ τὸ κυριώτερο συμπέρασμα μιᾶς μελέτης μὲ θέμα: «Τὰ ὅρια τῆς πληθυσμιακῆς καὶ οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως». Ἡ μελέτη αὕτη ἔγινε ἀπὸ ἐπιτελεῖο ἐπιστημόνων κάτω ἀπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ δρος Ντένις Μήντους, καθηγητοῦ τοῦ περὶφημου Ἰνστιτούτου τῆς τεχνολογίας τῆς Μασσαχουσέτης.

Ἡ ἐπιχειρηματολογία τῶν συντακτῶν τῆς μελέτης εἶναι σχεδὸν ἀκαταμάχητη. Τὸ μέλλον τοῦ ἀνθρώπου στὸν πλανήτη αὐτόν, λένε, ἐξαρτᾶται ἀπὸ πέντε παράγοντες. Οἱ παράγοντες αὗτοὶ εἶναι: 1) Ἡ αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ. 2) Ἡ ἄνοδος τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς. 3) Ὁ ρυθμὸς ἐξαντλήσεως τῶν φυσικῶν πόρων. 4) Ἡ βιομηχανικὴ δραστηριότητα καὶ 5) Ὁ βαθμὸς τῆς ρυπάνσεως τοῦ περιβάλλοντος.

Ἐὰν ἐξακολουθήσουμε νὰ ἐκμεταλλευσάμετε τοὺς παραπάνω παράγοντες μὲ τὸν ἴδιο, ὅπως σήμερα, τρόπο, ἀναφέρουν οἱ συντάκτες τῆς μελέτης, τότε μέσα σ' ἓναν αἰῶνα ἡ γῆ θὰ ἔχῃ ξεπεράσει τὴν ἱκανότητά της νὰ μᾶς συντηρῇ, ὁπότε ἡ ἀνθρωπότητα θὰ ἰδῇ τὴν ἱστορία της νὰ τερματίζεται μὲ ἓνα τρομερὸ ἐφιάλτη.

Ὡστόσο ἡ κατάσταση δὲν εἶναι καὶ τόσο ἀπελπιστικὴ, τονίζουν ἐπίσης οἱ ἴδιοι μελετητὲς - ἐπιστήμονες τοῦ Ἰνστιτούτου ποὺ ἀναφέραμε. Ὑπάρχει — σημειώνουν — ὁ χρόνος καὶ τὰ μέσα, γιὰ νὰ προληφθῇ ἡ καταστροφή. Ἡ κίνηση τῶν πέντε βασικῶν μεγεθῶν μπορεῖ νὰ χαλιναγωγηθῇ, ἂν ὁ ἀνθρώπος ἀλλάξῃ μερικὲς ἀπὸ τίς βασικὲς δοξασιὲς του καὶ ἀναπροσανατολίσῃ τὴ δραστηριότητά του ἐπάνω στὴ γῆ.

Σὰν κυριώτερες ἀλλαγές, ποὺ θὰ ἐπιτρέψουν στὴν ἀνθρωπότητα νὰ συνεχίσῃ τὴν πορεία της, οἱ συντάκτες τῆς μελέτης θεωροῦν τίς ἐξῆς: 1) Θὰ πρέπη νὰ ἐγκαταλειφθῇ ἡ ἀντίληψη, ὅτι πρόοδος καὶ εὐτυχία ἐξαρτῶνται ἄμεσα ἀπὸ τὴν συνεχῇ αὔξηση τῆς ὑλικῆς εὐημερίας. 2) Θὰ πρέπη νὰ γίνῃ κοινὴ συνείδηση, ὅτι τόσο ἡ αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ, ὅσο καὶ ἡ ἄνοδος τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς, πρέπει νὰ ἀναχαιτισθοῦν. Ἡ ἀναχαίτιση μάλιστα αὕτη πρέπει νὰ πραγματοποιηθῇ, κατὰ τοὺς ἐπιστήμονες τοῦ Ἰνστιτούτου, μέχρι τὸ τέλος τοῦ αἰῶνα.

Πρέπει νὰ σημειωθῇ πὼς τὰ πορίσματα αὐτὰ δὲ βρίσκουν σύμφωνους ὅλους τοὺς εἰδικούς. Οἱ ἀντιρρήσεις προέρχονται κυρίως ἀπὸ ὀρισμένους οἰκονομολόγους, μετὰξὺ τῶν ὁποίων εἶναι καὶ ὁ Σάϊμον Κούζνετς, ποὺ πῆρε πρόπερσι τὸ βραβεῖο Nobel γιὰ τίς μελέτες του γύρω ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη. Τὰ κύρια ἐπιχειρήματα τῶν ἐπικριτῶν τῆς μελέτης αὐτῆς εἶναι ὅτι τίς σημερινὲς δημογραφικὲς τάσεις δὲν πρέπει νὰ τίς προεκτείνουμε καὶ στὸ μέλλον. Τὸ ἴδιο πάλι, γιὰ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ μόλυνση τοῦ περιβάλλοντος, λένε πὼς δὲν πρέπει νὰ προ-

τρέχει κανείς. Όσοτόσο νομίζω πώς οι μελετητές του προβλήματος με τις πέντε θέσεις τους έχουν περισσότερο δίκιο. Πάντως, άσχετα με το ποιά από τις δυο γνώμες είναι σωστότερη ή πιθανότερη, γεγονός είναι και παραμένει, πώς στη μελέτη επισημαίνονται οι κίνδυνοι της προόδου και υποδεικνύονται τρόποι αντιμετώπισέως. Απλές, βέβαια, λύσεις δεν υπάρχουν. Ίσως θα απαιτηθῇ κάποιος καινούριος τρόπος του σκέπτεσθαι, κάποιο νέο σύστημα άξιῶν. Αυτό το παραδέχονται όλοι σχεδόν οι γνώστες τῶν πραγμάτων⁶.

Δεν υπάρχει βέβαια καμιά άμφιβολία πώς οι φόβοι τῆς έπιτροπῆς μελέτης τῶν έπιστημόνων του Ίνστιτούτου τῆς Μασσαχουσέτης είναι δικαιολογημένοι, αλλά εκτός από τὰ μέτρα που προτείνουν είναι άνάγκη, πέρα από κάθε είδος μεταρρυθμιστικῆς αλλαγῆς στη δομή τῆς δημογραφίας, τῆς κοινωνίας, τῆς άγροτικῆς παραγωγῆς, του βαθμοῦ τῆς ρυπάνσεως, τῆς εκκλησίας, τῆς πολιτείας και τῶν άλλων βασικῶν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς θεσμῶν, νά μάθῃ ὁ άνθρωπος νά δημιουργῇ θετικῆς ανθρώπινες σχέσεις ψυχικῆς έπαφῆς πρὸς τὸ συνάνθρωπο. Νά προσπαθήσῃ τὸ ἐγὼ νά πορευθῇ πρὸς άρμονικὴ συνάντηση τοῦ ἐσύ. Νά ἀντιληφθῇ ὅτι «ὁ ἄνθρωπος πρέπει νά εἶναι γιὰ τὸν ἄνθρωπο κάτω τὸ ἅγιο», ἀλλιῶς καμιά ἀλλαγὴ δεν πρόκειται νά ὠφελήσῃ σὲ διάρκεια.

ΤΟ ΕΓΩ ΓΙΑ ΝΑ ΩΡΙΜΑΣΗ ΕΧΕΙ ΑΝΑΓΚΗ ΑΠΟ ΤΟ ΕΣΥ

Γιὰ νά ὠριμάσῃ ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἀνάγκη καὶ τῶν άλλων. Δεν ἀρκεῖ μόνο τὸ ἐγὼ. Αυτό ὑφίσταται καὶ ὑπάρχει μόνον ἐφ' ὅσον ὑφίσταται καὶ ὑπάρχει τὸ ἐσύ. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἓνα ὃν κοινωνικό. Καὶ σὰν τέτοιο ἔχει μέσα του ἀπὸ τὴ φύση του τὴν ὥθηση, τὴν πίεση νά βρίσκεται σὲ σχέσεις με τοὺς άλλους. Καὶ δεν ἔχει μόνο αὐτὴ τὴ φυσικὴ τάση, ἀλλὰ καὶ τὴν ικανότητα νά συνάπτῃ καὶ νά συνδέῃ σχέσεις με τοὺς συνανθρώπους του. Χωρὶς αὐτὴ τὴν ικανότητα δὲ θὰ μπορούσε ὁ ἄνθρωπος νά ἐπιζήσῃ. Όσοτόσο γίνεται ὅλο καὶ περισσότερο ἀτομικιστής, ὅλο καὶ πιὸ ἐγωιστής, ὅλο καὶ κλείνεται μέσα στὸν ἑαυτὸ του ἀπὸ πολλὰς αἰτίες, ὅσο κι ἂν συναντιέται με τοὺς άλλους, ὅσο κι ἂν δημιουργῇ τυπικές, συμβατικές σχέσεις, γιατί κρατᾷ τὸν ἐσωτερικό του κόσμον κλειστό, κάτω ἀπὸ ἓνα παριχαρακωμένο ἐγὼ. Κι αὐτὴ τὴν κατάσταση δεν τὴν παρατηρεῖ κανένας μόνο ἐξῶ, στὴν κοινωνία, ἀλλὰ καὶ μέσα στίς πιὸ στενές ομάδες, κοινότητες, μέσα στὴν οἰκογένειά μας, ἀνάμεσα στοὺς γονεῖς καὶ στὰ παιδιά, ἀνάμεσα στοὺς ἰδιους τοὺς γονεῖς, στὸ ἀνδρόγυνον.

Ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος ζῇ καὶ ἀναπνέει μέσα σὲ ἔντονα ὕλιστικὴ ἀτμόσφαιρα, ἡ ὁποία τὸν κάνει ὅλο καὶ περισσότερο ἀδιάφορο, κάτω πού δυσκολεύει πολὺ τὴν πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσύ, πού τὸν ἐμποδίζει νά βρῇ τὸ σωστὸ δρόμο

6. Σημειωμένο ἀπὸ τὸ περιοδικὸ «Διάλογος» τῆς Ἀμερικανικῆς Πρεσβείας, Θέρος 1972, σ. 112.

πρὸς τὸν ἄλλον, ὅσο κι ἂν συναντιέται με τοὺς ἄλλους σὲ μιὰ ἐπώνυμη ἢ ἀνώνυμη συνάντηση.

Ἐκεῖνο ποὺ πρέπει νὰ γνωρίζουμε εἶναι πὼς ἡ ἀνθρώπινη ὑπαρξὴ ὁλοκληρώνεται μόνο με τὴ σχέση τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ. Μόνο ἔτσι μπορεῖ τὸ ἐγὼ τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἐξανθρωπισθῇ καὶ νὰ ὁλοκληρωθῇ ἡ ἀνθρώπινη ἀποστολή του. "Ὅπου παραμελοῦνται ἡ φτωχαίνουν οἱ σχέσεις τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ, ἐκεῖ τὸ ἄτομο ξεπέφτει ἢ ζητεῖ διέξοδο πρὸς ἀντικοινωνικὲς ἐνέργειες, γιατί ἡ ἀπομόνωση εἶναι κακὸς σύμβουλος. "Ἐνας παλιὸς μῦθος λέει πὼς ὁ ἀνθρωπος, ὅταν ξεφύτρωσε ἐπάνω στὴ γῆ — ἔτσι τὸ θέλει ὁ μῦθος — κοίταξε γύρω του, ἀλλὰ δὲν ἔβλεπε κανέναν. Φοβήθηκε τότε ἀπὸ τὴ μοναξιά καὶ τὴν ἀπομόνωσή του καὶ ἤθελε νὰ ξαναμπῇ μέσα στὴ γῆ.

Ὁ μῦθος ἔχει ἀσφαλῶς κάποιο νόημα. Μᾶς δείχνει πὼς δὲν μπορεῖ νὰ ὑπαρξῇ τὸ ἐγὼ μας χωρὶς τὸ ἐσὺ. "Ἀλλωστε καὶ τὰ ἱερά μας βιβλία κάτι παρόμοιο μᾶς λένε: "Ὅταν ὁ Θεὸς ἐπλασε τὸν ἄνθρωπο, σκέφθηκε, πὼς «οὐ καλὸν τὸν ἄνδρα μόνον εἶναι» κι ἐπλασε καὶ τὸ ἐσὺ, τὴ γυναίκα, τὸν ἄνθρωπο τοῦ ἄλλου φύλου. Τὸ ἴδιο μᾶς λέει καὶ ὁ Πλάτων, πὼς οἱ θεοὶ ἔκαναν τὸ ἄλλο μισὸ τοῦ ἄντρα, τὴ γυναίκα, σὰ σύντροφό του, τὸ ἐγὼ δηλαδή καὶ τὸ ἐσὺ συνηρημένα στὸ ἐμεῖς. "Ὅλα αὐτά, ὅπως καὶ ἡ καθημερινὴ παρατήρηση, μᾶς δείχνουν πὼς ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἓνα ὃν ὅχι τέλειο. Ἀπὸ τὴ γέννησή του ὡς τὸ θάνατό του εἶναι ἐξαρτημένος ἀπὸ τοὺς ἄλλους, ἀπὸ τοὺς συνανθρώπους του. Κανένας δὲν ἔρχεται στὸν κόσμον οὐρανόπεμπτος καὶ κανένας δὲν ἀναλαμβάνεται στοὺς οὐρανούς· ὁ ἄνθρωπος γεννιέται, ἔρχεται στὸν κόσμον μέσα σὲ μιὰ οἰκογένεια, μέσα σ' αὐτὴν ζῇ καὶ πεθαίνει μέσα σὲ μιὰ κοινότητα, σὲ μιὰ κοινωνία, γιατί στὸν πλανήτη μας δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ ζωὴ «ἐν μονώσει».

Ὁ ἄνθρωπος δὲ θὰ μπορούσε νὰ ἐπιβιώσῃ, ἂν δὲν εἶχε τὴν τάση γιὰ ἐπικοινωνία με τοὺς συνανθρώπους του, ἂν δὲν ἔφερνε ἀπὸ τὴ φύση μέσα του τὴν τάση τῆς ἀνακοινώσεως καὶ τῆς συνομιλίας. Γιὰ τὴν ἀνακοίνωση καὶ τὴ συνομιλία, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἐγὼ χρειάζεται καὶ τὸ ἐσὺ. Μόνος του δὲν μπορεῖ κανένας νὰ συνδιαλέγεται. Ἀπαιτοῦνται τουλάχιστον δύο, ὁ ἓνας νὰ μιᾷ καὶ ὁ ἄλλος ν' ἀκούῃ ἢ νὰ προβάλλῃ τίς ἀπορίες του. Πάντως θὰ συνδιαλέγεται, θὰ συνομιλῇ, θὰ συμφωνῇ ἢ θὰ διαφωνῇ. "Ὅλα αὐτὰ τὰ ἀπανωτὰ σὺν στίς λέξεις ἐνέργειας καὶ δράσεως φανερώνουν καθαρὰ πὼς τὸ ἐγὼ ἔχει ἀνάγκη, γιὰ νὰ ὑπάρξῃ, ἀπὸ τὸ ἐσὺ, γι' αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ τὸ ἀγνοήσῃ. "Ἐνα ἀπὸ τὰ πιὸ σπουδαῖα στοιχεῖα εἶναι τὸ γεγονὸς, ὅτι οἱ ἄνθρωποι δὲν μποροῦν νὰ ζήσουν δίχως κάποιο εἶδος συνεργασίας με τοὺς ἄλλους. Σὲ κάθε πιθανὴ μορφή τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ἀπαραίτητο νὰ συνεργάζεται ὁ ἄνθρωπος με τοὺς ἄλλους, ἂν θέλῃ νὰ ἐπιζήσῃ. Κάθε ἄτομο αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη τῆς βοήθειας τῶν ἄλλων σὲ ἔντονο βαθμὸ σὰν τὸ παιδί. Ὑπάρχει καὶ κάποιο ἄλλο στοιχεῖο, ποὺ καθιστᾷ τὸ ἴδιο ὑποχρεωτικὴ τὴν ἀνάγκη τῆς «συνδέσεως», τὸ γεγονὸς τῆς ὑποκειμενικῆς αὐτοσυνειδήσεως, τῆς νοητικῆς ικανότητος, με τὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος ἀποκτᾷ αὐτογνωσία, σὰν

ατομική οντότητα, πού διαφέρει από τη φύση με τούς άλλους ανθρώπους.

Κανένας δὲ θὰ μπορούσε ν' ἀκούη τὸν ἄλλον, ἂν στὴ συνομιλία, στὴν ὁμιλία τοῦ ἄλλου, δὲν ἄκουε καὶ τὴ δική του ἐσωτερικὴ φωνή. Δὲν ἀκοῦμε μόνο με τ' αὐτιά. Ἴσως αὐτὸ εἶναι τὸ λιγότερο. Ἀκοῦμε με ὅλες τὶς αἰσθήσεις μας, με τὸ νοῦ, με τὴν καρδιά, με ὅλο τὸ εἶναι μας, θέτομε σὲ κίνηση ὅλες τὶς δυνάμεις μας, τὶς παραστατικὲς δυνάμεις μας καὶ τὶς ψυχικὲς λειτουργίες μας, μνήμη, βούληση κλπ. Κι ἀκόμη κάτι ἄλλο μεσολαβεῖ, γιὰ ν' ἀκούσουμε, νὰ συνδιαλεχτοῦμε, νὰ δημιουργήσουμε σχέσεις. Κάτι, πού δὲν παρατηρεῖ κανένας μόνο στὰ ἄστρα πού πέμπουν τὶς ἀκτίνες τους, ἀλλὰ καὶ στοὺς ἀνθρώπους. Ἀπὸ ἄνθρωπο σὲ ἄνθρωπο ἐκπέμπονται κατὰ ἄορατο τρόπο κύματα, πού ἐπιδρῶν εὐμενῶς ἢ δυσμενῶς, πού προσελκύουν ἢ ἀποκρούουν. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι πομπὸς καὶ δέκτης. Κι ἐπάνω στὴν ἱκανότητα τοῦ πομποῦ καὶ τοῦ δέκτη βρίσκεται ἐκείνη ἢ με τὸ νοῦ ἀνεξήγητη καὶ ἀλογάριαστη ἢ καὶ ἀδικη συμπάθεια ἢ ἀντιπάθεια. Πρόκειται γιὰ παράγοντες, τοὺς ὁποίους δὲν μπορούμε παρὰ νὰ ὑπολογίζουμε.

Τὸ συναίσθημα τῆς συμπάθειας μᾶς ὠθεῖ νὰ ἔχουμε κλίση πρὸς τὸ συνάνθρωπό μας, νὰ τὸν ἀκοῦμε με προσοχή, νὰ λαβαίνουμε μέρος στὸ πεπρωμένο του, νὰ συμπάσχουμε. Συμπάθεια θὰ πῇ εὐρυνση τοῦ ἐγὼ μας, ἀνακάλυψη τοῦ δρόμου πρὸς τὸ ἐσὺ, συμμετοχὴ τοῦ ἐγὼ μας στὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἐσὺ. Ἡ συμπάθεια στὸ βαθύτερο νόημά της, δηλαδὴ στὸ «συναισθάνεσθαι» πέρα ἀπὸ τὴν ατομικὴ σου ὑπαρξὴ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἄλλου, ἀνήκει στίς πιὸ ὁμορφες ἱκανότητες τοῦ ἀνθρώπου.

Ὁ ἄνθρωπος πού εἶναι προικισμένος με τὸ συναίσθημα τῆς συμπάθειας ἢ μᾶλλον αὐτὸς πού ἔχει τὴν ἀπὸ τὴ φύση δοσμένη στὸν κάθε ἄνθρωπο τάση ἀναπτύξεως καλλιεργημένη, εἶναι ὁ ἀντίπους τοῦ ἐγωκεντρικοῦ ἀνθρώπου, τοῦ ἐγωιστῆ. Εἶναι ἀνθρωποκεντρικός, δηλαδὴ δὲν τοποθετεῖ παντοῦ καὶ πάντοτε στὸ κέντρο τὸ ἐγὼ του, παρὰ τὸν ἄνθρωπο, τὸ συνάνθρωπο.

Τὸ ἐσὺ δίνει δυνάμεις στὸ ἐγὼ, βοηθεῖ στὴν ἀνάπτυξη τῶν προδιαθέσεων του. Τοῦ δίνει παρωθήσεις ἀναπτύξεως. Στὴν ἀμοιβαία ἐπίδραση τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ, μπορεῖ ν' ἀντιληφθῇ τὸ ἐγὼ τὰ κενά, τὶς ἐλλείψεις του, τὰ ἐλαττώματά του. Σὲ μιὰ προσευχὴ τοῦ ἑνὸς σοφὸς λέει τοῦτα τὰ λόγια: «Δὲν ἔχει νόημα ἡ ζωὴ μου, ἂν ἔμενα ὁλομόναχος. Δῶσε, Θεέ μου, νὰ στηρίξωμαι ἐπάνω στοὺς ἄλλους καὶ οἱ ἄλλοι ἐπάνω σὲ μένα». Ὁ Χριστός, ὅπως ξέρουμε, δὲν μπόρεσε νὰ φέρῃ μόνος του τὸ Σταυρό του. Ἐνας ἀπὸ τὴν Κυρήνη, πού λεγόταν Σίμων, τὸν βοήθησε κι ἔφερε τὸ σταυρὸ του ὡς τὸ Γολγοθᾶ. Στὴν εἰκόνα αὐτὴ βρίσκεται ἓνα βαθύτατο νόημα κι ἓνα σύμβολο. Μποροῦμε καὶ πρέπει νὰ ξαλαφρώσουμε τὸν πλησίον μας, τὸ συνάνθρωπό μας, λίγο ἀπὸ τὸ σταυρὸ του, ἀλλὰ τὴ νύχτα τοῦ Γολγοθᾶ θὰ τὴν ὑποστῇ ὁ κάθε ἄνθρωπος μόνος του. «Ὅταν εἶμαι μόνος», λέει κάποιος ἄλλος σοφός, «αἰσθάνομαι τὸν ἐαυτό μου ἀδύναμο, αἰσθάνομαι, δηλαδὴ, μιὰ ἀδυναμία, σὰ νὰ εἶμαι παράλυτος. Ἀν ὅμως βρῶ ἓναν ἄνθρωπο,

τότε εἶμαι δυνατός»⁷. Γινόμαστε ἀπὸ κάθε ἀποψη δυνατοὶ στὴ ζωὴ, ἀν πασκί-
σουμε νὰ βροῦμε τὸ δρόμο τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ, τόσο μέσα στὶς κοινωνίες μας,
ὅσο καὶ πλατύτερα μέσα στὸν κόσμο.

Ο ΔΡΟΜΟΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΠΛΗΣΙΟΝ ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ ΕΥΚΟΛΟΣ

Ὁ δρόμος αὐτὸς δὲν εἶναι οὔτε εὐκόλος οὔτε, φυσικά, χωρὶς ἐμπόδια. Χρειά-
ζεται προσπάθεια καὶ μάλιστα ἀρκετὴ, γιὰ νὰ τὸν πορευθοῦμε μὲ σκοπὸ νὰ συ-
ναντήσουμε τὸ ἐσὺ. Ἄν παρατηρήσουμε προσεκτικὰ τὶς ἀνθρώπινες σχέσεις,
θὰ διαπιστώσουμε πόσο λίγο γνωρίζει ὁ ἓνας τὸν ἄλλον, πόσο, δηλαδή, ἀπέχει
τὸ ἐγὼ ἀπὸ τὸ ἐσὺ. Πόσο λίγο π.χ. ὁ πατέρας γνωρίζει σήμερα τὰ παιδιά του
καὶ ἀντίθετα τὰ παιδιά τὸν πατέρα ἢ πόσο λίγο γνωρίζονται ἀναμεταξύ τους οἱ
δύο σύζυγοι.

Μιὰ ὁλόκληρη ζωὴ ζῇ κανένας κοντὰ στὸν ἄλλον, μέρα καὶ νύχτα, καὶ δὲν
μπορεῖ νὰ τὸν γνωρίσει. Γι' αὐτὸ καὶ πολλὰς φορὲς συμβαίνει τοῦτο: Ὁ ἄντρας,
ποὺ χρόνια ἔζησε μὲ τὴ γυναῖκα του καὶ ἔκανε παιδιά, οἰκογένεια, σιγὰ σιγὰ ἢ
ξαφνικὰ ἀντιλαμβάνεται μιὰ ἡμέρα ὅτι τίποτε τὸ κοινὸ δὲν ἔχει μὲ τὴ σύντροφο
τῆς ζωῆς του, μὲ τὴ γυναῖκα του. Σηκώνεται καὶ φεύγει, τοὺς ἐγκαταλείπει ὅλους,
χωρὶς νὰ ξανακοιτάξῃ πίσω του. Τὸ ἴδιο μπορεῖ νὰ συμβῇ βέβαια καὶ ἀπὸ τὴν ἄλ-
λη πλευρά, ἀπὸ τὴ γυναῖκα. Μερικὲς φορὲς συμβαίνει νὰ μπῇ ἓνας τρίτος στὴ
ζωὴ τῶν δυό, νὰ δημιουργηθῇ ἔτσι ἓνα τεῖχος ἀνάμεσα στοὺς δυό. Καὶ αὐτὸ δεί-
χνει πόσο ὁ ἓνας ἦταν ἐπὶ χρόνια ἀποξενωμένος ἀπὸ τὸν ἄλλον, πόσο ἀπομακρυ-
σμένο καὶ ξένο στεκόταν τὸ ἐγὼ ἀπὸ τὸ ἐσὺ. Καὶ ἀκόμη μπορεῖ κανένας νὰ πῇ
πόσο δύσκολο εἶναι νὰ νιώσῃ ὁ ἓνας τὸν ἄλλον, νὰ μπῇ στὸν ἐσωτερικὸν κόσμον
του. Δὲν μποροῦμε νὰ μεταβιβάσουμε τὴ δική μας ζωὴ στοὺς ἄλλους.

Ὁ καθένας βέβαια ἔχει τὴ δική του ζωὴ, ἡ ὁποία ἀνταποκρίνεται στὴν ἰδιο-
συγκρασία του καὶ στὰ τόσα ἄλλα συμπαρομαρτοῦντα. Ὅλα αὐτά, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν
ἀτμόσφαιρα τῆς ἐποχῆς, βοηθοῦν στὴν ἀποξένωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸ συ-
νάνθρωπο. Μποροῦμε βέβαια νὰ βοηθήσουμε τὸ συνάνθρωπο, δηλαδή τὸ ἐσὺ,
καὶ νὰ τοῦ παρασταθοῦμε μὲ κάθε τρόπο. Μποροῦμε ν' ἀγαποῦμε τὸν ἄλλον,
ἀλλὰ ὅ,τι τοῦ συμβαίνει, τὸ πεπρωμένο του δηλαδή, δὲν μποροῦμε νὰ τὸ ἀνα-
λάβουμε ἐμεῖς, νὰ τοῦ τὸ ἄρουμε, νὰ τὸ φέρουμε ἐμεῖς, νὰ τοῦ τὸ πάρουμε καὶ
νὰ τὸ φορτωθοῦμε. Οἱ ρόλοι τῆς ζωῆς δὲν ἀνταλλάσσονται. Ἡ ζωὴ τοῦ καθενὸς
εἶναι κάτι τὸ ἀνεπανάληπτο καὶ τὸ ἀνάλλαχτο. Ὁ ρόλος τῆς ζωῆς μας θὰ πρέπη
νὰ παιχθῇ, νὰ ὁλοκληρωθῇ ἀπὸ τὸν καθένα, ὅπως αὐτὸς τοῦ ἔτυχε.

Μποροῦμε π.χ. τὸν ἄρρωστό μας νὰ τὸν περιποιηθοῦμε, νὰ ἀφοσιωθοῦμε
στὴ διακονία του μέρα καὶ νύχτα, νὰ ξενυχτοῦμε δίπλα του, νὰ προσπαθοῦμε
νὰ τοῦ ἀπαλύνουμε τοὺς πόνους του, ἀλλὰ δὲν μποροῦμε, ὅσο καὶ ἂν τὸν ἀγαποῦμε,

7. Zenta Maurina, Auf der Schwelle Zweier Welten, 1959, σ. 35.

νὰ πάρουμε τὴ θέση τοῦ στὴν ἀρρώστια ἢ νὰ πεθάνουμε ἀντὶ αὐτοῦ. Αὐτὸ τὸ γνωρίζει καλύτερα ἀπ' ὅλους μας ἡ μάνα, ποὺ ξαγρυπνᾷ στὸ κρεβάτι τοῦ ἀρρωστοῦ ἀπὸ ἀνίατο νόσημα παιδιοῦ της. Ξέρει πὼς δὲν μπορεῖ, ὅσο κι ἂν τὸ ποθῇ, νὰ ἄρῃ τὴν ἀρρώστια τοῦ. Ξέρει πόσο ἀνεκπλήρωτη εἶναι ἡ ἐπιθυμία της νὰ ἀναλάβῃ αὐτὴ τοὺς πόνους τοῦ ἀβοήθητου μικροῦ παιδιοῦ της. Ὁ ἄνθρωπος ὡς ἓνα σημεῖο μόνο μπορεῖ νὰ προχωρήσῃ δίπλα στοὺς ἄλλους. Ἀπὸ ἓνα ὅμως σημεῖο κι ὕστερα, πρέπει νὰ ξέροῦμε πὼς θὰ προχωροῦμε μόνοι μας, ὁλομόναχοι, καὶ ξένοι, χωρὶς κανέναν κοντὰ μας.

Εἶναι βέβαια δύσκολος ὁ δρόμος γιὰ νὰ μεταβῇ κανεὶς ἀπὸ τὸ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσύ. Δύσκολος, γιὰτὶ ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀπὸ ἓνα σημεῖο κι ἔπειτα ἀδιαπέραστος ἀπὸ τὸν ἄλλον ἄνθρωπο, ἀδιαφανής. Ἡ ψυχὰνάλυση καὶ τὰ διάφορα τέστ ἡϋρυναν τὶς γνώσεις γιὰ τὸ τί «εἶναι» ὁ ἄνθρωπος, ἀλλὰ κατὰ περιφερειακὸ τρόπο μόνο. Ὁ μεταφυσικὸς ὅμως πυρήνας τοῦ ἀνθρώπου, τὸ ἐσώψυχο «εἶναι» τοῦ, μᾶς εἶναι ἄγνωστο. Ἡ πλύση τοῦ ἐγκεφάλου καὶ οἱ μέθοδοι ναρκώσεως δὲ μᾶς ἔδωκαν ἱκανοποιητικὰ ἀποτελέσματα γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ὕφῃ. Δὲν ὑπάρχει κανένα ἐξωτερικὸ μέσον ποὺ νὰ μπορῇ ν' ἀρπάξῃ τὸ ἐσωτερικὸ μυστικὸ τοῦ ἀνθρώπου.

Μποροῦμε βέβαια νὰ διαπεράσουμε τὰ φυσιολογικά τοῦ ὅρια μὲ τὶς ἀκτίνες, νὰ τὰ φωτίσουμε, νὰ τὰ κάνουμε διαφανῇ καὶ νὰ ἰδοῦμε τί συμβαίνει. Μποροῦμε νὰ φωτίσουμε καὶ νὰ ἰδοῦμε τὰ πνεμόνια τοῦ ἢ νὰ ἐξετάσουμε τὰ σπλάχνα τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν καρδιά τοῦ καὶ νὰ διαπιστώσουμε τὰ αἷτια τοῦ θανάτου τοῦ μὲ πολλὴ βεβαιότητα καὶ σταθερότητα. Ὅλα ὅμως αὐτὰ μποροῦν νὰ συμβοῦν, νὰ ἐρευνηθοῦν καλὰ καὶ σίγουρα στὴν ὀργανική, ὅπως ἀναφέραμε, σφαίρα τοῦ ἀνθρώπου, ὅχι ὅμως στὸ ψυχικὸ πεδίο.

Μποροῦμε νὰ τυραννήσουμε ἓναν ἄνθρωπο, νὰ τὸν σταυρώσουμε. Μποροῦμε νὰ χειρουργήσουμε τὴν καρδιά καὶ τοὺς νεφροὺς τοῦ, ἀλλὰ τὶς κρυμμένες σκέψεις τοῦ δὲν μποροῦμε νὰ τὶς ἀποσπάσουμε ποτὲ χωρὶς τὴ θέλησή τοῦ. Αὐτὸ δὲν εἶναι στὰ χέρια μας, δὲν ἔχουμε τὴ δύναμη νὰ τὸ πετύχουμε. Ὁ ζηλότυπος π.χ. μπορεῖ ν' ἀφαιρέσῃ τὴ ζωὴ τοῦ ἐραστῆ τῆς γυναίκας τοῦ, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ διαπιστώσῃ τὸ μέτρο τῆς ἀγάπης, ποὺ πρόσφερε ὁ ἐραστὴς στὴν ἄπιστη γυναίκα τοῦ.

Εἶναι βέβαια δύσκολο νὰ ἰδοῦμε τὸν πλησίον μας ὡς τὸ βάθος, ὅσο κι ἂν τὸν ἀγαποῦμε. Μιὰ ζωγράφος⁸ φαίνόταν πὼς ζοῦσε ἐπὶ δέκα χρόνια εὐτυχισμένη μὲ τὸν ἄντρα της, ποὺ ἦταν ποιητής. Ἐκτισαν μαζὶ ἐσωτερικὰ κι ἐξωτερικὰ τὸ σπίτι τοῦς. Ἡ ζωγράφος, ποὺ ἀγαποῦσε τὸ σύζυγό της, τοῦ ἔκανε πολλὰ πορτραῖτα σὲ ὅλες τὶς ψυχικὲς καταστάσεις τοῦ. Νόμιζε πὼς γνώριζε καὶ τὶς πιὸ μικρὲς γωνίτες τῆς ψυχῆς τοῦ, ὅλα τὰ συναισθήματά τοῦ. Αὐτὸς πάλι στὰ ποιήματά τοῦ τὴν τραγουδοῦσε σὲ ὅλες τὶς φωνές. Μιὰ μέρα ὅμως μιὰ ξένη γυ-

8. Zenta Maurina, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 39.

ναίκα μ' ἓνα ἐξαχρονο παιδί, πού ἔμοιαζε καταπληκτικά τοῦ ποιητῆ, μπῆκε μέσα στοῦ «ἀτελιᾶ» καί με ἄγριο τρόπο φώναζε καί παραπονιόταν πῶς τοὺς τελευταίους μῆνες τὴν εἶχε παραμελήσει. Ἡ ζωγράφος ὅλα μπορούσε νὰ τὰ φαντασθῇ, ἀλλὰ τὸ ὅτι ὁ καλὸς της ἔκρυβε στὴν ψυχὴ του ἓνα τέτοιο μυστικό, πῶς εἶχε κρυφὲς γωνιὲς στὴν ψυχὴ του, ἦταν ἀδύνατο νὰ τὸ διανοηθῇ, γιατί ἦταν τόσο κοντὰ ὁ ἓνας στὸν ἄλλον, πού ἓνα μυστικό ὁποιασδήποτε μορφῆς καί ὕψους δὲν ἔβρισκε θέση ἀνάμεσά τους. Τὸ παράδειγμα μᾶς δείχνει πόσο δύσκολο εἶναι νὰ μποῦμε στὴν ψυχὴ τοῦ ἄλλου, στοῦ ἐσώψυχο καί τοῦ πιὸ κοντινοῦ μας ἀνθρώπου, ὅσο στενὰ κι ἂν δενόμεστε μαζί του.

Πολλὲς φορές σὲ τέτοιες καταστάσεις μᾶς πιάνει μεγάλος φόβος γιὰ τὸ πόσο ἀνεξερεύνητο εἶναι τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ δικοῦ μας ἀνθρώπου. Τὸ ἀδιαφανές, τὸ ἀδιαπέραστο τοῦ ἐσωτερικοῦ ψυχικοῦ κόσμου προκαλεῖ στὴ συμβιωτικὴ ζωὴ μας παρεξηγήσεις, σὲ μεγάλο μάλιστα βαθμό, τόσο στὴν προσωπική, ὅσο καί στὴν κοινωνικὴ ζωὴ. Κι ἀκόμη, ὅταν ὁ ἄνθρωπος θὰ ἤθελε νὰ ἀνακοινώσῃ κατὰ τίμιον τρόπο τὰ συναισθήματά του, νὰ τὰ ἐμπιστευθῇ στοῦ συνάνθρωπό του, νὰ τοῦ ἐμπιστευθῇ αὐτὸ πού τοῦ συμβαίνει, δὲν μπορεῖ, παρὰ νὰ τὸ πράξῃ ὡς ἓνα μόνο σημεῖο, ὅσο μπορεῖ νὰ ἐκφρασθῇ μετὰ τὸ λόγο. Τὸ τυπικὸ λεξιλόγιο κάθε γλώσσας κάνει δυνατὴ τὴ συνεννόηση, ἀλλὰ ὄχι καί τὴν κατανόηση. Καί ὁ πιὸ εἰλικρινὴς ἀκόμη, πού τὸ ψέμα τοῦ εἶναι τέλεια ξένο καί ὁ δόλος καί ἡ συκοφαντία τέλεια ἄγνωστα σ' αὐτόν, δὲν μπορεῖ, δὲν εὐκολύνεται νὰ ἐκφράσῃ τὸν ἐσωτερικὸ του κόσμον μετὰ λέξεις ἔτσι, ὅπως πραγματικά εἶναι. Εἶναι δύσκολο ὄχι ἀπλῶς νὰ ἐκφρασθῇ, ἀλλὰ καί οἱ ἴδιες οἱ λέξεις, ὅσο κι ἂν ἐκφράζουν καταστάσεις, δὲν μποροῦν νὰ δώσουν ἐκεῖνο, πού ὑπάρχει ἐσωτερικά. Οἱ λέξεις μοιάζουν μετὰ τὸν ἀμφιπρόσωπο Ἰανό, πού ἔχει δύο ὄψεις. Καί ὁ ἀπατεώνας καί ὁ μυστικοπαθὴς ἐκφέρουν τὴν ἴδια λέξη π.χ. «σ' ἀγαπῶ». Κι ὁμῶς δὲν εἶναι διόλου τὸ ἴδιο πράγμα ⁹.

9. «Ὅλοι ξέρομε ἀπὸ πείρα, κάποτε μάλιστα πολὺ πικρὴ, ὅτι δὲν εἶναι πάντοτε εὐκολο νὰ συνεννοῖται κανένας μετὰ τοὺς ὁμοίους του καί ὅταν ἀκόμη μιλῇ τὴν ἴδια γλώσσα. Φυσικὰ ὁ λόγος ὁ προφορικὸς καί ὁ γραπτὸς ἔγινε, γιὰ νὰ δίνουμε στὸν ἄλλον νὰ καταλαβαίνει τί γίνεται μέσα στὴν ψυχὴ μας, τί αἰσθανόμεστε, τί σκεπτόμαστε, τί ἐπιθυμοῦμε. Ἡ πλήρης ὁμῶς ἐπικοινωνία εἶναι πολὺ δύσκολη καί κάποτε ἐντελῶς ἀδύνατη, γιατί στηρίζεται σὲ προϋποθέσεις, πού σπανιότατα πραγματοποιοῦνται. Γιὰ νὰ συνεννοηθῇ ἐντελῶς μ' ἓναν ἄνθρωπον, δὲν ἀρκεῖ νὰ ζῆς μαζί του μέσα στὸν ἴδιον χρόνον καί χώρον ἢ νὰ μιλῆς τὴν ἴδια μ' αὐτόν γλώσσα. Χρειάζεται ἀκόμη ν' ἀνήκετε καί οἱ δύο στοῦ ἴδιου περίπου πνευματικοῦ κλίμα, ἀκόμη καί οἱ ψυχικοὶ σας κόσμοι νὰ συνορεύουν, νὰ ἔχουν πολλὰ, πάρα πολλὰ σημεία ἐπαφῆς καί τέλος μιὰ κοινὴ παιδεία νὰ ἔχῃ ἀναπτύξει καί διαμορφώσει κατὰ τὸν ἴδιον περίπου τρόπο τὴ σκέψη, τὴν εὐαισθησία καί τὴν ἐκφρασὴ σας. Διαφορετικά, ὅταν δηλαδὴ αὐτὲς οἱ ἐσωτερικὲς ὁμοιώτητες λείπουν, μπορεῖς ὥρες καί χρόνια ἀκόμη νὰ ζῆς καί νὰ κουβεντιάζῃς μ' ἓναν ἄνθρωπον κι ὁμῶς ποτὲ νὰ μὴ διαλέγεσαι πραγματικά οὔτε νὰ συνεννοῇσαι μαζί του, ἀλλὰ ἄλλα νὰ λὲς ἐσὺ καί ἄλλα νὰ καταλαβαίνει αὐτὸς καί ἀντίστροφα πάλι: στὰ λόγια του νὰ διαβάξῃς τίς δικές σου σκέψεις κι ὄχι τὰ δικά του νοήματα.

Σὲ μιὰν ὀρισμένη φάση τῆς πρώτης παιδικῆς ἡλικίας τὰ μικρά, προτοῦ ἀκόμη περάσουν

“Όσο περισσότερο γνωρίζουμε έναν άνθρωπο, τόσο περισσότερο νομίζουμε πώς ξέρουμε σέ ποιὰ πράγματα εἶναι ικανὸς καὶ σέ ποιὰ δὲν ἔχει τὶς ἀπαραίτητες ικανότητες. Κι ὅμως εἶναι πολλὰ πράγματα, πού δὲν τὰ ξέρουμε ἀκόμη καὶ στοὺς ἀνθρώπους πού βρίσκονται κοντὰ μας. Οἱ δυσκολίες γιὰ νὰ γνωρίση κανένας καλὰ τὸν πλησίον του εἶναι, ὅπως εἶπαμε, πολὺ μεγάλες. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι κάτι τὸ ἄγνωστο, ὅσο κι ἂν λέμε πὼς τὸν γνωρίζουμε κατὰ βάθος, ὡς τὰ ἐσώψυχα στρώματά του. Ἄν ξέραμε τί συμβαίνει στὸν πλησίον μας, στὸ συνάνθρωπό μας, τί χρειάζεται, γιὰ νὰ πραγματοποιήσῃ τὶς κρίσεις του, ἂν γνωρίζαμε τὶς αἰτίες τῶν ἐνεργειῶν του, δὲ θὰ τὸν ἀδικούσαμε πολλές φορές. Ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ μᾶς τρομάζει τὸ πόσο ἀνεξιχνίαστο εἶναι τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀνθρώπου.

Κι ἀκόμη, πόσο δύσκολο εἶναι στὴν καθημερινὴ ζωὴ μας νὰ ἐννοήσουμε τὴν ἀναμεταξύ μας γλώσσα, αὐτὰ δηλαδὴ πού ἀκοῦμε, αὐτὰ πού λέμε. Ὁ τόνος πολλές φορές εἶναι πῶς κατανοητὸς ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῶν λέξεων. Εἶναι δύσκολη βέβαια ἡ κατανόηση, ἀλλὰ καὶ κατορθωτὴ, ἂν πραγματικὰ θελήσουμε νὰ πορευθοῦμε πρὸς τὸν πλησίον μας κι ἐκεῖνος πάλι πρὸς ἐμᾶς, ὅποτε μποροῦμε νὰ συναντηθοῦμε σὲ ἓνα καλὸ σημεῖο, πού νὰ μὴν παρουσιάζονται προστριβές, στὸ σημεῖο ἐκεῖνο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσαμε νὰ δημιουργήσουμε μέσα στὴν πλατύτερη, ὅσο καὶ στενότερη κοινότητά μας μιὰ ἀτμόσφαιρα ἀρμονικῆς συμβιωτικῆς ζωῆς.

στὸ ὁμαδικὸ παιχνίδι, πού ἀποτελεῖ γιὰ τὴν ἠθικὴ καὶ πνευματικὴ τους ἐξέλιξη σημαντικὸ σταθμὸ, κάθονται πολλὰ μαζὶ καὶ φαίνονται ὅτι κουβεντιάζουν. Στὴν πραγματικότητα ὅμως καθένας εἶναι κλεισμένο μέσα στὸ δικό του κόσμο, παίζει μὲ τὰ δικά του παιχνίδια καὶ ἡ ἐπαφή του μὲ τ' ἄλλα γίνεται ἐντελῶς ἐξωτερικὰ καὶ συμπτωματικὰ. Αὐτὸ τὸ φαινόμενο ἓνας ψυχολόγος τὸ ὀνόμασε “ὁμαδικὸ μονόλογο”. Ἀπειρες φορές ἐμεῖς οἱ μεγάλοι, μ' ὅλο πού δίνουμε τὴν ἐντύπωση ὅτι συνομιλοῦμε, δὲ διαλεγόμαστε, ἀλλὰ μονολογοῦμε. Καθένας κλείνεται μέσα στὰ νοήματά του καὶ στὰ δικά του ἐκφραστικὰ σύμβολα καὶ ἡ δὲν ἐπιχειρεῖ ἡ δὲν κατορθώνει νὰ μπῇ μέσα στὴ γλώσσα καὶ στὸ πνεῦμα τοῦ συνομιλητῆ του. Πολλές κωμικὲς ἢ τραγικὲς παρεξηγήσεις καὶ φιλονεικίες ἔτσι ἐξηγοῦνται. “Ὅχι πάντοτε ἀπὸ κακὴ διάθεση, ἀπὸ κακὴ πρόθεση, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἀδυναμία τῶν ἀνθρώπων νὰ καταλάβῃ ὁ ἓνας τὸν ἄλλον καὶ νὰ συνεννοηθοῦν». *Ε. Π. Παπανούτσος*, Παλαμᾶς, Καβάφης, Σικελιανός, τρίτη ἔκδοση, Ἰκαρος, Ἀθήνα, σ. 224 κ.ε.

ΕΜΠΟΔΙΑ ΣΤΗΝ ΠΟΡΕΙΑ ΤΟΥ ΕΓΩ ΠΡΟΣ ΤΟ ΕΣΥ

Η ΑΔΥΝΑΜΙΑ ΜΑΣ ΝΑ ΕΡΘΟΥΜΕ ΣΤΗ ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΣΤΥΝΑΘΡΩΠΟΥ ΜΑΣ

"Ένα εμπόδιο είναι ή ανικανότητά μας ή ή έλλειψη προσπάθειας να έρθουμε στη θέση του άλλου, ώστε να μπορούμε από τη θεώρηση της ζωής του να φτάσουμε στην κατανόησή του, στην καλύτερη κατανόηση του συνανθρώπου μας. Κάνουμε με άλλα λόγια τουτο: Προβάλλουμε τη δική μας αντίδραση, για να εννοήσουμε και την αντίδραση του άλλου. Δεν κάνουμε έναν εύσυνείδητο και ειλικρινή έλεγχο της συνειδήσεώς μας και της αντιδράσεώς της και δεν προσπαθούμε πέρα από την ιδιοτέλεια, τα συμφέροντα ή τις προλήψεις και προκαταλήψεις να έρθουμε στη θέση του άλλου, επάνω σε όμοιες καταστάσεις, σε όμοια γεγονότα και συμβαίνοντα. Κάτι βέβαια το αρκετά δύσκολο, αδύνατο όμως όχι. Μας λείπει δυστυχώς ή διάθεση στην καθημερινή μας ζωή και κίνηση να παρηγορούμε και να εξετάζουμε τα κίνητρα και τους σκοπούς των σκέψεων και των ενεργειών των άλλων. Δεν έχουμε μάτια για τους άλλους, για τον πλησίον μας. Το *εγώ* δέ φροντίζει, δέ θέλει να κατανοήσει το *εσύ*. Δεν έρχεται στη θέση του άλλου τόσο, όσο του είναι δυνατό. Κι όταν ακόμη έχη τη διάθεση, δεν είναι πάλι απόλυτα εύκολο, γιατί πιθανόν να αταπατηθῇ, να απατηθῇ από τον ίδιο τον *εαυτό* του, ώστε να μὴν μπορῇ να πάρη σωστή θέση απέναντι στον άλλον. Πολλές φορές αταπατᾶται το άτομο, ἐπειδὴ υπάρχουν κρυμμένοι λόγοι, κρυμμένα κίνητρα και τάσεις μελλοντικών ἐπιδιώξεων, που και το ίδιο το *εγώ* δὲν τις γνωρίζει. "Έτσι ὁ ἄνθρωπος δὲν αταπατᾶται μόνο σε ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ περιβάλλον του, ἀλλὰ και τὸν ἴδιο τὸν *εαυτό* του ¹⁰.

10. «Γιὰ νὰ δημιουργήσουμε θετικὲς ἀνθρώπινες σχέσεις με τοὺς ἄλλους εἶναι ἀνάγκη», γράφει ὁ *P. Ντράϊκος* στὸ βιβλίο του «Πῶς νὰ ζήσουμε εἰρηνικὰ με τὸν *εαυτό* μας», ἑλληνικὴ μετάφραση, 1972, σ. 29 κ.έ., «νὰ ἀποχτήσουμε πρῶτα πνευματικὴ γαλήνη, δηλαδὴ ἀρμονικὴ συνύπαρξη με τὸν *εαυτό* μας, γιατί καμιά ἐξωτερικὴ σύγκρουση, καμιά ἐξωτερικὴ ἀπειλὴ ἢ τραγωδία δὲ μᾶς ἐνοχλεῖ τόσο, ὅσο οἱ ἐσωτερικὲς συγκρούσεις. Τὸ νὰ ζοῦμε ὁμῶς ἀρμονικὰ με τὸν *εαυτό* μας δὲ σημαίνει πὼς μπορούμε νὰ ζοῦμε ἀρμονικὰ και με τοὺς ἄλλους, χωρὶς προσπάθεια. Τὸ μυστικὸ στὴ ζωὴ εἶναι πότε πρέπει νὰ ἐπιμένῃς στὴν προσπάθειά σου και πότε νὰ στριφογυρίζῃς στὴ δὶνήν. Κάτι παρόμοιο βρίσκουμε και στὴν προσευχὴ τῶν «Ἀωνόνμων ἀλκοολικῶν»:

«Θέ μου, δῶς' μου τὴ γαλήνη
νὰ δεχτῶ ὅ,τι δὲν μπορῶ ν' ἀλλάξω,
τὸ θάρρος ν' ἀλλάξω ὅ,τι μπορῶ
και τὴ σοφία νὰ ξεχωρίζω
ἀνάμεσα στὰ δύο».

Ἐπειτα πάλι, παραλείποντας τὸ συνειδητό, παίρνουμε τὸν ἀσυνείδητο τρόπο, κατὰ τὸν ὁποῖο ὁ ἄνθρωπος προσπαθεῖ νὰ τοποθετῇ τὸν ἑαυτό του σὲ φωτεινὸ πάντα σημεῖο. Πρόκειται γιὰ τὴ λεγόμενη στὴν ψυχολογία ἀπώθηση πρὸς τὸ ὑποσυνείδητο. Συμβαίνει δηλαδὴ σὲ κάθε ἄνθρωπο τοῦτο: Ἐπιθυμίες, εὐχές, τάσεις, παραστάσεις, γεγονότα, σκέψεις νὰ φεύγουν, ν' ἀποχωρίζονται ἀπὸ τὸ συνειδητό κατὰ τέτοιο τρόπο, ὥστε νὰ μὴν ἀφήνουν ἴχνη ἀναμνήσεως. Κατεβαίνουν στὰ σκοτεινὰ κελάρια τῆς συνειδήσεως. Ἡ λογοκρισία τοῦ νοῦ δὲν τ' ἀφήνει ν' ἀνεβοῦν πάλι στὴν ἐπιφάνεια, στὴν ἀνάμνηση, ἀλλὰ καὶ δὲν ἔχουν χάσει καθόλου τὴν ἐνεργητικότητά τους, τὴ δύναμή τους. Ἡ ἐνέργειά τους αὐτὴ διοχετεύεται σὲ μορφές ἀγνώριστες, δηλαδὴ παρουσιάζεται σὲ συμπτώσεις, σὲ ὄνειρά μας ἢ γενικὰ σὲ ἀλλαγμένες μορφές παραστάσεων. Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο δὲν μπορούμε νὰ ἔρθουμε στὴ θέση τοῦ ἄλλου καὶ νὰ τὸν κατανοήσουμε. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν μπορούμε νὰ ἐξηγήσουμε μερικὲς φορές, γιατί ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος στὴ μιὰ ἢ στὴν ἄλλη περίπτωση συμπεριφέρεται ἔτσι, ἐνῶ ἐμεῖς περιμέναμε ἄλλη στάση, ἀλλιώτικη συμπεριφορά.

Η ΙΣΟΠΕΔΩΣΗ ΚΑΙ Η ΤΥΠΟΠΟΙΗΣΗ

Ἐνα ἐμπόδιο στὴν πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ, γέννημα τοῦ βιομηχανικοῦ καὶ τεχνικοῦ πνεύματος τῆς ἐποχῆς μας, εἶναι ἡ παρατηρούμενη τάση πρὸς μιὰ γενικὴ ἰσοπέδωση. Αὐτὴ εἶναι ἀντιληπτὴ δυστυχῶς σὲ κάθε μας βῆμα, ὅπως στὴν ἐνδυμασία μας καὶ στοὺς τρόπους τῆς συμπεριφορᾶς καὶ τῆς σκέψεως. Ἐφηβοί, ὄριμοι καὶ γέροντες, κοπέλες, ὄριμες γυναῖκες καὶ ἡλικιωμένες ντύνονται κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, σύμφωνα μὲ τὴν κάθε φορὰ ἐπικρατοῦσα ἰσοπεδωτικὴ μόδα. Τὸ σύμφωνα μὲ τὴν ἴδια μόδα ντύσιμο ἔχει καταντήσει ὑποχρέωση, γιατί μέσα σὲ μιὰ κοινωνία, ἡ ὁποία προσφέρει σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους τὰ ἴδια δικαιώματα καὶ τίς ὅμοιες δυνατότητες ἐπιτυχίας, δὲν μπορεῖ κανένας νὰ μὴν ἀκολουθήσῃ τὴ γραμμὴ, τὴν ὁμοιομορφία, τὴν τυποποίηση. Τὸ ντύσιμο μὲ τὴν παλιὰ μόδα κατακρίνεται, περιγελιέται, θεωρεῖται σὰν κάτι τὸ ὀπισθοδρομικὸ κι ὄχι τὸ προοδευμένο. Σὲ περασμένες ἐποχὲς μόνον ἄνθρωποι τῆς ἀριστοκρατικῆς τάξεως εἶχαν τὸ προνόμιο νὰ φοροῦν ροῦχα σύμφωνα μὲ τὴ μόδα. Σήμερα φαίνεται πὼς τὰ πράγματα εἶναι κάπως ἀντίθετα. Διακεκριμένες προσωπικότητες ξεχωρίζουν, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, ἐπειδὴ δὲ δίνουν ἀξία σὲ ἐξωτερικὰ πράγματα¹¹.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἰσοπέδωση καὶ ἡ ὁμοιομορφία καὶ ἡ τυποποίηση μπαίνουν ὡς ἐμπόδια στὴ δημιουργία ἀνθρωπίνων σχέσεων, δυσκολεύουν τὴν πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ. Ἡ τυποποίηση, καθὼς καὶ ἡ ὁμοιομορφία εἶναι ἐπακόλουθο

11. Ἰω. Ν. Ξηροτύρη, Ἐπίκαιρα κοινωνικὰ προβλήματα, 1965, σ. 88.

τῆς βιομηχανικῆς ἐπαναστάσεως καὶ τῆς ἐπιδράσεώς της ἐπάνω στὰ κοινωνικά φαινόμενα. Ἡ τυποποιημένη παραγωγή τῶν προϊόντων τῆς μηχανῆς προχώρησε καὶ στοὺς ἀνθρώπους. Ἡ τεχνικὴ εἶναι προορισμένη σύμφωνα μὲ μιὰ ἐσωτερικὴ νομοτέλειά της γιὰ μαζικὴ παραγωγή καὶ μαζικὴ κατανάλωση καὶ χρῆση, γιὰτὶ μόνο μὲ τὴν τυποποιημένη παραγωγή μιὰ μηχανὴ εἶναι χρήσιμη, δηλαδή συμφέρουσα, ἐπωφελής. Ὅσο μεγαλύτερος ὁ ἀριθμὸς τῶν παραγομένων ἀντικειμένων, τόσο καὶ φθηνότερο ἓνα ἀντικείμενο.

Ἡ τυποποίηση αὐτῆ, ἡ παραγωγή δηλαδή ἀγαθῶν ἰδίου τύπου, ὁμοίων ἀντικειμένων, ποὺ ἀπαιτεῖ ἡ μηχανή, ἔχει μιὰ ἀνάλογη — ὅπως διαπιστώνουν καθημερινὲς παρατηρήσεις καὶ ἔρευνες στὶς βιομηχανικὲς κοινωνίες — ἐπίδραση ἐπάνω στοὺς ἀνθρώπους, στὶς κοινωνικὲς σχέσεις τους, στὴ συνάντησή τοῦ ἐγὼ μὲ τὸ ἐσὺ. Ὅμοια λοιπὸν καπέλα, ὁμοια παπούτσια, ὁμοιες κάλτσες, ὁμοιοὶ ὀπλισμὸς κουζίνας, ὁμοια ραδιόφωνα κλπ. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτῆ, ὅσο περισσότερο εἶναι ἀναπτυγμένη μιὰ κοινωνία βιομηχανικά, τόσο καὶ μεγαλύτερη βέβαια εἶναι ἡ ἐπίδραση. Ἀδικα ψάχνει κανένας στὶς βιομηχανικὰ ἀναπτυγμένες χώρες, ὅπως στὶς Η.Π.Α., νὰ βρῇ κάποιον νὰ παραγγεῖλῃ κάτι, λ.χ. νὰ τοῦ φτιάσουν ἔτσι ὅπως αὐτὸς τὸ θέλει τὰ παπούτσια του μὲ τὸ δικό του γούστο, μέτρο καὶ σχέδιο, ἢ τὸ κοστουμί του. Ἡ μηχανὴ ἐπέβαλε τὴν τυποποίηση, τὴν ὁμοιομορφία. Καὶ τόσο ἐπιβλήθηκε αὐτὴ ἡ τυποποίηση, ποὺ ὁ κόσμος ζητεῖ, ἀπαιτεῖ παραγωγή τῆς σειρᾶς. Ἀρέσκεται στὴν τυποποίηση, θέλει νὰ ντύνεται ὁμοιόμορφα, νὰ τρώῃ, νὰ διασκεδάζῃ ὁμοιόμορφα κλπ. Κι ὅλα αὐτὰ δὲν τὰ αἰσθάνεται δυστυχῶς σὰ ζημιές τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας του.

Στὶς βιομηχανικὰ ἀναπτυγμένες χώρες καὶ κυρίως στὶς Η.Π.Α. ἡ παραγωγή «en serie» ἔχει μιὰ ἐλκυστικὴ δύναμη. Ἡ ὁμοιομορφία καὶ ἡ τυποποίηση δὲ συναντιέται μόνο στὰ ἐπαγγέλματα ποὺ ὑπηρετοῦν τὴ μηχανή, παρὰ ἀπλώνεται καὶ στὰ πνευματικὰ ἐπαγγέλματα, γιὰτὶ κι αὐτὰ δὲν μποροῦσαν νὰ ξεφύγουν, ἀφοῦ ἡ ὅλη κοινωνικὴ ζωὴ ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν ἴδια πηγή, ἀπὸ τὴν τεχνική.

Ἡ τυποποίηση — αὐτὸ τὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ βιομηχανικοῦ πνεύματος — ὅπως καὶ ἡ ὁμοιομορφία, ἀπλώθηκαν στὸν τύπο, στὰ εἰκονογραφημένα, στὰ φίλμς, στὸ ραδιόφωνο, στὴν τηλεόραση. Μὲ τὴ διαφορὰ πὼς ἡ τυποποίηση αὐτὴ δὲ φαίνεται τόσο ἄμεσα, ὅπως διακρίνεται στὴν ἐπαγγελματικὴ ἐργασία. Μέσα σὲ μιὰ τέτοια ἀτμόσφαιρα εἶναι φανερὸ πόσο δυσκολεύεται ἡ πραγματικὴ καὶ ὄχι ἡ τυποποιημένη καὶ συμβατικὴ συνάντησή τοῦ ἐγὼ μὲ τὸ ἐσὺ. Ἀπαιτεῖται προσπάθεια, γιὰ νὰ ξεφύγῃ κανένας ἀπὸ τὸν κλοιὸ τῆς τυποποιημένης ζωῆς μας.

Ὁ ἄνθρωπος — περισσότερο ἢ λιγότερο — εἶναι δέσμιος μερικῶν ἐκ τῶν προτέρων σχηματισμένων γνωμῶν, θεωριῶν, ἀντιλήψεων κλπ., καὶ μάλιστα σὲ τέτοιο βαθμὸ ἢ κατάστασι, ὥστε καὶ ὁ ἴδιος νὰ μὴν ἀντιλαμβάνεται τὴν ἀρνητικὴ κυρίως ἐνέργεια καὶ ἐπίδραση τῶν γνωμῶν καὶ τῶν ἀντιλήψεων αὐτῶν. Ὅλη αὐτὴ ἡ ἀσύνειδη κατάστασι ἐνεργεῖ ἔσθθεν κατὰ ἀρνητικὸ τρόπο.

Πρόκειται για υποκειμενικής μορφής εμπόδια, που αποτρέπουν την συνεννόηση ή την κατανόηση της θέσεως του άλλου, εμποδίζουν τη διαίσθηση. Αυτά τα έσωθεν, τα υποκειμενικά δηλαδή εμπόδια, τότε μόνο μπορούμε να τα παραμερίσουμε, όταν θέσουμε τον έαυτό μας κάτω από τάξη και πειθαρχία.

Ένα μεγάλο μέρος των συνανθρώπων μας είναι δέσμιο και αιχμάλωτο των προλήψεων. Δέ συλλαμβάνει έσωτερικά τον κόσμο κατά λογικό τρόπο. Ζη μακριά από την πραγματικότητα, πίσω και μακριά από την πρόοδο, γιατί ή πρόληψη είναι φανατικός έχθρος της πνευματικής και κοινωνικής ανάπτυξεως. Λείπει ή κρίση και κυριαρχεί το φάντασμα. Η πρόληψη και ή δεισιδαιμονία δέν εμποδίζουν μόνο στην πορεία του έγώ προς το έσύ, παρά σάν κατάλοιπα των εποχών που πίστευαν στη μαγεία, που εμποδίζαν την πρόοδο του πολιτισμού, με τις παράλογες πεποιθήσεις και όργιασαν στις ανθρώπινες κοινωνίες και κοινότητες, φέρνουν μεγάλες καταστροφές.

Όταν μιλούμε για προλήψεις, έννοούμε τη γνώμη ή την κατά συνθήκην αντίληψη, που την παραδέχεται κανένας άβασάνιστα. Πρόληψη είναι ή άλογη ή παράλογη και από την παράδοση αποκτηθεΐσα ιδέα για το αΐσιο ή το άπαΐσιο όρισμένων γεγονότων ή πράξεων.

Όστόσο παρά την πρόοδο και τη νοητική ανάπτυξη του ανθρώπου της εποχής μας και σήμερα ακόμη συναντούμε έντονα άπλωμένες τις προλήψεις στα διάφορα κοινωνικά στρώματα. Δέν άρκει ή πλατιά διαφώτιση, που μπορεί να επιδράση ως ένα σημείο, αν δέν παραμερισθΐ αίσθητά ό υπαρξιακός φόβος, που σήμερα, περισσότερο από άλλες εποχές, είναι πλατιά εξαπλωμένος. Η δεισιδαιμονία και ή πρόληψη και σήμερα ακόμη κλείνουν μέσα τους κινδύνους παραφροσύνης και καταστροφής του όχι και τόσο στερεού οικοδομήματος του πολιτισμού μας. «Ο κόσμος», έΐπε ό 'Αινστάιν, με ίκετευτικά λόγια, «άπελκεΐται από μιá τέτοιου βαθμού κρίση, ώστε αυτή φαίνεται να είναι μεγάλη ακόμη και για κείνους, που έχουν στα χέρια τους όλες τις σπουδαίες αποφάσεις για το καλό και το κακό. Η άπελευθερωμένη δύναμη του άτόμου άλλαξε τα πάντα, άλλ' όχι και τον τρόπο της σκέφεώς μας. Έτσι βαδίζουμε προς μιá καταστροφή, που δέν έχει την όμοιά της. Χρειαζόμαστε έναν ουσιαστικά νέο τρόπο σκέφews, αν θέλουμε να ζήση ή ανθρωπότητα».

Η άβεβαιότητα, που κυριαρχεί στη ζωή μας και στην εποχή μας μάς τυραννεί ένισχύοντας τις προλήψεις και τις δεισιδαιμονίες μας. Η σκέψη μας μένει αιχμάλωτη των προλήψεων και της δεισιδαιμονίας κι ακόμη περισσότερο των προκαταλήψεών μας.

ΟΙ ΠΡΟΚΑΤΑΛΗΨΕΙΣ

Πέρα από τα εμπόδια αυτά στην πορεία του έγώ προς το έσύ υπάρχει και ένα άλλο μεγαλύτερο, που εμποδίζει τη δημιουργία ανθρώπινων σχέσεων. Κι

αὐτὸ εἶναι οἱ προκαταλήψεις, ἀπὸ τὶς ὁποῖες κατέχονται ἄνθρωποι καὶ λαοὶ ὁλόκληροι. Οἱ προκαταλήψεις εἶναι ἰδέα ἢ ἰδέες ἐκ τῶν προτέρων συναισθηματικὰ φορτισμένες καὶ μὴ δικαιολογημένες ἄμεσα ἀπὸ πραγματικὲς ἐμπειρίες. Σὲ στενότερη ἔννοια προκατάληψη εἶναι μιὰ διάθεση δυσμενῆς, ἀρνητικῆ πρὸς κάτι ποὺ μπορεῖ νὰ φτάσῃ ὡς τὰ ὅρια τῆς ἐχθρότητας. Εἶναι λυπηρὸ καὶ ἐκτάκτως ἐπιζήμιο ἀπὸ κάθε ἄποψη τὸ γεγονὸς ὅτι ὅλες σχεδὸν οἱ ἀνθρώπινες κρίσεις, περισσότερο ἢ λιγότερο, εἶναι χρωματισμένες μὲ προκαταλήψεις. Ἄν ὁ καθένας μας ἔκανε μιὰ εὐσυνείδητη ἐξέταση τοῦ ἑαυτοῦ του, τῶν γνώμων του γιὰ τοὺς ἄλλους, τῶν ἰδεῶν του, ἀκόμη καὶ τῶν ἀντιλήψεων του γύρω ἀπὸ τὰ πράγματα, θὰ μποροῦσε ν' ἀντιληφθῇ πόσο δέσμιος εἶναι πολλῶν προκαταλήψεων καὶ πόσο ἔτσι ἐμποδίζεται ἡ πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ, ἡ κατανόηση τοῦ ἄλλου.

Σχηματίζουμε γνώμες, πεπειθήσεις γιὰ πρόσωπα ἀπὸ τὰ φυσιογνωμικὰ μόνο χαρακτηριστικὰ τους καὶ τὴν ἐν γένει ὑπόστασή τους. Σχηματίζουμε γνώμη γιὰ ἕνα πρόσωπο μόνο καὶ μόνο ἀπὸ τὸ ἐπάγγελμα ποὺ ἄσκει, χωρὶς κανένα ἄλλο στοιχεῖο, ἢ ἀπὸ τὴν οἰκογένεια, τὴν πόλιν, τὸ ἔθνος, τὸ λαό, στὸν ὁποῖο ἀνήκει ἢ ἀπὸ τὸ χρῶμα, ἂν δηλαδὴ εἶναι μαῦρος ἢ λευκός. Αὐτὴ ἡ κρίση μας, θετικὴ ἢ ἀρνητικὴ, δὲ στηρίζεται σὲ στερεὸ ἔδαφος πραγμάτων, ἀλλὰ σὲ συναισθηματικὴ κατάσταση ἢ ὁποία δὲν προέρχεται ἀπὸ ἄμεσες πραγματικὲς ἐμπειρίες. Οἱ προκαταλήψεις γενικότερα εἶναι ἕνα σπουδαῖο ἐμπόδιο στὴ δημιουργία ἀνθρωπίνων σχέσεων, στὴ θετικὴ συνάντηση τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ, στὴν κατανόηση ὅχι μόνο μεταξὺ προσώπων, ἀλλὰ καὶ μεταξὺ ὁμάδων καὶ ἐθνῶν ἀκόμη.

Οἱ προκαταλήψεις εἶναι ἕνα εἶδος πέπλου, μιὰ μορφή «πανάδας», ποὺ μᾶς ἐμποδίζει νὰ διακρίνουμε τὴν πραγματικότητα, ὅπως αὐτὴ οὐσιαστικὰ εἶναι. Ἔτσι ἐνεργοῦμε καὶ λαμβάνουμε θέση ἀπέναντι στοὺς ἄλλους, μὴν ἀντικρύζοντάς τους ὅπως αὐτοὶ εἶναι, παρὰ ὅπως ὀρίζουν, ὅπως μᾶς τοὺς παρουσιάζουν οἱ προκαταλήψεις, ὅπως ἐμεῖς, μὲ ἐκ τῶν προτέρων παρμένες γνώμες, νομίζουμε ὅτι ἐμφανίζονται μπροστά μας. Ἡ συμπεριφορὰ μας ρυθμίζεται ἀπὸ ἀτελεῖς εἰκόνες καὶ παραστάσεις, ἀπὸ τὸ «νομίζειν» καὶ ὅχι ἀπὸ τὸ «ὄντως εἶναι» καὶ «ὑπάρχειν». Πολλοὶ φιλόσοφοι ἀντίκρουσαν τὶς προκαταλήψεις σὰν φαντάσματα, τὰ ὁποῖα ξεστρατίζουν τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸ δρόμο τῆς γνώσεως καὶ τῆς ἀλήθειας. Πολλοὶ ποιητὲς ἀγωνίσθηκαν ἀπὸ παλιὰ χρόνια ἐναντίον τῶν προκαταλήψεων. Ὡστόσο ὁ ἄνθρωπος φαίνεται νὰ σχηματίζῃ προκαταλήψεις ἢ νὰ τὶς δέχεται χωρὶς σοβαρὴ «βάσανο». Δὲ θὰ ὑφίσταντο κὰν οἱ προκαταλήψεις, ἂν ἤμασταν σὲ θέση νὰ σκεπτόμαστε τὸ καθετί, ποὺ μᾶς παρουσιάζεται ἔτοιμο, ἢ νὰ σκεπτόμαστε πρῶτα κι ὕστερα νὰ κρίνουμε. Οἱ προκαταλήψεις ἀποτελοῦν πραγματικὰ μιὰ κοινωνικὴ μάστιγα, ἀλλὰ καὶ πλατύτερα ἀκόμη, ἕνα παγκόσμιο κακό.

Ἡ γῆ μας μὲ τὰ σημερινὰ μέσα ἔγινε μικρὴ, ὥστόσο οἱ προκαταλήψεις ἀνάμεσα στοὺς κατοίκους τῆς μένουν καὶ μαίνονται. Οἱ ἄνθρωποι μέσα στὶς

κοινωνίες μας κινούνται κάτω από τα δεσμά των προκαταλήψεων, δροῦν σάν αἰχμάλωτοι τοῦ ἀντικοινωνικοῦ αὐτοῦ φαινομένου. Ἡ στάση τοῦ ἀνθρώπου ἐναντί τῶν συνανθρώπων του εἶναι τέτοια ποῦ προδίδει τὴν ἔντονη ἀπὸ τὶς προκαταλήψεις ἐπήρειά της. Ἐπήρεια ποῦ προσπορίζει ψευδῆ εἰκόνα ἐναντί ἀνθρώπων, καταστάσεων καὶ γεγονότων. Ἐπιρροή ποῦ στενεύει τὸ ὀπτικό πεδίο τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ ἀποκρύπτει τὸ βάθος καὶ τὸ πλάτος τῶν γεγονότων, τὴν πραγματικότητα τῶν καταστάσεων.

Σὲ στιγμὲς ψυχικῆς ἀνάγκης τοῦ ἀτόμου ἀντικατοπτρίζονται οἱ συνέπειες τῶν προκαταλήψεων, ἀπὸ τὶς ὁποῖες αὐτὸ κυριαρχεῖται. Δηλαδή ἀπὸ κάπως ἀδύνατη ἀντίστασή του ἐναντίον τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιδράσεων, τὴν ὑποβολή ποῦ ὑφίσταται, τὴν ἀσύνειδη γενίκευση τὴν ὁποία ἀκολουθεῖ στὴ σκέψη του, τὴν ἔλλειψη αὐστηρῶς συλλογιστικῆς πορείας, τὴν ἔλλειψη σκοπῶν κλπ. Μιὰ τέτοια ψυχικὴ δομὴ δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ ἀνταποκριθῇ ἱκανοποιητικὰ στὸν ἀγῶνα ἐναντίον τῶν κοινωνικῶν προκαταλήψεων.

Ἡ ὑπερνίκηση τῶν προκαταλήψεων δὲν εἶναι εὐκόλη· καὶ γιὰ νὰ ἔχῃ ἀποτελέσματα, πρέπει νὰ προχωρῇ χέρι μὲ χέρι μὲ τὴν ὑπερνίκηση τῶν προκαταλήψεων, οἱ ὁποῖες διαδραματίζονται μέσα στὶς στενὲς κοινότητές μας, κι ἀκόμη μέσα στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ μας· τότε μόνο θὰ μπορέσῃ τὸ ἐγὼ νὰ πορευθῇ πρὸς τὸ ἐσὺ.

Οἱ προκαταλήψεις εἶναι μιὰ μάστιγα ποῦ κραδαίνεται ἀπὸ ἀνθρώπους ἐναντίον ἀνθρώπων. Πόσων ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων τὴ ζωὴ στοίχισε ἡ προκατάληψη ἐναντίον ὀρισμένων φυλῶν, ποῦ χρησιμοποιοῦντο ἀπὸ δημαγωγούς τῆς πολιτικῆς! Κάτι περισσότερο ἀπὸ μάστιγα τὴ χαρακτήρισε κατὰ τὸ τέλος περίπου τοῦ περασμένου αἰῶνα ὁ ἱστορικὸς Μόμσεν,¹² «σάν τρομερὴ ἐπιδημία χολέρας, τὴν ὁποία δὲν μπορεῖ κανένας μῆτε νὰ τὴ θεραπεύσῃ μῆτε νὰ τὴν ἐξηγήσῃ. Θὰ πρέπη κανεῖς», συνεχίζει, «νὰ περιμένη ὥσπου νὰ ξεθυμάνῃ ἀφ' ἑαυτοῦ του τὸ δηλητηριό της καὶ ν' ἀπολέσῃ τὴ δύναμή του». Τὸν ἰδὲ τῆς χολέρας σήμερα τὸν βρήκαμε καὶ τὴ βαριά αὐτὴ ἀπαίσια ἀρρώστια τὴ θεραπεύουμε, ἀλλὰ τὸ δηλητήριο τῶν προκαταλήψεων δὲν ξεθύμανε, παρὰ ἀσκεῖ τὴν ἀπαίσια ἐπίδρασή του.

Ἡ ἐξυγίανση τοῦ κοινωνικοῦ ὀργανισμοῦ, δηλαδή ἡ καλλιέργεια τῆς κοινωνικῆς ψυχο-υγιεινῆς γιὰ μιὰ ἁρμονικὴ ἀνθρώπινη συμβίωση μὲ πλατύτερο νόημα ἀνάμεσα ὅχι μόνο σὲ στενὲς κοινωνίες, παρὰ σὲ λαοὺς καὶ φυλές, εἶναι ἀδύνατη, ἂν κανένας δὲ γνωρίζῃ τὸ ρόλο τῶν προκαταλήψεων καὶ δὲν ἀναλάβῃ ἀμελίκτο ἀγῶνα ἐναντίον τους¹³.

12. Κατὰ τὸ 1880. Πρβλ. *Max Horkheimer*, Über Vorurteil. Arbeitsgemeinschaft für Forschung des Landes Nordheim - Westfalen, H. 108, σ. 9.

13. *Ιω. Ν. Ξηροτύρη*, Οἱ προκαταλήψεις ὡς ἀντικοινωνικὸ φαινόμενο, 1972. Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Ἀριστοτελεῖου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τόμ. ΙΕ', σ. 1259-1357.

Η ΔΥΣΠΙΣΤΙΑ

Ἡ εὐμάρεια, ἐπάνω στὴν ὁποία στηρίζουμε πολλὰ σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἁρμονικὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων, τὴ δημιουργία ἀνθρωπίνων σχέσεων καὶ τὴν ἀνεμπόδιστη πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ μὲ ἐμπιστοσύνη, ὅπως ἀναφέραμε, μᾶς διέψευσε τὶς ἐλπίδες μας. Ἡ δυσπιστία ἀπλώθηκε πολὺ ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους καὶ ἡ ἐμπιστοσύνη ὅλο καὶ ὑποχωρεῖ. Ἡ δυσπιστία κλείνει τὸ δρόμο τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ. Ὅπου βρίσκεται ἡ δυσπιστία, ἐκεῖ χάνεται, θάβεται ἡ κατανόηση καὶ ἡ εἰρηνικὴ συμβίωση. Χωρὶς τὴν ἀμοιβαία ἐμπιστοσύνη δὲν μποροῦν οἱ ἀνθρώποι καλῆς θελήσεως νὰ φτάσουν σὲ καρποφόρα συμπεράσματα οὔτε στὶς προσωπικὲς τους σχέσεις οὔτε καὶ στὶς πλατύτερες τῆς ζωῆς τους. Ἡ δυσπιστία μαζὶ μὲ τὴν ὑπόψια δηλητηριάζουν τὰ ὑγιᾶ κύτταρα τοῦ ἀνθρώπου, ἐνῶ ἡ ἐμπιστοσύνη, ἡ πίστη δυναμώνουν. Θὰ ἦταν καλύτερα νὰ προχωροῦσε κανένας πρὸς τὸ ἐσὺ, κι ἐκεῖ ἀκόμη ποὺ δὲ βρίσκει θεμελιωμένη τὴν ἐμπιστοσύνη, κι ἐκεῖ ποὺ δὲ τὴ συναντᾷ δοκιμασμένη, παρὰ μὲ ἰσχυρογνωμοσύνη νὰ ἐπιμένῃ στὴ δυσπιστία, ποὺ ὅλα τὰ κομματιάζει. Κι ὅταν κανένας δὲ βρίσκῃ ἔστω καὶ λίγο μέρος, γιὰ ν' ἀπιθῶσῃ τὴν ἐμπιστοσύνη του, νὰ τὴν προκαλέσῃ, νὰ τὴ δημιουργήσῃ, ὅταν ἀντίθετα, ἐπιμένῃ στὴ δυσπιστία του, δὲν κατορθώνει τίποτε. Ἡ δυσπιστία ἀφανίζει κάθε σχέση ἢ μᾶλλον δὲν μπορεῖ νὰ δημιουργήσῃ σχέσεις. Κι ὅταν ὑπάρχῃ κάποια σχέση, κάποια τάση ἢ ξεκίνημα πορείας τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ, τὸ ἐμποδίζει, τὸ ἀφανίζει. Ὑπάρχει καὶ ἡ ἀντίληψη ἀπὸ ὀρισμένη πλευρά, ποὺ πρεσβεύει, πὼς ἡ ὑπόσχεση εἶναι σὰν τὴν κρούστα, ποὺ πρέπει νὰ σπάζεταί. Ἡ ἀπογύμνωση τῆς ἀρετῆς αὐτῆς, ὅπως τὴν ἀντίκρυζε καὶ τὴν δίδασκε ὁ Λένιν, δείχνει τὸν ἀφανισμό τῆς ἐμπιστοσύνης καὶ τὸ ἄπλωμα σὲ ὅλες τὶς ἐκφάνσεις τῆς ζωῆς μας τῆς δυσπιστίας, ἡ ὁποία ἐμποδίζει καίρια τὴν πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ. Ἄν μεταξὺ ἐκείνων ποὺ διηύθυναν καὶ διευθύνουν καὶ σήμερὰ τὶς τύχες τῶν λαῶν ὑπῆρχε μεγαλύτερη ἐμπιστοσύνη, τότε οἱ λαοὶ θ' ἀπέφευγαν πολλὰ δεινά. Ἡ δυσπιστία ποὺ ἐπικρατεῖ μεταξὺ τῶν ἀτόμων ἐπικρατεῖ καὶ μεταξὺ τῶν διαφόρων λαῶν καὶ τῶν διαφόρων κυβερνητῶν αὐτῶν τῶν λαῶν γιὰ μεγάλῃ ζημίᾳ τοῦ κόσμου, τῆς ἀνθρωπότητος. Ἡ πλατιά ἀπλωμένη δυσπιστία στήνει σινικὰ τεῖχη ἀνάμεσα σὲ λαοὺς καὶ σὲ ἀνθρώπους, ὥστε καὶ στὴν εὐνοϊκότερη περίπτωσιν νὰ στέκωνται ὁ ἓνας κοντὰ στὸν ἄλλο βουβοί, ἀμίλητοι ἢ νὰ μιλοῦν στοὺς ἄλλους ἔτσι καὶ τέτοια μόνο γιὰ νὰ τοὺς ἐξαπατήσουν.

Σήμερα, ἐξαιτίας τῆς ἐλλείψεως ἐμπιστοσύνης μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων ἀποκρύπτονται πολλὰ πράγματα, ποὺ θὰ ἐνδιέφεραν ὅλους μας. Στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα μας οἱ ἐπιστήμονες καὶ ἡ ἐπιστήμη θεωροῦνταν κατὰ τὸ διεθνές, μιὰ παγκόσμια κοινότητα, ὅπου οἱ ἐπιστήμονες θεωροῦσαν τὸν ἑαυτό τους, ἀπέναντι τῆς εὐθύνης του πρὸς τὴν ἀλήθεια, ἀδελφικὰ συνδεδεμένο, ἄσχετα μὲ τὴν ἐθνικότητά τους καὶ τὴν προέλευσή τους, ἔτσι ποὺ ὁ καθένας ἀνάγγελλε στοὺς ἄλ-

λους, μὲ ὅλα τὰ μέσα τῆς τότε ἐπικοινωνίας, τίς νέες ἐπιστημονικὲς ἐπιτεύξεις ἢ ἀνακαλύψεις, ὥστε νὰ μπορῇ νὰ συμπληρώσῃ ὁ ἕνας τὸν ἄλλον. Σήμερα — κι αὐτὸ εἶναι τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς δυσπιστίας ποὺ ἐπικρατεῖ — ἡ ἀπόκρυψη καὶ ἡ ἀποσιώπηση ἐγίνε στὴν ζωὴς καὶ στὴν ἐπιστῆμην ἀκόμῃ, σὲ πολλὰ πεδία τῆς. Ἡ συνείδηση, πῶς ὅλοι μας εἴμαστε συνάνθρωποι καὶ ἀπὸ τὴν ἴδια ρίζα σὰν ἄνθρωποι γεννημένοι, φαίνεται πῶς ἔχει ἀφανισθῇ. Ἴσως ποτέ, σὲ καμιὰ ἀλλή ἐποχὴ νὰ μὴν ἐπικρατοῦσε τόσο μεγάλη δυσπιστία μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, μεταξὺ τῶν λαῶν, ὅση παρουσιάζεται σήμερα μὲ τὸν ἀναπτυγμένο τεχνικὸ πολιτισμό· ἄλλοτε οἱ ἄνθρωποι δὲν ἦταν τόσο κοντὰ ὁ ἕνας στὸν ἄλλον, ἀλλὰ δὲν ἦταν καὶ τόσο δύσπιστοι, μὲ τόσο κλεισμένες τίς καρδιές τους, τόσο μακριὰ ἀπὸ τὴν ἀμοιβαία συνεννόηση, ὅσο, ἴσως ποτέ ἄλλοτε.

Ἡ περιρρέουσα δυστυχῶς τὴν κοινωνία μας ἀτμόσφαιρα εἶναι φορτισμένη ἀπὸ τὴν καχυποψία, ποὺ ὑποτιμᾷ τὸν ἀπονήρευτο, γιατί δὲν μπορούμε νὰ φαντασθοῦμε ἔξυπνο ἄνθρωπο χωρὶς πονηριά, ποὺ νὰ μὴν κρύβῃ σκέψεις πονηρὲς κλπ. κατὰ τρόπο ὑστερόβουλο. Μὲ βάση τὴν καχυποψία καὶ τὴν κρυψίνοια δὲν μπορεῖ ποτέ νὰ στήσῃ κανένας θετικὲς ἀνθρώπινες σχέσεις. Μὲ πονηριὲς δὲν μπορούν νὰ δημιουργηθοῦν ποτέ στενὲς σχέσεις μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων. Ἡ πονηρία εἶναι τὸ ταπεινότερο ἐλάττωμα, γιατί ὄντως ταπεινώνει τὸν κάτοχό του.

Ἡ πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ διευκολύνεται μόνο μὲ τὴν εὐληκρίνεια, μὲ τὸ ξάνοιγμα τῆς καρδιάς, κάτι ποὺ δὲν τὸ συναντοῦμε εὐκόλα, εὐκολύνεται μὲ τὴν ἐμπιστοσύνη αὐτὴ ἡ ὁποία δυστυχῶς δὲν συναντιέται εὐκόλα μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, γιατί τὴν ἔχει ἐκτοπίζει ἡ δυσπιστία σὲ μεγάλο βαθμό.

Ἡ ἔλλειψη ἐμπιστοσύνης ἐμποδίζει πολὺ τὴν πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ. Χωρὶς τὴν ἐμπιστοσύνη δὲν μπορεῖ νὰ δημιουργηθοῦν ἀνθρώπινες σχέσεις θετικῆς μορφῆς. Χωρὶς αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ συνεννόηση ἀνάμεσα στὸ ἐγὼ καὶ στὸ ἐσὺ. Ἡ ἐμπιστοσύνη εἶναι ἡ βάση κάθε κοινῆς ἐνέργειας. Μὲ τὴν ἐμπιστοσύνη ἀνοίγει ἡ καρδιά καὶ μπαίνουν καὶ ἄλλοι ἄνθρωποι μέσα σ' αὐτήν. Ἡ ἐμπιστοσύνη εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ σπουδαῖα στοιχεῖα τῆς ζωῆς, ποὺ ὅλοι ἔχουμε τὴν ἀνάγκη τους.

Ἡ ἐμπιστοσύνη ὥστόσο δὲν εἶναι κάτι ποὺ ἔρχεται ἄνωθεν, δὲν εἶναι κάτι ποὺ βρίσκεται ἔξω ἀπὸ μᾶς, παρὰ μέσα μας. Εἶναι ἀγαθὸ ποὺ πρέπει νὰ τὸ κατακτήσουμε, ὅπως ὅλα τὰ ἀγαθὰ. Δὲ φτάνει καθόλου νὰ ξεκινήσῃ τὸ ἐγὼ μὲ ἐμπιστοσύνη πρὸς τὸ ἐσὺ· θὰ ἦταν βέβαια ἄδικο, ἀλλὰ καὶ ψυχολογικὰ ἀνάποδο νὰ ξεκινῶσε κανένας ἀπὸ τὴν πρώτη ἡμέρα νὰ κατακτήσῃ τὴν ἐμπιστοσύνη μὲ τὴν δυσπιστία· ὥστόσο τὸ νὰ ξεκινᾷ κανεὶς ἀπὸ τὴν θέση, ἀπὸ τὴν θετικὴ πλευρὰ τῶν πραγμάτων κι ὅχι ἀπὸ τὴν ἀρνητικὴ, εἶναι καὶ σωστὸ καὶ δίκαιο καὶ πρέπον, ἀλλὰ κι αὐτὸ δὲ θὰ πῇ πῶς πάλι κανένας ἔχει κατακτήσει τὴν ἐμπιστοσύνη τοῦ ἄλλου ἀπλῶς μὲ τὴν καλὴ πρόθεση, μὲ τὴν καλὴ θέληση, παρὰ θὰ πρέπη αὐτὴ μέρα μὲ τὴν ἡμέρα νὰ κατακτιέται τόσο ἀπὸ τὸ ἐσὺ ὅσο καὶ ἀπὸ τὸ ἐγὼ, νὰ δίνονται χειροπιαστὰ δείγματα αὐτῆς τῆς ἀξίας, χωρὶς βέβαια καὶ

ν' απαιτοῦνται τόσο ἀπὸ τὸν ἕναν ὅσο καὶ ἀπὸ τὸν ἄλλον. Πρέπει νὰ βοηθᾷ τὸ ἐγὼ τὸ ἐσὺ καὶ ἀντίθετα στὴν ἀπόκτηση τῆς ἐμπιστοσύνης μὲ τὰ ἔργα του, μὲ τὰ καθημερινὰ φερσίματα, μ' αὐτὰ ποὺ θ' ἀνταποκρίνονται στὴν πραγματικότητα, στὴν ἀλήθεια, γιὰτὶ μόνον ἔτσι στερεώνεται ἡ ἐμπιστοσύνη, ὅσο κι ἂν τὴν υποθέσαμε ἢ τὴ δεχθῆκαμε σὰν δεδομένο. Ἀκριβῶς ὕστερα ἀπὸ τὴν ὑπόθεση συντελεῖται μέρα μὲ τὴν ἡμέρα ἡ ἀπόδειξη.

Ἡ ἐμπιστοσύνη κατακτιέται τότε μόνο, ὅταν γιὰ ὅλα τὰ πράγματα μιλῇ κανένας ἔτσι, ὅπως ἔχουν, ἔτσι ὅπως εἶναι· ὅταν λέγῃ τὴν ἀλήθεια, ὅταν τὴ λέγῃ ὀλόκληρη, ὅταν δὲν παραλείπῃ τίποτε, ὅταν τὴ λέγῃ καὶ στὰ μικρὰ καὶ στὰ μεγάλα, τότε δὲν ἔχει νὰ φοβᾶται. Εἶναι μιὰ μεγάλη εὐτυχία νὰ συναντᾷ τὸ ἐγὼ τὸ ἐσὺ τῆς ἐμπιστοσύνης, πράγμα ὅχι καὶ τόσο συνηθισμένο.

Εἶναι ἴσως γενικὰ μεγάλο τόλμημα νὰ στηρίξῃς τυφλῇ ἐμπιστοσύνῃ ἐπ' αὐτοὺς ἀνθρώπους, γιὰτὶ οἱ ἄνθρωποι μπορεῖ νὰ σὲ ἀπογοητεύσουν μὲ τὴν ἀσυνέπειά τους, μὲ τὴν ἀστάθεια καὶ τὴν ἀδυναμία, μὲ τὸ πάτημα τοῦ λόγου τους. Κανένας δὲν πρέπει νὰ δένεται γενικὰ μὲ εὐκολία μὲ τοὺς ἀνθρώπους, παρὰ μὲ ἀρκετὴ περίσκεψη. Τυφλῇ ἐμπιστοσύνῃ βασιζέται πάντα στὴν ἑλλειψὶ κριτικῆς ἱκανότητος καὶ ἀνθρωπογνώσιος. Εὐκόλῃ ἐμπιστοσύνῃ δυσκολεύει μιὰ γνήσια κοινότητα καὶ τὴ σταθερὴ πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ σὲ ἀρμονικὴ, πραγματικὴ συνταύτιση· πουθενὰ δὲν ὑπάρχει μεγαλύτερη ἀπαίτηση γιὰ ἐμπιστοσύνη, ὅσο στὴ φιλία.

Δυστυχῶς ἡ ἐποχὴ μας δὲν εὐνοεῖ τὴν ἀνάπτυξιν αὐτῆς τῆς σπουδαίας ἀρετῆς, τὴν ἀνάπτυξιν ἐνὸς ὑψηλοῦ φρονήματος εὐθύνης στὴ ζωὴ, γι' αὐτὸ καὶ συναντοῦμε πολλοὺς ἀνθρώπους μὰ δὲν ἔχουν βαθεῖα συνείδηση τῆς εὐθύνης τους νὰ δημιουργήσουν σταθερὴ πίστη, πεποίθησιν καὶ ἐμπιστοσύνη ἀνάμεσα στὸ ἐσὺ καὶ στὸ ἐγὼ, τέτοια ποὺ νὰ μὴ χάνεται σὲ καμιά περίπτωσιν. Δὲν ὑπάρχει τίποτε ἄλλο πὶδ' ἐξαισίο στὸν κόσμον ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον, στὸν ὁποῖο μπορεῖς ν' ἀφήνῃσαι μὲ ἐμπιστοσύνη, στὸν ἄνθρωπον ποὺ νὰ κρατᾷ τὸ λόγο του.

Η ΑΣΥΝΕΠΕΙΑ

Ἡ ἀσυνέπεια ἐπίσης ἐμποδίζει τὴν πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ, τὴν ἀκινητοποιεῖ. Μὲ τὴν ἀσυνέπεια δὲν μποροῦμε νὰ δημιουργήσουμε ἀνθρώπινες σχέσεις θετικῆς μορφῆς. Ὁ ἀσυνεπὴς δὲν ἔχει διαμορφωμένες ἀρχές γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ τὸν κόσμον. Ἡ ἀσυνέπεια κλείνει μέσα της τὴ δυσαρμονία τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. Δὲν τηρεῖ τίς ὑποσχέσεις της. Κινεῖται μέσα στὴν ἀβεβαιότητα, στὴ σύγχυσιν καὶ στὴν ἀσάφεια. Ἀντιμάχεται τὸ σταθερό, τὸ ἀποσφηνισμένο, τὴν ψυχικότητα καὶ τὴν ἐναρμόνισιν τοῦ ἐσωτερικοῦ μὲ τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον, τὴν ἀλήθειαν καὶ τὴν καθαρότητα τῆς ἐκφράσεως. Πῶς νὰ δημιουργηθοῦν ἀνθρώπινες σχέσεις, ὅπου κυριαρχεῖ ἡ ἀσυνέπεια, ἐκεῖ ποὺ τὰ λόγια δὲ συμβαδίζουν μὲ τίς πράξεις μας, ἐκεῖ ποὺ ἀπουσιάζει ἡ προσπάθεια νὰ φανοῦμε συνεπεῖς;

Ἡ περιρρέουσα σήμερα τὴν κοινωνία ἀτμόσφαιρα διακρίνεται γιὰ τὸ ἀβέβαιον, τὴν ἀσυνέπεια. Τὸ κλίμα αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ γονιμοποιήσῃ ἀνθρώπινες σχέσεις ἀρμονικῆς συμβιωτικῆς ζωῆς. Δὲν εὐνοεῖ τὴν πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ κι ἀκόμη περισσότερο τὴ συναίρεση στὸ ἐμεῖς. Ἡ ἀσυνέπεια ἀναστατώνει καὶ ἀμφισβητεῖ τὰ πάντα, δημιουργεῖ παροξυσμούς, φυτεύει μίση, κακότητες, ἐκδικήσεις καὶ παρουσιάζει τοὺς συνανθρώπους ἄλλοτε ἐπίφοβους, πολυπρόσωπους καὶ ἀσύλληπτους, ἄλλοτε ἀνάξιους ἀγάπης καὶ ἐμπιστοσύνης ¹⁴.

Ἡ ἀσυνέπεια ὅχι μόνον ἐμποδίζει τὴν πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ, ἀλλὰ γενικότερα εἶναι ἓνας σοβαρὸς ἐχθρὸς τῆς κοινωνίας. Εἶναι μιὰ ἀρρώστια, ποὺ ὅταν πέσῃ σὲ μιὰ κοινωνία, τὴ διαλύει. Ἀνθρώπινες σχέσεις ἀρμονικῆς συμβιωτικῆς ζωῆς στερεώνονται μόνον μὲ τὴ συνέπεια, ἐνῶ μὲ τὴν ἀσυνέπεια ἐγκαθίσταται ἡ ἀναρχία στὴ ζωὴ καὶ ἡ κοινωνία ἐκφυλίζεται ¹⁵.

Ἡ ἀσυνέπεια εἶναι δυστυχῶς ἀρκετὰ ἐξαπλωμένη μέσα στὴν κοινωνία μας, ἀνάμεσά μας. Ἀλλὰ καὶ πέρα ἀπὸ τὸ δικό μας μικρὸ κόσμον, ζήσαμε καὶ ζοῦμε τρομακτικὲς ἀσυνέπειες μεταξὺ τῶν μεγάλων, ποὺ κρατοῦν στὰ χέρια τοὺς τίς τύχες τοῦ κόσμου, χωρὶς νὰ εἴμαστε βέβαιοι, ὅτι αὐτὲς θὰ ἐκλείψουν καὶ στὸ μέλλον. Ἡ ἐποχὴ μας κλείνει μέσα τῆς μεγάλης τραγικότητά καὶ ἀπαιτεῖ κατανόηση καὶ ἀγάπη γιὰ τὴν ἐπιβίωση τοῦ κόσμου.

ΤΟ ΨΕΜΑ

Θὰ μπορούσαμε νὰ ὀρίσουμε τὴν ἔννοια «ψέμα» κατὰ ἀρνητικὸ μᾶλλον τρόπο, παρὰ κατὰ θετικόν. Νὰ ὀρίσουμε, δηλαδὴ τὸ τί δὲν εἶναι ψέμα. Μποροῦμε νὰ ποῦμε, πὼς ψέμα εἶναι ὅ,τι δὲν εἶναι ἀλήθεια κι ἀκόμη καλύτερα, πὼς ψέμα εἶναι ἡ συνειδητὴ ἀνακρίβεια, τὸ συνειδητὸ ἀναληθές, γιατί ἡ ἀσυνειδητὴ ἀνακρίβεια μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ὡς πλάνη. Μποροῦμε νὰ ποῦμε, πὼς ψέμα εἶναι ἡ ἀπὸ σκοποῦ ἀπατηλὴ ἐκφραση κι ἀκόμη στὴν πλατύτερη σημασία του ψέμα εἶναι ἡ σκόπιμη διαστρόφη ἢ παραμόρφωση τῆς ἀλήθειας, τῶν γεγονότων ἢ ἡ ἠθελημένη ἀβεβαιότητα καὶ ἀσάφεια ἢ τὸ ἀμφιλεγόμενον, ἡ προσποίηση καὶ ἡ ὑποκρισία. Ὅλα αὐτὰ τὰ τελευταῖα εἶναι συνακόλουθα τοῦ ψεύδους, τοῦ πλαστοῦ ¹⁶.

Τὸ ψέμα ξεπηδᾷ ἀπὸ πολλὰς αἰτίες, πάντως ἀντικοινωνικῆς, γιατί αὐτὸ καθ'αυτὸ εἶναι φαινόμενο ἀντικοινωνικόν, ἐχθρὸς τῆς δημιουργίας ἀνθρωπίνων

14. Κ. Τσιρόπουλος, Δοκίμια Εὐθύνης, 1969, σ. 118.

15. Δὲν εἶναι λιγότερο ἐπικίνδυνος στὴν πολιτεία ὁ ἀνακριβὴς καὶ ἀβέβαιος, ὁ ἀσυνεπής, ὁ ἀναξιόπιστος καὶ ὁ ἀβάσιμος ἀπὸ τὸν ἀναρχικὸ καὶ τὸν ἐπαναστάτη. Ὁ ἀσυνεπὴς εἶναι ἐκεῖνος ποὺ διασπᾷ, ποὺ χαλαρώνει τὴν ἀνθρώπινη κοινωνία, ὅσο καὶ ὁ ἀναρχικός. Fr. W. Förster, Erziehung und Selbsterziehung, 1917, σ. 267 κ.ε.

16. Πρβλ. Ἰω. Ν. Ξηροτύρη, Τὸ ψέμα στὰ παιδιά καὶ στοὺς ἐφήβους, 1947, σ. 1-160. Μελέτη γενικότερη.

σχέσεων, ἀρμονικῆς συμβιωτικῆς ζωῆς. Συνήθως τὸ ψέμα προέρχεται ἀπὸ τὴν ἔντονη τάση τῶν ἀνθρώπων νὰ φαίνωνται πῶς ἀξίζουν, νὰ ἐπιβάλλωνται, ν' ἀποκοτῶν κύρος, νὰ «ἔχουν πέραση», ἢ ἀκόμη καὶ ἀπὸ δειλία, καταπίεση, ἑλλειψη σθένους καὶ ἀπὸ πολλὰς ἄλλες αἰτίες, κυρίως ἠθικῆς μειονεξίας.

Χρησιμοποιοῦμε τὸ ψέμα πολλὰς φορές σὰ μέσον γιὰ τὴν ἀποφυγὴ κάποιας στενοχώριας, κάποιας στενόχωρης καταστάσεως, ἢ ὅποια ἀπαιτεῖ ἠθικὸ θάρρος, κάποια γενναιότητα, ἢ γιὰ τὴν ἐπιτυχία ἐγωιστικῶν ἢ ὠφελιμιστικῶν ἐπιδιώξεων, ποὺ προχωροῦν πέρα ἀπὸ τὴν ἀξιοπρέπεια. Μὲ τὸ ψέμα ὁ ἄνθρωπος παρμερίζει τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του, ξεφεύγει ἀπὸ τὸ «εἶναι» του. Ὁ Κάντ ἀντίκρουζε τὸ ψέμα γενικά, χωρὶς διάκριση, σὰν τὸ μεγαλύτερο τραυματισμὸ ποὺ κάνει ὁ ἄνθρωπος στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του, στὴν ὑπόστασή του.

Ἡ ἠθικὴ, ἡ αὐστηρὴ ἠθικὴ, ἀπορρίπτει κάθε εἶδος ψευτιάς, ὅσο κι ἂν συζητεῖται τὸ λεγόμενον «ψέμα τῆς ἀνάγκης». Ἄν, δηλαδή, πρέπη ἢ δὲν πρέπη νὰ θεωρῆται σὰν κάτι τὸ ἀνῆθικο. Ἡ ἠθικὴ ἐπικροτεῖ καὶ ἐπαινεῖ τὴν ἀλήθεια. Ὡστόσο θὰ ἐξετάσουμε τὸ ψέμα ἀπὸ τὴν ψυχολογικὴ του ἔκφραση, ἀλλὰ κυρίως θὰ ἐρευνήσουμε τίς κοινωνικὰς ἐπιπτώσεις του στὸ πεδίο τῆς δημιουργίας ἀνθρωπίνων σχέσεων. Ἡ ἀλήθεια εἶναι κάτι τὸ ἀκριβὸ καὶ σπάνιο στὴν ἐποχὴ μας, ἀλλὰ καὶ κάτι τὸ ἐξαιρετικὰ σπουδαῖο τόσο γιὰ τὴν ψυχικὴ ἀτομικὴ υἰεὶα τοῦ ἀνθρώπου, ὅσο καὶ γιὰ τὴν κοινωνικὴ γενικὰ ζωὴ. Ἡ ἀπεμπόληση τῆς ἀλήθειας ὁδηγεῖ ἀργὰ ἢ γρήγορα στὴ διάλυση καὶ στὴν καταστροφὴ τῆς πολιτείας, τῆς κοινωνίας, στὸ θάνατο τῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων. Ὅταν τὰ ὕλικά ποὺ παρέχονται γιὰ κάποια οἰκοδόμησι εἶναι ψεύτικα, ἐκεῖ ποὺ ἡ κακία, ἡ κακὴ πρόθεση καὶ ἡ ἰδιοτέλεια ἢ ἡ ἐπιπολαιότητα καὶ ἡ ἀβελτηρία ἢ ἡ ἑλλειψη κοινωνικῆς καὶ συνανθρώπινης εὐθύνης παρέχουν ψεύτικα ὕλικά, τὸ οἰκοδόμημα πέφτει, σωριάζεται. Ὁ οἰκοδόμος δὲν μπορεῖ νὰ ἐξετάσῃ κάθε κομμάτι καὶ κάθε μῦρο τοῦ ὕλικου, παρὰ ἀφήνεται στὴν τιμιότητα τοῦ προμηθευτῆ του. Ἡ τιμιότητα καὶ ἡ ἐμπιστοσύνη τῶν προσώπων θὰ πρέπη νὰ ἐγγυῶνται τὴ γνησιότητα τῶν ὕλικων. Ἐτσι ἡ ἀλήθεια σχηματίζει τὸ βασικὸ ὄρο τῆς ὅλης ἀνθρώπινης κινήσεως καὶ ζωῆς, τὸ βασικὸ θεμέλιον τῆς δημιουργίας ἀνθρωπίνων σχέσεων ἀρμονικῆς συμβιωτικῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ἄν τώρα στὴ θέση τῆς ἀλήθειας τοποθετήσουμε τὸ «πάνω κάτω», τὴν ἀβεβαιότητα, τὸ ψέμα ἢ τὴν ὑποκρισία, τὴν ἀπάτη ἢ τὴν ἀνακρίβεια, τὴν ἀνευθυνότητα, τότε ὅλη ἡ σιγουράδα καὶ σταθερότητα τῆς ζωῆς μας ἀπειλεῖται. Ἡ ὑπαρξὴ τῆς κοινωνικῆς ἀξίας σείεται, δονεῖται στὰ θεμέλιά της, γι' αὐτὸ καὶ ὁ ψεύτης, ὁ ἀπατεώνας ἢ καὶ ὁ ὑποκριτὴς καὶ ὁ νοθευτὴς ἀκόμη τῆς ἀλήθειας, ὁ διαστροφέας καὶ ὁ παραμορφωτὴς τῶν γεγονότων εἶναι ἀπὸ τοὺς πιὸ ἐπικίνδυνους ἐχθροὺς τῆς κοινωνίας, πιὸ ἐπικίνδυνος καὶ ἀπὸ τὸν κλέφτη.

Καὶ τοῦτο, γιὰ τὴν κλεψιά, ὡς ἓνα σημεῖο, μπορεῖ κανένας νὰ τὴν προλάβῃ, τὴν ψευτιά ὅμως ὄχι, γιὰ τὴν ὁ ψεύτης μοιάζει μὲ τὸν κιβδηλοποιό. Στέκεται στὴν ἴδια μ' αὐτὸν γραμμὴ. Δὲν μπορεῖ π.χ. ὁ καθένας νὰ ἐλέγχῃ καὶ νὰ ἐξετά-

ζη τὰ νομίσματα, ἐφόσον δὲν κινήθηκε ὑποψία γιὰ τὴν κιβδηλία τους. Τὰ δέχεται ἀνεπιφύλακτα καὶ ἀνεξέταστα. Πάνω στὸ ἴδιο αἶσθημα τῆς σιγουριᾶς καὶ τῆς βεβαιότητος στηρίζεται ὅλη μας ἡ ζωὴ καὶ ἡ κίνηση. "Ἀν δεχθοῦμε ὅτι ἡ κιβδηλοποίηση τοῦ νομίσματος ἢ ἡ παραποίηση κάθε ἐγκύρου ἐγγράφου καὶ πρωτοτύπου ἐπιτρεπόταν, τότε ὁ κόσμος ὅλος θὰ πλημμύριζε ἀπὸ κιβδηλα καὶ παραποιημένα. Γιὰ κάθε χαρτονόμισμα π.χ. θὰ ἔπρεπε πρῶτα πρῶτα νὰ διαπιστωθῇ ἡ γνησιότητά του. Τὸ ἴδιο θὰ συνέβαινε καὶ μὲ τὴν ἀλήθεια τῶν λόγων μας. "Ἀν ἀπεμπολοῦσε κανένας τὴν ἀλήθεια καὶ τὴν εὐλικρίνεια, σὰν ἀρχές κοινωνικῆς ζωῆς, δὲ θὰ μπορούσε νὰ ἔχη καμιά ἐμπιστοσύνη στοὺς λόγους τῶν ἄλλων. Μ' αὐτὸ βέβαια τὸ νόημα δὲ θὰ μπορούσε ποτὲ νὰ πορευθῇ κατὰ θετικὸ τρόπο τὸ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ, ἐπειδὴ κάθε μας φράση, κάθε μας λόγος, ἀνακοίνωση ἢ διαβεβαίωση θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπόκειται σὲ ἔλεγχο γιὰ τὸ βασικὸ ἢ ὄχι καὶ τὴν ἀλήθεια. 'Ο ἔλεγχος ὅμως αὐτὸς θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ εἶναι ὀλικός, γιατί θὰ μᾶς χρειαζόταν βοήθεια ἄλλων, γιὰ ν' ἀνακαλύψουμε, ἂν ὁ ἓνας ἢ ὁ ἄλλος λόγος εἶναι σωστός καὶ ἀληθινός. Ἀλλὰ πάλι καὶ στῶν τρίτων τίς ἀνακινώσεις καὶ τὰ λόγια θ' ἀμφιβάλλαμε καὶ θὰ χρειαζόταν νέα ἔρευνα καὶ νέα διαπίστωση καὶ αὐτὸ θὰ ἦταν ἀτέλειωτο, χωρὶς ἄκρη καὶ χωρὶς κανένα ἀποτέλεσμα. Καὶ μόνο ἐκεῖνες τίς περιπτώσεις θὰ μπορούσαμε νὰ ἐλέγξουμε, οἱ ὁποῖες θὰ ὑπέπιπταν στὴ δική μας μόνο ἀντίληψη, καὶ μόνο αὐτὸ θὰ θεωροῦνταν γιὰ τὸν καθένα μας ἀληθινό.

"Ὅταν κανένας θελήσῃ νὰ διδάξῃ τὴν ἀναγκαιότητα ἢ τὸ περιττὸ γενικῶν ἀρχῶν, ποὺ ἰσχύουν ἀκόμη, ἃς σκεφθῇ τὸ κενὸ ποὺ παρουσιάζεται μὲ τὸ παραμέρισμά τους. Αὐτὸ τὸ κενὸ θὰ τοῦ διδάξῃ γιὰ ποῖο σκοπὸ ἴσχυαν ὡς τώρα οἱ ἀρχές αὐτές. Ἡ στάση μας ἀπέναντι στὴν ἀλήθεια, στὴ βασικῆς σημασίας κοινωνικὴ καὶ ἀτομικὴ αὐτὴ ἀρετὴ, εἶναι ἀποφασιστικὴ γιὰ τὴ δημιουργία ἀνθρωπίνων σχέσεων καὶ ἁρμονικῆς συμβιωτικῆς ζωῆς. Τὸ ψέμα παρουσιάζεται σὰν ὁ εὐκολώτερος δρόμος, τὸν ὁποῖο μπορεῖ ν' ἀκολουθήσῃ κανένας σὲ στιγμὲς ἀνάγκης, γι' αὐτὸ ἀκολουθοῦν αὐτὸ τὸ δρόμο προπαντὸς ἐκεῖνοι, ποὺ τοὺς λείπει τὸ θάρρος. Καὶ δὲ λείπει τὸ θάρρος μόνο γιὰ νὰ πῇ κανεὶς τὴν ἀλήθεια, ἀλλὰ καὶ ὅταν πρέπη ν' ἀκούσῃ τὴν ἀλήθεια. Αὐτὸ ἔχει μεγάλη σημασία, γιατί τόσο τὸ ἓνα, ὅσο καὶ τὸ ἄλλο, εἶναι στενὰ δεμένα μεταξύ τους. "Ἀν διαπαιδαγωγούσαμε κάποιον στὸ νὰ ἀγαπᾷ καὶ νὰ λέῃ τὴν ἀλήθεια, δὲ θὰ 'ταν διόλου περιττὸ νὰ τοῦ μαθαίναμε καὶ ν' ἀκούῃ τὴν ἀλήθεια. Αὐτὸ τὸ δεύτερο εἶναι κάπως δυσκολώτερο ἀπὸ πολλὰς αἰτίες καὶ ἀνθρώπινες ἀδυναμίες, ἀλλὰ καὶ ἐξαιρετικὰ ἀπαραίτητο γιὰ τὴ δημιουργία ἀνθρωπίνων σχέσεων, γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀλήθειας σὰν κοινωνικῆς ἀρετῆς μὲ σπουδαῖες καὶ γόνιμες κοινωνικὲς ἐπιδράσεις. Δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμε ποτὲ ὅτι ἡ καθαρὴ συνείδηση εἶναι πάντα σὰν ἓνα σπουδαῖο, ὀλοκάθαρο κρύσταλλο, μὲ διαύγεια καὶ ἀκτινοβολία. Ἀλλωστε ἡ καλύτερη πολιτικὴ στὶς σχέσεις μας εἶναι ἡ πολιτικὴ τῆς ἀλήθειας. Αὐτὴ δὲ θὰ μᾶς κἀνῃ ποτὲ νὰ στενοχωρηθοῦμε.

Τὸ ψέμα, εἶπε κάποιος σοφός, μοιάζει μ' ἓνα κομμάτι χιόνι, πού ὅσο τὸ κυλάς καὶ τὸ γυρίζεις, τόσο καὶ πιὸ μεγάλο γίνεται. "Ὅσο καὶ περισσότερο ψεύδεται κανένας, τόσο καὶ περισσότερο πέφτει σὲ ἀντιφάσεις. Τὸ ψέμα εἶναι πάντα μυωπικὸ κι οὔτε ἀναπαύει ἐκεῖνον πού τὸ λέει οὔτε τὸν ἐλευθερώνει οὔτε τοῦ χαρίζει τὴ γαλήνη τῆς ψυχῆς καὶ τῆς συνειδήσεως.

ὦΩ, ἀλλὶ στὸ ψέμα.

Δὲ ξαλαφρώνει τὸ στῆθος, σὰν κάθε ἀληθινὰ εἰπωμένος λόγος· θάρρος δὲ δίνει, μόνο βασανίζει ἐκεῖνον, πού κρυφὰ τὸ χαλκεύει καὶ σὰ βέλος ριγμένο καὶ κρουσμένο πίσω ἀπὸ ἓνα θεό, γυρνᾷ καὶ βρίσκει τὸν τοξότη ¹⁷.

Τὸ ψέμα καὶ ἡ ἀπάτη κι ὅλοι οἱ δορυφόροι τους εἶναι οἱ μεγαλύτεροι κοινωνικοὶ ἐχθροί, εἶναι ἡ ἀνασταλτικὴ δύναμη κάθε οὐσιαστικῆς προόδου, ἐμπόδιο στὴν ἀνάπτυξη καὶ τῆς στοιχειωδέστερης στάθμης τοῦ πολιτισμοῦ, φράγμα στὴν πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ καὶ στὴ δημιουργία τοῦ ἐμεῖς.

Φαίνεται πὼς ζοῦμε σὲ μιὰ ἐποχὴ, κατὰ τὴν ὁποία ὅλες οἱ σταθερές καὶ μόνιμες ἀρετὲς ἔχουν κλονισθῇ πρόρριζα. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ ἀρετὴ τῆς ἀλήθειας. Δὲ ζοῦμε στὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ὅπου κανένας δὲν εἶχε νὰ γνοιασθῇ γιὰ τίποτε ἄλλο, παρὰ νὰ μεταδώσῃ στὴ νεολαία δοσμένες, παραδοσιακὲς ἀλήθειες.

Σήμερα, ἴσως περισσότερο ἀπὸ ἄλλες ἐποχὲς — καὶ τοῦτο, γιὰτὶ ἡ ἐποχὴ μας εἶναι ὄντως διαφορετικὴ σὲ πολλὰ σημεῖα ἀπὸ τὶς περασμένες ἐποχὲς — βρισκόμαστε μπρὸς ἀπὸ μιὰ ἀτονία ὅλων τῶν ἀξιών. "Ὅ,τι ἦταν ἄλλοτε σταθερό, ἀρχίζει, σὲ πολλὰ σημεῖα, νὰ πέφτῃ στὴν ἀμφιβολία, ὅποτε ὁ καθένας πού ἔχει ἀναπτυγμένη τὴν κοινωνικὴ συνείδηση καὶ αἰσθάνεται τὸν ἑαυτὸ του ὑπεύθυνο μέσα στὴν κοινωνία, γυρίζει καὶ ρωτᾷ κι αὐτὸς σὰν τὸν Πιλάτο: «Τί ἐστὶν ἀλήθεια;». Κι ὅμως δίχως τὸ κύρος τῶν ἀπολύτων ἀξιών δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ καὶ νὰ σταθῇ διαπαιδαγωγημένη πολιτεία. Δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ σεβασμὸς πρὸς τοὺς ἄλλους, εἰλικρίνεια καὶ αὐτοσεβασμὸς, ἡ ἐσωτερικὴ ὑποχρέωση, τὸ κράτημα τοῦ λόγου, θετικὲς ἁρμονικὲς σχέσεις μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων.

Στὴν ἐποχὴ μας ὅλο καὶ αὐξάνει ὁ ἀριθμὸς ἐκείνων, πού χωρὶς ἰδιαιτέρους καὶ ξεχωριστὲς δυσκολίες τῆς συνειδήσεως λένε μικρὰ ἢ μεγάλα, τῆς εὐκαιρίας ἢ τῆς στιγμῆς ψέματα. Καὶ μάλιστα ὅχι σὲ περιπτώσεις ἀνάγκης καὶ ἀμνηχανίας, παρὰ σὲ μικρὲς κι ἀσήμαντες εὐκαιρίες, πού μὲ μιὰ μικρὴ ἀναλήθεια ἀποφεύγουν μιὰ μικρὴ ἐνόχληση ἢ μιὰ δυσάρεστη ἀναμέτρηση.

Γενικὰ πρεσβεύει κανένας τὴν ἀλήθεια τόσο, ὅσο μπορεῖ νὰ τὴ λέῃ, χωρὶς καμιά δυσάρεστη συνέπεια. "Ὅταν ὅμως πρόκειται νὰ ἔρθῃ σὲ σύγκρουση, ἐκεῖ

17. Goethe, Ἰφιγένεια ἐν Ταύροις, μετ. Κ. Χατζοπούλου, Τυβίγγη, 1910, σ. 58.

πού η ευθύτητα της εκφράσεως θα τὸν ὀδηγήσῃ σὲ δύσκολη θέση, τότε σὲ πολλοὺς τὸ ψέμα φαίνεται τόσο φυσικό, ὥστε νὰ μὴ χρειάζεται νὰ τὸ ἀναζητήσῃ. "Ἐτσι, ἀποσιδιάζει ἡ συνείδηση τοῦ καθήκοντος, τῆς ἀξιοπρέπειας καὶ τῶν ὑποχρεώσεών μας πρὸς τοὺς συνανθρώπους μας. Μ' αὐτὸ τὸ νόημα πῶς νὰ προχωρήσῃ τὸ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ γιὰ δεσμὸ ψυχικῆς κατανοήσεως;

Τὶς πράξεις μας κατὰ τὸ πλεῖστον ἢ κατὰ κανόνα δὲ φαίνεται νὰ τὶς διέπουν ἠθικὲς ἀρχές. Ἐὰν κανεῖς κἀνὴ μιὰ κοινωνικὴ ἀνάλυση, θὰ διαπιστώσῃς ὅτι τῇ θέσῃ τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν τὴν καταλαμβάνει τὸ ἀτομικὸ συμφέρον, καὶ μάλιστα τὶς περισσότερες φορὲς στὴν ὁμότερη καὶ ἀντικοινωνικότερη μορφὴ του, ὥστε τιμότητα, ἀλήθεια καὶ ἠθικὸς χαρακτήρας νὰ θεωροῦνται καὶ νὰ μένουν σχεδὸν κενές λέξεις. "Ἐτσι διακινεῖται μέσα στὸ κοινωνικὸ σχῆμα, μέσα στὴν κοινωνία κατὰ ἄνετο τρόπο οἱ χειροπιαστὲς ὠφέλειες, ὁ ὠφελιμισμὸς στὴν πιὸ σκληρὴ μορφὴ του, καὶ ἔτσι ἡ τιμότητα, ἡ συνέπεια, τὸ κράτημα τοῦ λόγου φαίνονται καὶ θεωροῦνται ἀρκετὰ ἀδυνατισμένες ἀξίες, ἂν ὄχι γελοῖες. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη ἡ ἀλήθεια θεωρεῖται σὰν ἀνοησία ἢ σὰν ἓνα εἶδος σκοτεινῆς, βλοσυρῆς ἀσκήσεως, πού ταίριαζε στὸ μεσαίωνα ἢ σὲ πουριτανικὴ ἀτμόσφαιρα.

"Ἐκεῖνο πού παρατηρεῖ κανένας, ἐρευνώντας τὴν κοινωνικὴ ἀτμόσφαιρα στὴ σημερινὴ μορφὴ της εἶναι, ὅτι μὲ πολλὴν εὐκολία συναντᾷ καὶ μὲ λύπη διαπιστώνει νὰ ἐπαινῆται ἡ «κατεργαριά», ὁ «ἀτσοδισμός», γιὰ νὰ μιλήσω εἰδικότερα γιὰ τὴν περιρρέουσα τὴν ἐλληνικὴ κοινωνία ἀτμόσφαιρα. Γιὰ νὰ μιλήσω γιὰ ἓναν ὄρο, γιὰ μιὰ λέξη, πού ἡ ἴδια μιὰ ἀρκετὰ εὐγλωττα, γιὰ τὸ πόσο βρισκόμαστε κοντὰ στὴν ἀλήθεια ἢ στὸ ψέμα στὴν κοινωνικὴ μας ζωὴ· γιὰ τὸ πόσο ἐκτιμοῦμε ἢ ὄχι τὴ δημιουργία ἀνθρωπίνων σχέσεων ἀρμονικῆς συμβιώσεως, κατανοήσεως καὶ σεβασμοῦ πρὸς τὸν πλησίον μας, τὸ συνάνθρωπό μας. Κι αὐτὴ ἡ λέξη, πού μὲ καμάρι ἀναφέρεται κάθε στιγμὴ σχεδὸν ἀπ' ὅλους μας, εἶναι ἡ λέξη: κοροῖδο. Δὲ θὰ ἤθελα νὰ προχωρήσω πιὸ πέρα στὴν ἀνάλυση ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ἄποψη τόσο τοῦ ὄρου, ὅσο καὶ τῆς χρήσεώς του μέσα στὴν κοινωνία μας.

"Ἐπειτα, γιὰ νὰ μείνω ἀκόμη λίγο στὸ ἰδιαιτέρο δικό μας κλίμα, μὲ λύπη μου ἐπισημαίνω ὅτι στὸ στόμα τῶν πολλῶν βρίσκεται κάθε στιγμὴ ὁ ἐπαινος γιὰ κεῖνον πού καταφέρνει ν' ἀποφεύγῃ τὶς ὑποχρεώσεις του. Χαιρόμαστε μέσα στὴν κοινωνία μας σχεδὸν ὅλοι — ὅσο κι ἂν ἴσως τὸ ἀρνιόμαστε — τὸν ἔξυπνο, μὲ τὴν ἔννοια βέβαια τοῦ καταφερτζῆ, μιὰ λέξη κι αὐτή, πού ἀπὸ ἔννοια ντροπῆς, ὅπως καὶ οἱ παραπάνω πού ἀναφέραμε, κατάντησε δυστυχῶς ἐπαινος μέσα στὴν κοινωνία, ἐπαινος στὸ στόμα τῶν πολλῶν. Ἐχουν καὶ οἱ λέξεις τὴν ἱστορία τους καὶ ἡ ἐκάστοτε σημασία τους δείχνει τὴν ἠθικὴ στάθμη τῆς κοινωνίας. Πάντως οἱ ἔννοιες αὐτές, πού ἔχουν καταντήσῃ ἰδανικὸ τῶν πολλῶν, βρίσκονται κοντὰ στὸ ψέμα, στὸ δόλο καὶ στὴν πονηριά. Μ' αὐτὸ τὸ νόημα βέβαια καὶ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο δὲν μπορούμε νὰ δημιουργήσουμε ἀνθρώπινες σχέσεις μιᾶς ἀρμονικῆς συμβιωτικῆς ζωῆς. "Οπου κυριαρχεῖ ἡ ἀναλήθεια, τὸ ψέμα, ἐκεῖ ἡ

ἀμοιβαία ἐμπιστοσύνη αἵρεται καὶ ὅλες οἱ ἀνθρώπινες σχέσεις διαλύονται.

Ἡ ἀλήθεια, σὰν ἀρετὴ στάσεως τοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι στὸν ἄνθρωπο στὴν πρακτικὴ σημασία της γιὰ τὴν κοινωνία καὶ τὴ ζωὴ της σχηματίζει καὶ ἀποτελεῖ τὸ βασικὸ ὅρο, τὴ βασικὴ προϋπόθεση τῆς ὅλης ζωῆς μας. Ὁλόκληρη ἡ ζωὴ σὲ κάθε της ἐκφραση πρέπει νὰ στηρίζεται ἐπάνω στὴν πίστη καὶ στὴν ἀλήθεια, τουτέστι στὴ συνέπεια τῶν λόγων, τῶν συμφωνιῶν καὶ τῶν συναλλαγῶν καὶ τῆς ἐν γένει ἐπικοινωνίας τῶν ἀνθρώπων.

Ὅπου τὰ λόγια, καὶ ἀκόμη οἱ κινήσεις μας, οἱ μορφασμοί μας, δὲ στέκονται σὲ συμφωνία μὲ ὅλη τὴν προσωπικότητά μας, ὅπου τὰ λόγια μας βρίσκονται σὲ ἀντίθεση καὶ ἀντίφαση μὲ τὸ ἐσωτερικὸ «εἶναι» μας, ἐκεῖ ἡ ἐνόητα τοῦ ἀνθρώπου βρίσκειται σὲ κατάρρευση. Καὶ τὴν κατάρρευση ἀκολουθοῦν ἔπειτα ἄλλες, γι' αὐτὸ καὶ τὰ λόγια τοῦ Ἀμλετ ἔχουν βαθιὰ σημασία: «Νὰ εἶσαι ἀληθινὸς ἀπέναντι στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό σου καὶ ἀκολουθεῖ, ὅπως ἡ νύχτα τὴν ἡμέρα, δηλαδὴ τόσο φυσικά, τὸ πὼς δὲν μπορεῖς νὰ εἶσαι ψεύτης καὶ δόλιος ἀπέναντι στοὺς ἄλλους».

Τὸ ψέμα δὲν ἀντιμάχεται ἔντονα μόνο τὴ δημιουργία ἀνθρωπίνων σχέσεων καὶ ψυχικῆς ἐπαφῆς, παρὰ φέρνει μιὰ ταραχὴ στὴν ὅλη ψυχικὴ ζωὴ μας. Ὅποιος ψεύδεται ζητᾷ νὰ ξεγελάσῃ πρῶτα τὸν ἑαυτό του, γιὰ νὰ μπορῇ ὕστερα νὰ ξεγελᾷ μὲ τὰ ψέματά του τοὺς ἄλλους. Μ' αὐτὸ τὸ νόημα βέβαια καὶ τὸ πνεῦμα δὲν μποροῦμε καὶ νὰ δημιουργήσουμε ἀνθρώπινες σχέσεις μὲ τὴν ἔννοια φυσικὰ τῆς ἀρμονικῆς συμβιωτικῆς ζωῆς. Ἡ ἐσωτερικὴ ἀλήθεια πρὸς τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό μας, δηλαδὴ ἡ εἰλικρίνεια τῆς καρδιᾶς, προπορεύεται τῆς ἐξωτερικῆς. Ἡ ἐσωτερικὴ εἶναι ἡ πιὸ σταθερὴ βάση τῆς ἐξωτερικῆς. Ἐξετάζοντας κανεὶς τὴν κοινωνικὴ ὄψη τοῦ θέματος, βρίσκει πὼς δὲ δείχνουμε κανένα σχεδὸν ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ ἀλήθεια, παρὰ μόνο γιὰ τὴν ἐξωτερικὴ, γιὰ τὸ «φαίνεσθαι» καὶ ὄχι γιὰ τὸ «εἶναι». Μ' αὐτὸ πάλι τὸ νόημα δὲν μποροῦμε νὰ δημιουργήσουμε ἀνθρώπινες σχέσεις, γιὰτὶ ὅποιος θέλει νὰ φαίνεται, χωρὶς νὰ εἶναι, ἀποξενώνεται ἀπὸ τὴν ἴδια του τὴ συνείδηση καὶ γνώμη, διχοτομεῖται καὶ γίνεται ἀγνώριστος. Ὁ Δάντης στὴν «Κόλασή» του ἀναγνωρίζει ἀνάμεσα στοὺς πολλοὺς ὄλους τοὺς κολασμένους, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ψεῖτες, γιὰτὶ αὐτοὶ δὲν ἔχουν πιὰ πρόσωπο. Ἡ κιβδηλία καὶ ἡ ψευτιά σκότωσε τὸ καθετί, τοὺς σκότωσε τὴν προσωπικὴ ζωὴ. Δὲν εἶναι πιὰ τίποτε ἄλλο, παρὰ ἀντανάκλασεις τῶν εὐκαιριῶν, προσαρμογὴ στὴν περίσταση, δειλία καὶ προτροπὰν φυγῆς ἀπὸ τὴν πραγματικότητα. Ἡ εἰκόνα τοῦ Δάντη μᾶς δίνει παραστατικότατα τὴν ἀκαθόριστη καὶ ἀγνώριστη φυσιογνωμία τοῦ ψεύτη¹⁸.

Ἡ θέση ποὺ παίρνει κανεὶς ἀπέναντι στὸ ψέμα, εἶναι στοὺς διαφόρους λαοὺς διάφορη, ὅπως καὶ σὲ διάφορες ἐποχές. Πάντα ὅμως κανένας, ὅταν μένῃ μέσα στὸν κύκλο τοῦ πολιτισμοῦ, στὸν πάνω ἀπὸ τὸν πρωτόγονο κύκλο, συναντᾷ

18. Ἰω. Ν. Ξηροτύρη, Τὸ ψέμα στὰ παιδιά καὶ στοὺς ἐφήβους, 1947, σ. 47.

περισσότερο ἢ λιγότερο τὸ ψέμα, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀπαίτηση πάντα γιὰ τὴν ἀλήθεια. Παρὰ τὴν προσπάθεια μὲ τὴν ἀγωγή — ἴσως κατὰ θεωρητικὸ μόνον τρόπο — νὰ ἐμποδισθῇ τὸ ψέμα, ὥστόσο αὐτὸ ζῇ ὡς γεγονὸς καὶ βασιλεύει ¹⁹.

Ἡ ἀνειλικρίνεια καὶ τὸ ψέμα στέκονται σὰ μεγάλα ἐμπόδια στὴν πορεία τοῦ ἐγὼ τόσο μέσα στὴ στενὴ, ὅσο καὶ στὴν πλατιὰ κοινότητα, τὴν κοινωνία. "Ὅταν τὸ ἐγὼ δὲ στέκεται μπρὸς στὸ ἐσὺ μὲ τὸ στόμα τῆς ἀλήθειας, τότε οἱ λέξεις, οἱ ἔννοιες, τὰ γεγονότα, ὅλα τὰ πράγματα δὲν ἔχουν τὴ δική τους σημασία, τὴ δική τους μορφή, ἀλλ' ἔχουν πολλὰς σημασίες καὶ πολλὰς μορφές. "Ἐνα καὶ τὸ αὐτὸ πράγμα θὰ εἶναι ἔτσι κι ἄλλιῳς. Θὰ λείπῃ ἡ βεβαιότητα. Θετικὲς ὅμως ἀνθρώπινες σχέσεις δὲν μποροῦν νὰ ὑπάρξουν μέσα στὴν ἀβεβαιότητα. Ἄλλὰ ὅταν τὰ πράγματα εἶναι κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο, τότε καὶ τὸ ἐγὼ δὲ θὰ εἶναι αὐτὸ ποῦ πραγματικὰ εἶναι, καὶ τὸ ἐσὺ αὐτὸ ποῦ εἶναι, παρὰ τὸ καθένα θὰ εἶναι κάτι τὸ πολὺμορφο. Θὰ εἶναι δηλαδὴ ἄνθρωπος μὲ πολλὰς μάσκες, κάτι ποῦ δυσκολεύει πολὺ τὴν ἀρμονικὴ ὑπαρξὴ τοῦ ἐγὼ + ἐσὺ.

Κάτω ἀπὸ τὴν πολυμορφία τοῦ ἐγὼ καὶ τοῦ ἐσὺ, κάτω δηλαδὴ ἀπὸ τίς πολλὰς μάσκες, δὲν μπορεῖ κανένας νὰ δημιουργήσῃ ἀνθρώπινες σχέσεις, γιατί δὲν μπορεῖ νὰ ὑπολογίσῃ στὴ βεβαιότητα, παρὰ ἀπλῶς στὴν πιθανότητα, γιατί μέσα σ' ἓνα τέτοιο πνεῦμα δὲν εἶναι κανένας βέβαιος γιὰ τὸ ἓνα ἢ γιὰ τὸ ἄλλο, παρὰ κυριαρχεῖ τὸ ἴσως, τὸ πιθανῶς, τὸ μπορεῖ νὰ εἶναι ἔτσι, ὅπως παρουσιάζεται τὸ ἐγὼ στὴ σχέση του πρὸς τὸ ἐσὺ, ἀλλὰ μπορεῖ καὶ νὰ μὴν εἶναι ἔτσι, νὰ μὴν ἀνταποκρίνεται στὴν ἀλήθεια, στὴν πραγματικότητα. "Ὅλα ὅμως αὐτὰ κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο παίρνουν τὴ μορφή τῆς ἀμφιβολίας. Θετικὲς ἀνθρώπινες ὅμως σχέσεις δὲν μποροῦν νὰ οἰκοδομηθοῦν ἐπάνω στὴν ἀμφιβολία, ἐπάνω, δηλαδὴ, στὴν ἄμμο.

Τὸ ψέμα μπαίνει σὰ σοβαρὰ ἐμπόδιο στὴν πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ καὶ προκαλεῖ ἔντονη διαταραχὴ στὶς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων. Μὲ τὴν ἀνειλικρίνεια δὲν μπορεῖ τὸ ἐγὼ νὰ βρῇ τὸ δρόμο πρὸς τὸ ἐσὺ. Ἡ ἀνειλικρίνεια ἔχει πολλὰς μορφές, ὅταν πρόκειται γιὰ τὸ συμφέρον τῆς, ἀρχίζει νὰ μιλᾷ πολλὰς γλῶσσες καὶ παίζει πλῆθος ρόλων, ἀκόμη καὶ τὸ ρόλο τῆς ἀνιδιοτέλειας. Πόσες φορές πάλι δὲν ὑποκρίνεται. "Ἄν προσέξουμε καλὰ τὸν ἑαυτὸ μας καὶ τοὺς ἄλλους, θὰ διαπιστώσουμε μὲ εὐκολία ὅτι πολλὰ ἐγὼ παίρνουν στὶς σχέσεις τους πρὸς

19. Λαοί, ποὺ ἐπὶ αἰῶνες ἔζησαν κάτω ἀπὸ τὴ σκλαβιά, ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τῆς αὐτοσυντηρήσεως, διαποτίσθηκαν μὲ τὸ ψέμα, τὴν πονηριὰ καὶ τὸ δόλο, ποὺ κατὰ τὰ χρόνια τῆς σκλαβιάς ὑπῆρξαν τὰ ὅπλα τοῦ ἀδυνάτου στὸν ἀγῶνα του μὲ τὸν δυνατὸ. Βία καὶ πανουργία ἀντιμάχονται τὴν ἀλήθεια. Εἶναι δύο διδυμὲς ἀδελφές, ποὺ φυσικὰ σὰ διδυμὲς, ἐμφανίζονται μαζί. Ὁ δόλος καὶ ἡ πονηριὰ ἀντικατέστησαν στὴ μακραιωνὴ δουλεία τὴν ἔλλειψη ἄμυνας τοῦ δικαίου. Ὁ σκλαβωμένος ἄνθρωπος κατεχόταν ἀπὸ προσοχή, πρόνοια, πρόβλεψη, ἀπὸ δυσπιστία, πανουργία καὶ κρυψίνια σὲ καθετὴ, ποὺ δὲ γνώριζε καλὰ. "Ὅλα αὐτὰ κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς σκλαβιάς του ἦταν ἡ ἀπαραίτητη προϋπόθεσις τῆς ἀσφάλειάς του. Τὸ ψέμα τοῦ ἱσορροποῦσε καὶ ἐξίσωσε τὴ βαριά, τὴ βάνουση βία, τὸ ζυγὸ, τὴ σκλαβιά. Πάνω σὲ τέτοιες ἀνάγκες καὶ προσταγὰς στηρίζεται καὶ ἡ ἀναλήθεια, ἡ ὑπουλότητα, ἡ κρυψίνια ἐκείνων τῶν λαῶν, ποὺ χρόνια, αἰῶνες ἔζησαν κάτω ἀπὸ τὴ βία, τὴ σκλαβιά, τὸ δεσποτισμὸ, τὴν ὑποδούλωσι...

τοὺς ἀνθρώπους, ἀκόμη καὶ μέσα στὴν πιὸ στενὴ κοινότητα, στὴν πιὸ οἰκεία συνάντηση τοῦ ἐγὼ μὲ τὸ ἐσὺ, μιὰν ἔκφραση καὶ παρουσιαστικὸ τέτοιο ὥστε νὰ φαίνωνται ἐκεῖνο πού θέλουν νὰ τοὺς νομίζουν οἱ ἄλλοι.

Ἡ προσποίηση εἶναι ἐπίσης ἓνα μεγάλο ἐμπόδιο στὴν πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ. Δημιουργεῖ μιὰν ἀποπνικτικὴ ἀτμόσφαιρα καὶ πνίγει τὸ ἐγὼ καὶ τὸ ἐσὺ, πού τὴν ἀναπνέουν. Ἀνειλικρίνεια καὶ προσποίηση εἶναι μιὰ σταθερὴ διαβρωτικὴ δύναμη ὅπου ὑπάρχουν ἀνθρώπινες σχέσεις. Ἡ ὑποκρισία, πάλι, δορυφόρος στοῦ ψέμα, φορεῖ ταιριαστὰ καὶ ἐφαρμοστὰ τὴ μάσκα, καὶ τὸ πρόσωπο τοῦ ἀνθρώπου γίνεται τότε δυστυχῶς προσωπεῖο, στὴν ἀρχὴ μὲ γεμάτη προσποίηση ἔκφραση, γιὰ νὰ καταλήξῃ στὴ διπλὴ ζωὴ. Παίζουμε θαυμάσια καὶ ἀριστοτεχνικὰ τὸ ρόλο μιᾶς ἡθικῆς γιὰ τοὺς ἄλλους καὶ μιᾶς ἄλλης γιὰ τὸν ἑαυτό μας, κρυφῆς, καμουφλαρισμένης. Ἡ διχοτόμηση αὐτὴ βρίσκεται σὲ ἀφθονία ἀνάμεσά μας. Ὁ ψυχικὸς ὅμως διχασμὸς ἀφανίζει τὸν ἄνθρωπο, ἀφανίζει τὸ αὐθόρμητο. Αὐτὸ χάνεται καὶ τὴ θέση του τὴν παίρνει ἡ ὑποκρισία, ἡ πλαστὴ καὶ κίβδηλη στάση, πού φτάνει σὲ μιὰν ἐνεργητικὴ κατὰστασι «διπλῆς ζωῆς σ' ἓνα ρόλο». Τὰ στρώματα τῆς μάσκας πού φοροῦμε εἶναι τόσο περιπλεγμένα, ὅσο περισσότερο ὁ ἄνθρωπος εἶναι μπασμένος στὴν κοσμικότητα. Καὶ τοῦτο δὲν εἶναι παρατήρηση τῶν σημερινῶν μονάχα ψυχολόγων. Ὁ Κάντ στὴν «Ἀνθρωπολογία» του λέει, πὼς «ὁ ἄνθρωπος ὅσο πιὸ πολὺ ἐξωτερικὸ πολιτισμὸ (Civilisation) ἔχει, τόσο καὶ πιὸ πολὺ εἶναι ἡθοποιός».

Φαίνεται, πὼς τὸ «ἐγὼ μας - συνείδηση» τὸ βαρβαίνει ἓνας διαρκὴς δυῖσμος ²⁰ ἀπὸ τὸ «εἶναι» καὶ «φαίνεσθαι». Αὐτὸ τὸ «φαίνεσθαι», ἡ εἰκόνα, δηλαδή, πού θέλουμε νὰ ἔχουν οἱ ἄλλοι γιὰ μᾶς, πλαταίνει πολὺ στὴ ζωὴ μας ἀπὸ τὴν ἀρχή, πού ὁ ἄνθρωπος δὲν πλάσθηκε νὰ εἶναι μόνος, κατὰμονος στὴ ζωὴ, παρὰ τὸ φκιαξιμό του προϋποθέτει τὴν ὕπαρξιν καὶ ἄλλων ἀνθρώπων. Εἴμαστε ἔτσι ὀργανωμένοι σχετικὰ μὲ τὸ κοινωνικὸ «εἶναι» μας, ὥστε οἱ γινῶμες τῶν γύρω μας γιὰ τὸ ἄτομό μας νὰ ἐπηρεάζουν πολὺ τὸ ὑποσυνειδητό μας. Οἱ γύρω μας συμμετέχουν ὡς ἓνα σημεῖο στὴν «οἰκοδόμησιν» τοῦ αὐτοσυνειδητοῦ μας. Καὶ ἔτσι πού εἴμαστε πάντα μέσα στὴν κοινωνία συσχετισμένοι μὲ ἓνα «ἐσὺ», θὰ πρέπη νὰ ἀναγνωρίσουμε πὼς μιὰ πλευρὰ τοῦ «ἐγὼ» μας ξεκόλλησε ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς δικῆς μας δυνάμεως καὶ παραδόθηκε στοῦ ἔλεος, στοῦ εὐσπλαχνοῦ ἢ στοῦ ἀνεύσπλαχνο τοῦ περιβάλλοντος ²¹.

Ὅταν τὸ ἐγὼ πορεύεται πρὸς τὸ ἐσὺ μὲ τὸ «εἶναι» καὶ ὄχι μὲ τὸ «φαίνεσθαι», τότε μόνον μποροῦμε νὰ δημιουργήσουμε πραγματικὲς, στενὲς σχέσεις ἀρμονι-

20. G. Jung, Ich und Unbewusstes, σ. 37 καὶ G. Ichheiser, Sein und Erscheinen (Jahrb. der Charakterologie Hgg. vom E. Utitz, Berlin, 1928). Μιὰ βασικὴ ψυχολογικὴ ἐργασία ἐπάνω στοῦ «ὑπάρχειν» καὶ «φαίνεσθαι». Πρβλ. καὶ Ἰω. Ν. Ξηροτόρη, Τὸ ψέμα στὰ παιδιὰ καὶ στοὺς ἐφήβους, 1947, σ. 50.

21. G. Ichheiser, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 37.

κῆς συμβιωτικῆς ζωῆς. Ἡ ἀνελικρίνεια ὅμως παίρνει διάφορες μορφές, πού ἐμποδίζουν τήν πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσύ. Δυστυχῶς ἡ εἰλικρίνεια, πού εἶναι τὸ πραγματικὸ ξάνοιγμα τῆς καρδιᾶς, βρίσκεται σὲ πολὺ λίγους ἀνθρώπους, ἴσως σὲ λιγότερους ἀπ' ὅσους φανταζόμαστε, γιατί καὶ ἡ εἰλικρίνεια, πού συναντοῦμε καὶ τὴ νομίζουμε γιὰ τέτοια, πολλὲς φορές δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο, παρὰ μιὰ ἐπιτήδεια προσποίηση γιὰ νὰ κερδηθῇ ἡ ἐμπιστοσύνη.

Η ΚΟΛΑΚΕΙΑ

Μιὰ ἄλλη μορφή ἀνελικρίνειας, ἡ ὁποία ἐμποδίζει τὴν ἐγκάρδια καὶ πραγματικὴ συνάντηση τοῦ ἐγὼ μὲ τὸ ἐσύ, εἶναι ἡ κολακεία, μιὰ ἀνθρώπινη ἀδυναμία, στενὰ δεμένη μὲ τὸ φέμα. Ἐπάνω ὅμως σὲ ἀδυναμίες δὲν εἶναι δυνατόν νὰ οἰκοδομῇ κανένas θετικὲς ἀνθρώπινες σχέσεις. Ἡ κολακεία εἶναι ἓνα κἀλπικο νόμισμα, πού ἔχει πέραση μόνο χάρη στὴ ματαιοδοξία τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἀναπτυγμένος σήμερα ἐξωτερικὸς πολιτισμὸς ὅχι μόνο δὲν ἀντιμάχεται τὴν κολακεία, παρὰ τὴν εὐνοεῖ καὶ τὴν καλλιεργεῖ. Ὅσο περισσότερο σήμερα τὸ ἐγὼ κατακτᾷ τὴν τεχνικὴ τῆς κολακείας, τόσο καὶ πιὸ δύσκολη εἶναι ἡ θετικὴ συνάντησή του μὲ τὸ ἐσύ, τόσο καὶ πιὸ πολὺ ἀφανίζονται οἱ προϋποθέσεις καὶ κυρίως οἱ βάσεις γιὰ μιὰ ἁρμονικὴ συμβιωτικὴ ζωή. Δυστυχῶς οἱ ἄνθρωποι δὲν μποροῦμε νὰ χορτάσουμε ποτὲ ἀπὸ τὴν κολακεία. Αὐτὴ προσφέρεται ὅλο καὶ σὲ μεγαλύτερη δόση, ὅσο πιὸ κουτὸ θεωρεῖ ὁ κόλακας ἐκεῖνον πού κολακεύει. Εἶναι ἐξαιρετικὰ δύσκολο νὰ ξεφύγουμε ἀπὸ τὰ νύχια τοῦ κόλακα, γιατί εἶναι δυσκολώτερο ν' ἀπαλλαγοῦμε ἀπὸ τὴν ἀδυναμία τῆς ματαιοδοξίας μας. Μὲ τέτοιου ὅμως εἶδους ἀδυναμίες δὲν μπορεῖ τὸ ἐγὼ νὰ προχωρήσῃ πρὸς τὸ ἐσύ. Εἴμαστε ἐξαιρετικὰ φιλάρεσκοι κι ἔτσι μᾶς εἶναι δύσκολο νὰ ὑποφέρουμε τὴν ἀλήθεια, χωρὶς νὰ προσβληθοῦμε. Ἄν μπορούσαμε νὰ μαθαίναμε, ὅπως εἴπαμε καὶ παραπάνω, ὅχι ἀπλῶς νὰ λέμε, ἀλλὰ περισσότερο ἀκόμη, ν' ἀκοῦμε τὴν ἀλήθεια, τότε ἀσφαλῶς οἱ κόλακες θὰ βουβαίνονταν.

Ὁ ματαιόδοξος θέλει ν' ἀκούη κολακεῖες. Καὶ ποιὸς δὲν εἶναι ματαιόδοξος; Ὁ ἔπαινος τὸν ἡδονίζει ἐξαιρετικά, ἀνείπωτα. Γι' αὐτὸ ἀπ' ὅλες τὶς ἀδυναμίες μας ἡ κολακεία εἶναι ἐκείνη, πού πετυχαίνει τὰ περισσότερα ἀπὸ τὴ ματαιοδοξία μας. Ματαιοδοξία εἶναι μιὰ ἀδυναμία μας νὰ μὴν μποροῦμε ν' ἀντικρύζουμε τὴν κολακεία σὰν ἓνα εἶδος μεγάλης ἀναίδειας. «Ὅσο περισσότερο», λέει ἓνας μεγάλος συγγραφέας, «μάθαινα τὴν τεχνικὴ τῆς κολακείας, τόσο περισσότερο χάνονταν μέσα μου τὰ ὠραῖα ἰδανικά μου. Κι ὅταν γνώρισα ἓναν ἀπὸ κείνους, πού εἶχαν πετύχει πολὺ στὴ ζωή, ἓναν ἄνθρωπο μὲ καθαρὴ σκέψη καὶ βαθειὰ γνώση, πού εἶχε φοιτήσῃ στὸ σχολεῖο τῆς ζωῆς καὶ πού ἓνα ἀπὸ τὰ ἀγαπητά του θέματα ἦταν οἱ ἀνθρώπινες ἀδυναμίες, γιατί τὶς γνώριζε ἀπ' ὅλες τὶς πλευρὲς τους, ἀπὸ πάνω ὡς κάτω κι ἀπὸ τὴ μιὰ ὡς τὴν ἄλλη πλευρά, τοῦ διηγήθηκα σὲ ποιά θέση καὶ κατάσταση βρισκόμουν καὶ τὸν ρώτησα τί ἔπρεπε νὰ πῶ στὴν ὁμιλία

μον μπροστά σὲ μιὰ ὁμήγουρη, πὺν μέσα σ' αὐτὴν βρίσκονταν πρόσωπα ἀπὸ τὰ πιὸ ἐπίσημα τῆς χώρας, ἄντρες πὺν στὰ χέρια τους κρατοῦσαν τὴν τύχη τῆς πατρίδας, πὺν ὁ καθένας ἤξερε τὸ ὄνομά τους, ἂν τ' ἀνάφερα ἐδῶ στὸ χαρτί. Βρισκόμουν σὲ μιὰ κατάσταση ἀκαθόριστη. Ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ ἐνωθα μεγάλη τιμὴ κι εὐχαρίστηση, πὺν θὰ μιλοῦσα μπρὸς στὰ πιὸ ἐξέχοντα πρόσωπα τῆς μεγάλης χώρας μου, ἀπὸ τὴν ἄλλη πάλι φοβόμουν, μήπως ἀποτύχω. Καθόταν, λοιπόν, μπροστά μου ἐκεῖνο τὸ βράδυ μιὰ μικρὴ μορφὴ σὲ μιὰ μεγάλη πολυθρόνα. Ἐνα πλατὺ γέλιο ἔκανε ν' ἀπλωθοῦν στὸ πρόσωπό του μερικὲς ρυτίδες κι εἶπε: "Πέτρο, χύσε τους κατὰσαρκα, σύριζα στὴ σπονδυλικὴ στήλη, τὸ ἀπαλό, γλυκὸ λάδι τῆς κολακείας. Θὰ διαπιστώσης ἀμέσως πὺς οἱ ἄνθρωποι δὲν μποροῦν ποτὲ νὰ ἔχουν ἀρκετὴ ἀπ' αὐτὴν, δὲν μποροῦν ποτὲ νὰ χορτάσουν ὅσο κι ἂν πάντα καὶ διαρκῶς ἰσχυρίζονται πὺς δὲν τὴ θέλουν..."

Ἐπεξεργάσθηκα τὴν ὁμιλία μου, ἡ ὁποία περιελάμβανε κι ἀπὸ κάποια φιλόφρονη προσφώνηση γιὰ τὸ καθένα ἀπὸ τὰ ἐπίσημα πρόσωπα. Μοῦ φαινόταν, πὺς ἡ σύντομη αὐτὴ φιλοφρονητικὴ προσφώνηση ἦταν τὸ κορύφωμα τῆς κολακείας πὺν ἔκανα στοὺς καλεσμένους, ἀλλὰ ὁ σοφὸς φίλος μου δὲ συμφωνοῦσε μαζί μου. Ἀκουσε μὲ προσοχὴ ὅσα φιλοφρονήματα γιὰ τὸν καθένα θὰ ἔλεγα, ἀλλὰ ἔβρισκε πὺς δὲν ἦταν ἀρκετὰ λαδωμένα μὲ τὸ γλυκὸ, ἀπαλό λάδι τῆς κολακείας. Δυνάμωσα τὶς φράσεις μὲ τὶς ὑποδείξεις του κι ὅταν ἦρθε ἡ ὥρα νὰ μιλήσω, σηκώθηκα καὶ περὶχуса μὲ τὸν ἔπαινό μου ἀπαλά, ἀπαλά καὶ γλυκά καὶ μὲ τὴ μεγαλύτερη προσποίηση, πὺς ὁ ἔπαινός μου ἀνταποκρινόταν στὴν πιὸ μεγάλη μου εἰλικρίνεια, τὴ σπονδυλικὴ τους στήλη μὲ τὸ γλυκὸ, ἀπαλό λάδι τῆς κολακείας... Τὸ φράκο μου κι ὁ λευκὸς λαιμοδέτης μου ἔδιναν κι αὐτὰ τὸν τόνο τους. Ὅταν κάθησα, μὲ τυραννοῦσε ἡ σκέψη πὺς αὐτὰ πὺν εἶπα ἦταν ὑπερβολικά, πὺς κανένας δὲ θὰ μπορούσε νὰ καταπιῇ αὐτὴ τὴ δόση τῆς κολακείας. Ἡ ἐπιδοκιμασία ὅμως ἦρθε σὰν ἓνας μεγάλος κανονιοβολισμός. Εἶχα μεγάλη ἐπιτυχία. Ὁ πρῶτος ἀπὸ τὰ ἐξέχοντα πρόσωπα τῆς χώρας μοῦ ἔσφιξε τὸ χερί καὶ μοῦ εἶπε: "Ἐὰν μπορῶ νὰ σᾶς πῶ, εἶστε ἓνας ἀξιόλογος καὶ αξιοπρόσεκτος νέος...". "Χύσε, λοιπόν, στὴν πλάτη τους ἀπαλά, γλυκά, τὸ λάδι τῆς κολακείας. Οἱ ἄνθρωποι δὲ χορταίνονται ποτὲ ἀπ' αὐτὴν...". Καὶ ὁ σοφὸς τῆς ζωῆς εἶχε δίκιο. Τὸ ἐνωσα κι ἐγὼ ὁ ἴδιος. Παρατήρησα πόσο χτυποῦσε ἡ καρδιά μου ἀπὸ χαρὰ γιὰ τὴ φιλοφροσύνη πὺν μοῦ ἔκαναν. Ὑστερα ἀπὸ λίγο ἄρχισα ν' ἀνεβαίνω ψηλὰ στὴ σκάλα τῆς ἱεραρχίας. Διδάχθηκα γρήγορα τῆς ζωῆς τὰ μυστικά καὶ εἶδα τὸ δρόμο πὺν πρέπει νὰ πάρω γιὰ τὴν ἄνοδο. Αὐτὸ ἀμβλυνε τὴν ὀργὴ πὺν εἶχα πρὶν γιὰ τὰ κακῶς κείμενα. Ἡ ἐπιτυχία μοῦ ἔγινε αὐτοσκοπός, ἀντὶ νὰ μοῦ εἶναι μέσον νὰ παραμερίσω, ὅσο μποροῦσα, τὸ ἄδικο ἀπὸ τὸν κόσμον»²².

«Γιατί τὶς περισσότερες φορές οἱ ἄνθρωποι δὲν ἀγαποῦμε νὰ ἐπαινοῦμε καὶ δὲν ἐπαινοῦμε ποτὲ κανέναν χωρὶς συμφέρον»²³.

Ὁ δρόμος ὅμως τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ μὲ τέτοιο βέβαια νόημα δὲν εἶναι καρποφόρος, γιατί ἡ κολακεία εἶναι κάτι τὸ ἀντικοινωνικό. Ἀντιμάχεται τὴν εὐλικρίνεια καὶ τὴν ἀλήθεια, καλλιεργεῖ καὶ ἀναπτύσσει τὴν προσποίηση, τὸ φκιαχτό, τὸ ψέμα, τὴ μάσκα, τὴ ματαιοδοξία, αὐτὴν ποὺ τὴν προκαλεῖ καὶ φιλάρεσκα τὴ δέχεται καὶ μᾶς κάνει νὰ μὴ χορταίνουμε τὴν κολακεία, τὸν πλαστὸ ἔπαινο. Ὁ ματαιόδοξος ὠθεῖται ἀπὸ τὸ ἐλάττωμα αὐτό, ἀπὸ τὴ ματαιοδοξία, στὸ νὰ κυνηγᾷ τὸν ἔπαινο. Ὁ ἔπαινος ἡδονίζει ἐξαιρετικὰ καὶ ἀνείπωτα τὸ ματαιόδοξο. Γιὰ νὰ ἀντισταθῇ τὸ ἐγὼ στὴν πορεία του πρὸς τὸ ἐσὺ καὶ ν' ἀποφύγῃ τὴν κολακεία, χρειάζεται ἐσωτερικὴ δύναμη. Ἀλλιῶς χάνει τὸ σωστὸ δρόμο του καὶ πέφτει στὴν τροχιά τῆς ἀδυναμίας, στὴν κολακεία, ὅποτε τὸ ἐσὺ στὴ συνάντηση αὐτὴ πέφτει στὴ φιλαρέσκεια.

Η ΕΠΙΜΟΝΗ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΤΟΥ ΕΑΥΤΟΥ ΜΑΣ

Μιὰ ἄλλη αἰτία, ποὺ ἐμποδίζει τὸ σημερινὸ ἄνθρωπο νὰ πλησιάσῃ τὸ συνάνθρωπό του, εἶναι ἡ ἐπίμονη ἀναζήτηση μόνο τοῦ ἑαυτοῦ του. Ἐτσι βέβαια δὲν μπορεῖ νὰ προσανατολισθῇ ποτὲ τὸ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ. Ὅποιος δὲ θερμαίνει τὸν ἄλλον καὶ ὁ ἴδιος θὰ αἰσθάνεται τὸν ἑαυτό του ψυχώμενο, ἐνῶ ὅποιος ἐνωρὶς στὴ ζωὴ του ἔχει ἀπαρνηθῇ τὶς ἐγωιστικὲς του μανίες, γιὰ νὰ βοηθήσῃ καὶ νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὸ ἐσὺ, τὸ συνάνθρωπό του, βρίσκει στὸ ἀπόσπερο τῆς ζωῆς του τὴν ἐκπλήρωση τοῦ σκοποῦ της.

Ὁ σημερινὸς ἄνθρωπος δὲ θέλει νὰ δένεται σὲ τίποτε μὲ τὸ ἐσὺ. Γι' αὐτὸ καὶ αἰσθάνεται ἔντονα τὸ κενὸ τῆς ζωῆς του. Ὁ κάθε ἄνθρωπος, γιὰ νὰ δῇ τὸ συνάνθρωπό του, θὰ πρέπη νὰ ὀπισθοχωρήσῃ λίγο, νὰ γυρίσῃ πίσω. Ἀλλιῶς πῶς νὰ τὸν ἀντιληφθῇ; Τὸ κακὸ εἶναι ποὺ ὁ σημερινὸς ἄνθρωπος ἔχει τελείως ἀπομάθει νὰ προσφέρῃ στὸ συνάνθρωπό του κάποια ἐξυπηρέτηση, γι' αὐτὸ καὶ κατὰ πλανημένο τρόπο νομίζει, ὅτι ἡ ζωὴ του εἶναι ἄδεια, ὅτι δὲν ἔχει κανένα νόημα, ἂν δὲν ἐκπληρωθοῦν ὅλες του οἱ ἐπιθυμίες. Ὅπου ἀπουσιάζει ἡ βοήθεια πρὸς τὸν ἄλλον, ἡ ἐξυπηρέτηση τοῦ πλησίον μας, ἐκεῖ δὲν μπορεῖ κανένας νὰ συναντήσῃ, νὰ ἰδῇ τὸ ἐσὺ, ποὺ μαζὶ μὲ τὸ ἐγὼ θὰ μᾶς δώσῃ τὸ ἀρμονικὸ ἐμεῖς.

Κι ὅταν κανένας δὲν ἔχῃ μάτια νὰ ἀντιληφθῇ τὸ ἐσὺ, τότε τὸ ἐγὼ του θεωρεῖται, γίνεται καθαρὰ ὁρατὸ καὶ ὁλοκάθαρο, αἰσθητὸ μόνο αὐτό. Πῶς νὰ ἰδῇ καὶ νὰ νιώσῃ ὁ σημερινὸς ἄνθρωπος τὸ ἐσὺ, ἀφοῦ δὲν ἔχει καιρὸ οὔτε μιὰ ἐπιστολὴ νὰ γράψῃ; Στὴ θέση τῆς κατ' ἰδίαν συνομιλίας, τῆς στενῆς ἀπὸ πρόσωπο σὲ πρόσωπο συνομιλίας, μπῆκε τὸ τηλέφωνο, ὅπου ὅμως οἱ συνομιληταὶ δὲ βλέ-

23. Λαροσφονκά, Σκέψεις ἡ Γνωμικὰ καὶ Ἀξιώματα ἠθικῆς, γαλλικὸ κείμενο μὲ πρόλογο, μετάφραση καὶ σημειώσεις Χρ. Χρησιτῆ, 1952, σ. 123.

πουν ὁ ἓνας τὸν ἄλλον, ὅπου δὲ φαίνεται τίποτε ἄλλο, πέρα ἀπὸ τὸ μηχανήμα. Ἀκοῦς, βέβαια, ἀλλὰ τὸ σπουδαῖο εἶναι ὅτι δὲ βλέπεις τὸν ἄλλον, τὸ πρόσωπό του, τίς κινήσεις τοῦ προσώπου του, τὴ μιμητικὴ του, τὴν ἐπιδοκιμασίαν ἢ τὴν ἀποδοκιμασίαν κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιδερμίδα τῆς μορφῆς τοῦ συνομιλητῆ σου, μιὰ ἄλλη, δηλαδή, γλώσσα, ποὺ προδίδει πολλά, περισσότερα ἀπὸ τίς λέξεις, ὅπως εἶναι οἱ χειρονομίες, οἱ κινήσεις τοῦ προσώπου, τῶν ματιῶν καὶ γενικότερα ἡ ὅλη στάση τοῦ σώματος, ποὺ ἔχει καὶ αὐτὴ τὴ σημασίαν της, μᾶς μιᾷ γιὰ πολλά. Ἔτσι οἱ ἄνθρωποι, χάνοντας τὸ δρόμο πρὸς τὸ συνάνθρωπο, δηλαδή τὸ δρόμο τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ, μένουν μόνοι μὲ τὸ ἀπολιθωμένο ἐγὼ τους, ξένοι καὶ ἀπομονωμένοι μέσα στὸ πλῆθος, μέσα στὴ μάζα, ποὺ τίποτε δὲν τοὺς συνδέει μ' αὐτήν. Κάποιος σοφὸς τῶν ἡμερῶν μας εἶπε: «Σήμερα οὐσιαστικά πεθαίνουν περισσότεροι ἀπὸ τὴ μοναξιά, τὴν ἐρημίαν, παρὰ ἀπὸ τίς ἐπιδημίες»²⁴.

Ὅσο καὶ ἂν αὐτὸ μᾶς φαίνεται παράξενο, πραγματικά ἡ μοναξιά τῶν μεγάλων πόλεων εἶναι ἀνυπόφορη, παρόλο ποὺ μᾶς παραπλανᾷ ἡ τηλεόραση καὶ τὰ ἄλλα μέσα ἐπικοινωνίας. Τὸ κακὸ εἶναι πὼς μὲ τὰ μέσα αὐτὰ εἴμαστε ἢ γινόμαστε ἀπλοί, βουβοὶ θεαταί, λιμνάζοντες, χωρὶς νὰ λαβαίνουμε μέρος στὴ δράση τῶν σκηνῶν. Δὲν εἴμαστε συμπαῖκες ἀλλὰ ἀδρανεῖς θεατές, ποὺ σιγὰ σιγὰ γυμνάζουμε τὸν ἐγκέφαλό μας στὴν ἀδράνεια καὶ στὸ βουβὸ ἀπλῶς χάζεμα. Καὶ τοῦτο, ἐπειδὴ στὴν περίπτωσιν αὐτὴ λείπει ἡ συνομιλία, ἡ δράση μας, ἡ ἐνέργεια. Κι ὅχι μόνο αὐτό, παρὰ τὰ μέσα αὐτὰ ἐμποδίζουν καὶ τὴ δική μας μὲ τοὺς δικούς μας συνομιλία. «Ἐλάτε, νὰ δοῦμε τηλεόραση...». Ναι: «Ἐλάτε νὰ γυμνασθοῦμε στὸ πὼς παύει κανεὶς νὰ μαθαίνει νὰ συνομιλῇ...».

Ἡ ὑπόδειξις καὶ τῆς ἀρνητικῆς πλευρᾶς τῆς σπουδαίας αὐτῆς ἀνακαλύψεως δὲν ἔχει τὸ νόημα τῆς ἀπορριψέως της· ἀντίθετα, μὲ τὰ ὅσα ἔφερα σὰν παράδειγμα ἐπάνω στὸ θέμα μας, τῶν δυσκολιῶν δηλαδή τῆς πορείας τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ, θὰ ἤθελα νὰ ἐπιστήσω τὴν προσοχή μας καὶ νὰ παρουσιάσω ἕναν ἀκόμη ἀρνητικὸ παράγοντα, ποὺ μπαίνει καὶ αὐτὸς ἐμπόδιο, ἀλογάριαστο καὶ ἀνύποπτο, στὴ δημιουργία στενῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων. Περιορίζομαι ἀπλῶς νὰ σημειώσω ὅτι ἀφορᾷ τὸ θέμα μας καὶ ὅχι τὸ περιεχόμενο ποὺ μεταδίδει ἡ τηλεόραση γενικὰ σ' ὅλο τὸν κόσμον. Πολλὲς φορές τὸ περιεχόμενο αὐτὸ δὲν εἶναι κατὰλληλον γιὰ εὐνοϊκὴ ἐπάνω στὸν ψυχικὸν κόσμον μας — καὶ κυρίως τῶν παιδιῶν — ἐπίδραση. Αὐτὸ ὅμως εἶναι ἄλλο θέμα. Ὡστόσο τὰ προβαλλόμενα δυσκολεύουν περισσότερο καὶ δὲν εὐνοοῦν τὴν πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ. Κάτι τὸ ἴδιο ποὺ συμβαίνει καὶ στὶς κινηματογραφικὰς παραστάσεις. Προβάλλονται κατὰ τὸ πλεῖστον — ἐκτὸς ὀλίγων ἐξαιρέσεων — ἔργα, ποὺ ἐμποδίζουν τὴ θετικὴ πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ.

Πάντως, πέρα ἀπ' αὐτὸ τὸ φαινόμενο, γενικότερα τὸ ἐγὼ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἀκόρεστο. Κάτι ποὺ συμβαδίζει μὲ μερικὰ ἀνησυχαστικὰ συμπτώματα τῆς ἐπο-

24. Ἰω. Ν. Ξηροτύρη, *Magna Civitas, Magna Solitudo*, 1969.

χής μας, τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουν καμιά σχέση με τὸν καθ'αυτὸ σκοπὸ καὶ τὸ νόημα τῆς ζωῆς. Ἀνάμεσα σ' αὐτά, ἡ παρατηρούμενη σὲ μεγάλες διαστάσεις καὶ διαρκῶς αὐξανόμενη σὲ ὅλα τὰ πεδία ἄνεση τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν του στὸ ἔπακρο, κυρίως σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἱκανοποίηση τῶν ὑλικῶν ἀναγκῶν. Κι ὅμως τὸ κενὸ τῆς ζωῆς ὅλο καὶ μεγαλώνει, ἡ ἀνία ὅλο καὶ ἀπελπίζει, ὥστε νὰ βλέπουμε στὶς πιὸ ἀναπτυγμένες βιομηχανικὰ χῶρες νὰ ἀνεβαίνει, ἐκτὸς τῶν ἄλλων παρεκκλίσεων, καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν αὐτοκτονιῶν, ὅπως π.χ. στὶς Η.Π.Α. καὶ στὴ Σουηδία, στὴ χώρα, ποὺ ἐπὶ ἑκατὸν πενήντα χρόνια ζῇ ἐν εἰρήνῃ, χωρὶς καμιά ταραχὴ ἢ ἐπαναστατικὴ κατάσταση. Ὡστόσο ὁ ἀριθμὸς τῶν ψυχοπαθῶν ἐκεῖ εἶναι μεγαλύτερος ἀπ' ὅ,τι εἶναι στὶς χῶρες ποὺ ταλαιπωρήθηκαν ἀπὸ πολέμους, ταραχές καὶ ἐρημώσεις καὶ κατὰ συνέπεια εἶναι φτωχές. Ὁ δρόμος τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ τότε μόνο μπορεῖ νὰ βρεθῇ, ἂν τὸ ἐσὺ, τὸ συνάνθρωπό μας, τὸν πλησίον μας, τὸν ἀντικρύζουμε σὰ φορέα τοῦ θεϊκοῦ πνεύματος, σὰν ἕνα ἀνεπανάληπτο καὶ ἀναντικατάστατο τοῦ Θεοῦ πλάσμα. Ποῦ ὅμως στὶς ἡμέρες μας τέτοια πίστη, τέτοιο ἰδανικὸ;

Ο ΑΤΟΜΙΚΙΣΜΟΣ

Εἶναι πολλοὶ οἱ παράγοντες, ποὺ ἐμποδίζουν τὴ δημιουργία στενότερων σχέσεων μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων. Τὰ αἷτια ποὺ ἀπομακρύνουν τὸ ἐγὼ ἀπὸ τὸ ἐσὺ εἶναι ἀπόρροια συνηθειῶν, ἡθῶν, συνθηκῶν, κάτω ἀπὸ τίς ὁποῖες διαμορφώθηκε ὁ χαρακτήρας ἐνὸς ἀνθρώπου, ἐνὸς λαοῦ. Πάντως ἕνας βασικὸς παράγων ποὺ ἐμποδίζει τὴ δημιουργία στενότερων σχέσεων, εἶναι ὁ ἀτομικισμὸς, ἡ ἀδυναμία τοῦ χαρακτήρα τοῦ ἀνθρώπου, μιὰ τάση πρὸς ἐξυπηρέτηση τοῦ ἀτομικοῦ καὶ μόνο συμφέροντος πέρα ἀπὸ τὰ πρέποντα. Μιὰ ἀχαλίνωτη ὁρμή, ποὺ προβάλλει παντοῦ καὶ πάντοτε, συνειδητὰ κι ἀσύνειδα, ὑπεράνω ὅλων, τὸ ἐγὼ μας. Πρόκειται γιὰ μιὰ κατάσταση, ποὺ δὲ μᾶς εἶναι ἄγνωστη, παρὰ πολὺ γνωστή, με κάποια ιδιαίτερη ἀπόχρωση δική μας, νεοελληνική, γιατί δυστυχῶς συγκυρίες καὶ συνθῆκες συνέδραμαν πολὺ, ὥστε ἡ τάση μας αὕτῃ, τῆς προσηλώσεώς μας, δηλαδή, ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο στὸν ἑαυτὸ μας, νὰ διαβῇ τὰ πρέποντα ὅρια.

Οἱ συνθῆκες ποὺ συνέτειναν, ὥστε ὁ ἀτομικισμὸς μας, αὐτὸς ὁ ἀδυσώπητος ἐχθρὸς τῆς πορείας τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ, νὰ πάρῃ τέτοιες διαστάσεις, ἦταν ἐκεῖνες, κάτω ἀπὸ τίς ὁποῖες ζήσαμε τέσσερις αἰῶνες σκλαβιάς. Οἱ αἰῶνες αὗτοι μᾶς ἐπέβαλαν τὴν τάση καὶ τὴ νοοτροπία νὰ προβάλλουμε παντοῦ καὶ πάντοτε τὸ ἀτομικὸ μας συμφέρον, γιατί ἀλλιῶς δὲ θὰ μπορούσαμε νὰ ἐπιβιώσουμε. Μᾶς ἔστρεψαν πρὸς τὸ ἄτομό μας καὶ μόνο, με γνῶμονα τὸ πῶς θὰ διεκδικῇ μόνο καὶ μόνο τὴν ὑπαρξή του, χωρὶς κανένα ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν πλησίον, ἀλλὰ καὶ ἐναντίον του. Ἔτσι, ἐνῶ κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς τουρκοκρατίας ἦταν συγγνωστὸ τὸ ἐλάττωμα αὐτὸ ἀπέναντι τοῦ σκληροῦ ἀφέντη, μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση ὅχι μόνο δὲν ἀποχρωματίσθηκε, παρὰ, δυστυχῶς, καλλιεργήθηκε ἀκόμη περισσότερο καὶ

μᾶς ἔγινε ἓνα βασικὸ καὶ καταστροφικὸ ἐλάττωμα, ποὺ ἐμποδίζει ὄχι μόνο τὴ δημιουργία στενότερων μεταξὺ μας σχέσεων, παρὰ ἀντίθετα μᾶς προσπόρισε πολλὰ ἐθνικὰ κακὰ, συμφορὰς ἀπροσμέτρητες²⁵.

Δυστυχῶς, πολλὰς φορὲς στὴ μακράϊωνη ἱστορία μας συναντοῦμε συμφορὰς, ποὺ προῆλθαν ἀπὸ τὸ ὅτι ὑπεράνω ὅλων θέτομε τὸ ἀτομικὸ μας συμφέρον. Κι αὐτὸ ἐξαιτίας τοῦ πολὺ καὶ πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια ἀναπτυγμένου ἀτομικισμοῦ μας, ὁ ὁποῖος μᾶς τυφλώνει. Τὸ γιατί ἐσὺ κι ὄχι ἐγὼ, κανόνas καὶ ὁδηγὸς στὴν πορεία μας. «Ἀφοῦ δὲν εἶμαι ἐγὼ, τότε ἂς ἀφανιστοῦν ὅλα...». Μιὰ μακάβρια ἱκανοποίηση τοῦ ἐγὼ, τοῦ ἀτομικισμοῦ μας, τῆς καταστροφῆς μας. Λησμονοῦμε πὼς ὁ ἄνθρωπος σὰ μεμονωμένο ἄτομο δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ, ἀλλὰ διαρκῶς ζῇ μαζὶ μὲ τοὺς ἄλλους.

Ἡ μακάβρια ἱκανοποίηση τοῦ ἐγὼ χαρακτηρίζει δυστυχῶς τὴ σκέψη μας, διέπει τὶς ἐνέργειές μας, ὅλες σχεδὸν τὶς ἐκφάνσεις τῆς ζωῆς μας. Αὐτὸ τὸ χαρακτηριστικὸ τὸ σέρνουμε πάντα στὴ ζωὴ μας κατὰ συνειδητὸ ἢ καὶ ἀσυνείδητο τρόπο. Δὲν μπορούμε νὰ συνειδητοποιήσουμε τὴν παράσταση τοῦ ἐγὼ + ἐσὺ = ἐμεῖς. Ἡ συναίρεση αὐτὴ μᾶς εἶναι πολὺ δύσκολη. Δὲ γινόμαστε εὐκολα ἐμεῖς. Μένουμε διαρκῶς στὸ κλειστὸ ἀτομίδιό μας, κάτι ποὺ ἐμποδίζει τελεσίδικα τὴ δημιουργία στενότερης καὶ οὐσιαστικότερης ἐπαφῆς.

Ὁ ἀτομικιστὴς δὲν ἔχει ἀναπτυγμένο τὸ συναίσθημα τῆς ἀγάπης, τῆς συμπόνιας καὶ τῆς συμπάθειας, τὶς βάσεις κάθε ἁρμονικῆς συμβιωτικῆς ζωῆς. Αὐτὰ εἶναι βαριὰ καθήκοντα γι' αὐτὸν καὶ τὰ ἔχει ἀποτινάξει, γιατί θέλει νὰ εἶναι ἐλεύθερος ἀπὸ ὑποχρεώσεις, ποὺ ἀπαιτοῦν ἀπ' αὐτὸν προσφορά, θυσία γιὰ τὸ χεῖρι τῶν ἄλλων, θεληματικὴ στέρηση ἢ ἐγκατάλειψη ὑλικῶν ἢ ἡθικῶν ἀγαθῶν, ὅπως ὁ ἄλτρουϊσμός. Ὁ ἀτομιστὴς δὲ σκέπτεται τὸ καλὸ τῶν ἄλλων, γιατί τοῦ εἶναι ἄγνωστο καὶ τὸ ἐλάχιστο μέτρο ἀγάπης πρὸς τὸν πλησίον, φιλαλληλίας καὶ φιλανθρωπίας. Ἀποξενωμένος ἀπὸ τὸν ἄλτρουϊσμό, κλείνει μέσα του τὸ μίσος, τὴν ἐχθρότητα καὶ τὸ φθόνον, τὴν ἀντικοινωνικότητα στὴν πιδὼ θλιβερὴ μορφὴ τῆς. Ὁ ἀτομιστὴς μπορεῖ νὰ ὑποκρίνεται τὸν ἄλτρουϊστή, ὥστόσο ὁ πραγματικὸς ἄλτρουϊσμός, αὐτὸς ποὺ διαπνέεται ἀπὸ αἰσθήματα φιλαλληλίας, δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ λόγια, ἀπὸ ψευδοϊδεολογίες, παρὰ ἀπὸ κατὰδὴλη ἐνέργεια καὶ πράξη, γιατί εἶναι βίωμα καὶ ὄχι φρασεολογία ἢ ὑποκριτικὴ φιλαυτία καὶ συγκεκαλυμμένη ἐξυπηρέτηση ἀτομικῶν συμφερόντων, ὅποτε στερεῖται τῆς οὐσίας του, τῆς ἡθικῆς ἀξίας τοῦ νοήματός του. Ὁ ἀτομιστὴς ζητεῖ παντοῦ, σ' ὅλες τὶς ἐνέργειές του, τὸν ἑαυτὸ του καὶ μόνο αὐτόν, φτάνει ὡς τὸ ἀκόρεστο.

25. "Ἀν ἀνατρέξῃ κανένας στὴν πρόσφατη ἱστορία, θὰ διαπιστώσῃ πὼς ἡ μεγάλη ἐθνικὴ καταστροφή μας στὴ Μ. Ἀσία τὸ 1922 ὀφείλεται στὸ θλιβερό αὐτὸ ἐλάττωμά μας. Βλέπε Ἱω. Ν. Ξηροτύρη, Ἐπίκαιρα κοινωνικὰ προβλήματα, 1965, σ. 6-60, ὅπου γίνεται ἀνάλυση τοῦ ἀτομισμοῦ μας. Πρβλ. καὶ Κ. Τσάτσου, Ὁξυρρύγχιοι Πάπυροι, «Ν. Ἑστία», τεύχη 655, 656 (15.10 καὶ 1.11.54), σ. 1545.

Μ' αὐτὸ τὸ νόημα τοῦ ἄμεσα καὶ ἔντονα ἐκδηλωνόμενου ἀτομικισμοῦ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἐμποδίζεται ἡ πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ.

Ὁ Νεοέλληνας, ὅπου κι ἂν βρίσκεται μαζί με ἄλλους, δὲν ἀνέχεται νὰ βλέπη τὴν ἀτομικότητά του νὰ χάνεται ἐντελῶς μέσα σὲ μιὰ ἀντικειμενικὴ δημιουργία, κάτι ποὺ δυσκολεύει τὸ πλησίασμα τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ. Ὅπου ἡ ἀντικειμενικότητα χάνεται, ὅπου παραμερίζεται ἀπὸ τὴν ὑποκειμενικότητα, ἐκεῖ δὲ δημιουργοῦνται στενότερες σχέσεις. Ὁ ὑποκειμενισμὸς ὑποκύπτει στὰ συναισθήματά του, στοὺς φανατισμούς του, στὸ ἐγὼ του, ποὺ θέλει νὰ τὸ τοποθετῇ παντοῦ καὶ πάντοτε στὸ κέντρο τῶν ἄλλων ἐγὼ, ποὺ θέλει νὰ βρίσκωνται πάντα στὴν περιφέρεια. Ὁ ὑποκειμενισμὸς μᾶς παρασέρνει στὴν ὑπερεκτίμηση τῆς δικῆς μας ἀξίας καὶ στὴν ὑποτίμηση τῆς ξένης, στὴν ἀδιαφορία ἢ στὴν ἀντίθεση πρὸς ὅ,τι εἶναι ξένο, πρὸς ὅ,τι ἀνήκει στὸ ἐσὺ, κάνει κάθε ἀντικειμενικὴ ἀντίληψη, ἂν ὅχι ἀδύνατη, τουλάχιστον ἐξαιρετικὰ δύσκολη. Ὁ ὑποκειμενικὸς ἄνθρωπος μένει με τὸ ὑποκείμενό του, ἐπομένως δὲ βρίσκει τὸ δρόμο νὰ συναντηθῇ κατὰ θετικὸ τρόπο με τὸ συνάνθρωπό του.

Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο δὲν μπορούμε νὰ προχωρήσουμε σὲ ἐνότητες, παρὰ σχηματίζουμε ἀπλῶς ἐνώσεις. Καὶ τοῦτο, γιατί οἱ ἐνότητες ἀπαιτοῦν τὴ συνείρεση τοῦ ἐγὼ + ἐσὺ = ἐμεῖς. Μὲ ἄλλα λόγια στὶς ἐνότητες χωνεύεται ἡ ἀτομικότητα μέσα στὸ ἀντικειμενικὸ ἔργο, ἐνῶ οἱ ἐνώσεις κρατοῦν τὰ ἄτομα κλεισμένα καὶ περιορισμένα στὸ ἐγὼ τους, ἐπειδὴ καταρτίζονται με ἀποκλειστικὸ σκοπὸ τὴν ἀκοπώτερη καὶ ἀσφαλέστερη ἐξυπηρέτηση τῶν ἀτομικιστικῶν τάσεων ἐκείνων ποὺ τίς ἀποτελοῦν. Ὅταν καταρτίζουμε ἐνώσεις, συλλόγους, δμίλους κλπ., σπάνια φτάνουμε στὴν «ἐνότητα», ἀλλὰ ἄσχετα με τίς ἐπωνυμίες ποὺ δίνουμε, στὸ βάθος μένουμε πάντα στὸν ξηρὸ ἀτομικισμὸ μας.

Μὲ τέτοια διάθεση δὲ μᾶς εἶναι δυνατόν νὰ δημιουργήσουμε, ὡς μέλη, ἀνθρώπινες σχέσεις, ὅσο κι ἂν πολλοὶ δὲν παραδεχόμαστε, πὼς εἶναι δυνατόν νὰ διέπη τέτοιον πνεῦμα τὴν κοινωνία μας. Ὡστόσο αὐτὸ ὑπάρχει καὶ περιίπταται, ἀλλοῦ ἐντονότερα κι ἀλλοῦ χαλαρότερα, σ' ἄλλους ἀπὸ μᾶς κατὰ τρόπο συνειδητὸ καὶ σ' ἄλλους κατὰ ἀσύνειδο, ἕνα πνεῦμα ποὺ δυσκολεύει πολὺ τὴν ψυχικὴ ἐπαφή. Σήμερα τὸ βιομηχανικὸ πνεῦμα ὅχι μόνο δὲν ἀντιμάχεται τὸν ἀτομικισμό, ἀλλὰ δυστυχῶς τὸν εὐνοεῖ, γιατί κλείνει μέσα του τὸ ὕλιστικὸ νόημα, τὴν ὕλη, ποὺ ἐπηρεάζει ἀτομικιστικὰ τὸν ἄνθρωπο.

Η ΔΙΧΟΝΟΙΑ

Ἕνας ἄλλος παράγων, ὁ ὁποῖος ἐπιδρᾷ δυσμενῶς ἐπάνω στὴν πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ, εἶναι τὸ μικρόβιο τῆς διχόνοιας, ποὺ δυστυχῶς οἱ ἄνθρωποι τὸ φέρνουμε μέσα μας καὶ εἰδικότερα ἐμεῖς, ποὺ κατοικοῦμε τούτῃ τὴν ἁμορφὴ χώρα. Τὸ μικρόβιο αὐτὸ ὁδηγεῖ τὸν κάτοχό του στὸ φατριαστικὸ πνεῦμα, στὸ πιὸ δραστικὸ δηλητήριο τῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων. Πολλὲς φορές ἡ μᾶλλον κα-

τὰ κανόνα, δυστυχῶς, παρατηροῦμε, πὼς μέσα σὲ ἐνώσεις, σὲ ὀμίλους, συλλόγους, καὶ μέσα ἀκόμη στίς πιὸ στενὲς κοινότητες, μέσα στὴν οἰκογένεια, κυριαρχεῖ τὸ πνεῦμα τῆς διχόνοιας, τὸ κομματικὸ φατριαστικὸ πνεῦμα. Ἐνώσεις, σύλλογοι, κοινότητες καὶ λοιποὶ ὅμιλοι, κοινωνία, πολιτεία, ἔθνος κλπ. θὰ ἔπρεπε ν' ἀποτελοῦν τὴ συνισταμένη δύναμη ὅλων τῶν μελῶν. Ἀντίθετα γίνονται πεδίοι μάχης ἀντικρουμένων ἀτομικῶν, ταπεινῶν πολλὰς φορές, συμφερόντων. Μ' αὐτὴ τὴν ἀτμόσφαιρα βέβαια δὲν μποροῦμε νὰ στεριώσουμε σχέσεις ψυχικῆς ἐπαφῆς.

Στὸν τόπο μας κομματιζόμαστε πολὺ εὐκόλα, γινόμαστε κομμάτια. Ἐτσι χάνουμε τὸ ὅλον, ἐνῶ νομίζουμε ὅτι τὸ κρατοῦμε.²⁶ Διχαζόμαστε εὐκόλα, πράγμα πού μᾶς στοίχισε καὶ θὰ μᾶς στοιχίσει καὶ στὸ μέλλον πολλὰ, ἀκόμη κι ἐθνικὲς καταστροφές. Τὰ κομματικὰ μας πάθη καὶ στὴν πιὸ καλὴ καὶ ἡπια περίπτωσι τὰ σέρνουμε μαζί μας, ὅπου κι ἂν πᾶμε. Αὐτά, ὥστόσο, δὲ μένουν στὴν ἡπια κατάστασή τους, παρὰ μαίνονται. Ἐτσι μᾶς ὁδηγοῦν κατὰ τὸν πιὸ τυφλὸ τρόπο στὴ φανατικὴ καὶ ἀνελέητη πάλη μεταξὺ τῶν ἀτόμων, τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας καὶ τοῦ ἔθνους. Τεῖνουμε κατὰ ἀνεξήγητο τρόπο στὸ διχασμὸ, στὴν καταστροφή μας, δηλαδή, στὸν καταθρυμματισμὸ τοῦ ἐμεῖς, στὸν ἀφανισμό του. Ἀφήνουμε νὰ μᾶς τυφλώνῃ τὸ ἀδελφοκτόνο μίσος, ὥστε, ὅχι σπάνια, νὰ θεωροῦμε τὴν ἀντίθετη παράταξι, ἐθνικὴ κι αὐτή, σὰν τὸ μεγαλύτερο ἐχθρὸ μας ἀπὸ τὸν ἕξω ἀπὸ τὸ ἔθνος μας ἐχθρὸ, τὸν ξένο, τὸν ἐχθρὸ τῆς φυλῆς μας.

Ὁ ἐθνικὸς διχασμὸς²⁶ μᾶς ἔχει πολλὰς φορές ἀποδείξει πὼς τὰ κομματικὰ μας συμφέροντα τὰ τοποθετήσαμε ἐπάνω ἀπὸ τὴν πατρίδα. Ἡ κομματικὴ σκοπιμότητα ὑπεράνω ὅλων τῶν συμφερόντων τοῦ ἔθνους. Ἡ διχόνοια καταστρέφει, ἐκμηδενίζει τὴ δύναμη τοῦ ἐγὼ νὰ πορευθῇ κατὰ θετικὸ τρόπο πρὸς τὸ ἐσὺ. Τουναντίον δυναμώνει τὴν τάση νὰ πορευθῇ ἐναντίον του, τὸ τυφλώνει καὶ τὸ κάνει μαϊνόμενο μέχρι παραφροσύνης κατὰ τοῦ ἐσὺ τῆς ἄλλης παρατάξεως²⁷. Σὲ

26. Ἰω. Ν. Ξηροτύρη, Τὰ ἐλαττώματά μας καὶ ἡ Παιδεία, 1972, σ. 11. «Οἱ ἐθνικὲς ἀποτυχίες ἢ ἥττες μας, οἱ καταστροφές μας, οἱ τραγικὲς ἐπέτειοι πρέπει νὰ μᾶς ὁδηγήσουν ὡς τὸ σημεῖο νὰ βγάλουμε τὰ συμπεράσματά μας, γιατί τὰ ἐλαττώματά μας τὰ πληρώσαμε πολὺ ἀκριβὰ καὶ θὰ τὰ πληρώνουμε, ἐξαιτίας τῆς κατάρας τῆς διχόνοιας. Οἱ ἐθνικοὶ διχασμοὶ θὰ ἔπρεπε, περισσότερο ἀπὸ κάθε ἐθνικὴ νίκη, νὰ ἀνακαλοῦνται στὴ μνήμη μας, νὰ γίνονται διδασκαλίαι ἐπάνω σ' αὐτές, νὰ μᾶς ἀνοίγουν τὰ μάτια μπρὸς στίς χειροπιαστὲς τραγικὲς συνέπειες τῆς ἀμαρτίας τοῦ διχασμοῦ καὶ τῆς διχόνοιας. Ὁ διχασμὸς καὶ ἡ διχόνοια μᾶς ὁδήγησαν στὴν τραγωδία τοῦ 1922, στὴν πιὸ πικρὴ συμφορὰ τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας... Καὶ θὰ ἦταν κάπως ὑποφερτὰ καὶ τὰ πιὸ πικρὰ παθήματα, ἂν εἶχαν γίνῃ μαθήματα». Γιὰ τὴν τραγωδίαν τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς καὶ τὴν κομματικὴν νοστορπία μας βλ. καὶ Κ. Μ. Σακελλαροπούλου, Ἡ σικιὰ τῆς Δύσεως - Ἱστορία μιᾶς καταστροφῆς, β' ἐκδ., 1961.

27. Γ. Σεφέρης, Χειρόγραφο Σεπτ. '41, 1972. Πρόκειται γιὰ ἡμερολογιακὲς σημειώσεις γύρω ἀπὸ τὴν κατάστασι τοῦ 1940. Κρίσεις, πληροφορίες καὶ συζητήσεις, πού ἔκανε ἐκεῖνο τὸν καιρὸ ὁ Γ. Σ. ἀπὸ τὴν ἐπίσημη θέση πού κατεῖχε στὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, τίς ἐπαφές του με ἐπίσημους καὶ μὴ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἄλλα, μιᾶ καὶ γιὰ τὰ κόμματα τῆς ἀντιπολιτεύσεως τῆς τότε ἐποχῆς. «Τὰ ἀπομεινάρια», γράφει, «τοῦ Βενιζέλου, ἀπὸ τὰ λίγα πού ἄ-

πλατύτερο παγκόσμιο φάσμα είναι αναπτυγμένη ή διχόνοια δυστυχώς μεταξύ των λαών και των εθνών, ώστε να προδίδη, παρά την ανάπτυξη του τεχνικού πολιτισμού με όλες τις ανέσεις και τις ευκολίες της ζωής, την άνοδο του βιοτικού επιπέδου και των πολλών άλλων ευκολιών, έλλειψη έσωτερικής καλλιέργειας και πολιτισμού.

Πολιτικολογούμε — ή μανία μας — χωρίς έχνος πολιτικής σκέψευς. Όλη ή άφόρητη πολιτικολογία του Νεοέλληνα δεν έχει καμιά σχέση στο σύνολό της με το νόημα του καλού τής ολότητας, του συνόλου, του έθνους, τής πατρίδας, παρά όλο και γυρίζουμε με τη χωρίς εірμό και νόημα πολιτικολογία μας γύρω από κομματικές και μόνο καταστάσεις, που έξυπηρετούν τα άτομικά μας συμφέροντα. Πολιτικολογία χωρίς βάσεις και σταθερές άφετηρίες συλλογισμών, χωρίς φρόνηση, παρά πολιτικολογία στην όποία κυριαρχεί ή συναισθηματική και μόνο λογική, ή φτηνή σοφιστεία ή οι ταπεινές επιδιώξεις. Συζητήσεις χωρίς έρμα, εірμό και κρίση, χωρίς εϋθύνη και ήθικό περιεχόμενο... Με τέτοια συσκότιση του νοϋ πώς να πορευθή το έγώ προς το έσϋ σέ φιλική και άρμονική συνάντηση²⁸; "Όλα αυτά που άναφέραμε, διχόνοια, διχασμός, κομματισμός, είναι θανάσιμοι έχθροι δημιουργίας στενότερων σχέσεων μεταξύ των μελών διαφόρων κοινοτήτων, συλλόγων, όμίλων, κοινωνιών κλπ. Είμαι πραγματικό-τητες που δυσκολεύουν πολύ την άρμονική συμβίωση και τη συνεννόηση μεταξύ των ανθρώπων. Δυστυχώς τα σπέρματα τής διχόνοιας είναι βαθιά ριζωμένα στα σπλάχνα τής άτομικής μας συνειδήσεως.

Ο ΦΘΟΝΟΣ

Κάτι που έμποδίζει άκόμη την πορεία του έγϋ προς το έσϋ είναι το κακό

κουσα και είδα, ή προσωπική μου ιδέα είναι, ότι ένωθαν μιá κρυφή ανακούφιση, που άλλος είχε την εϋθύνη στίς δύσκολες έκεινες ώρες και συλλογιζότανε πολλά, τα περισσότερα από τις στενές κομματικές αντιδράσεις». «Θυμώμαι ένα βράδυ», συνεχίζει ό Σ., «παραμονές τής 28ης 'Οκτωβρίου υποστήριζα τις ιδέες μου — πώς έπρεπε να πάμε στον πόλεμο με την 'Αγγλία, πράγμα που και ό Μεταξάς προς εκεί κατηύθυνε τη σκέψη του — στο σπίτι ενός φίλου. Ένας ώριμος και άπολύτως έντιμος άνθρωπος με άκουσε σχεδόν σιωπηλός και στο τέλος είπε: "Ένα πράγμα μονάχα δε σκεφθήκατε, πώς, αν πάμε με την 'Αγγλία και νικήσουμε, διαωνίζουμε τη δικτατορία του Μεταξά".

Άλήθεια, δεν είχα σκεφθί αυτή την άποψη και τότε που την άκουσα, μου φάνηκε πώς ό άνθρωπος αυτός έλεγε άστεϊα. "Όταν όμως άργότερα αξιόπιστοι δημοκρατικοί έρχόντουσαν να μου πουν πώς ό Παπανδρέου λέει: "Οί Γερμανοί δε θα μάς πειράξουν" ή ό Καφαντάρης όμολογούσε: "έπίστευσα στη νίκη του άξονα", στερεώθηκε βαθύτερα το αίσθημά μου, πώς ή 'Ελλάδα, που χάραξε ή 28η 'Οκτωβρίου, ήτανε μιá άλλη 'Ελλάδα, ξεχωριστή και ξένη από όλους αυτούς τους κυρίους έξω και μέσα στην 4η Αδγούστου. Με τον τρόπο που μάς συνήθισαν να σκεπτόμαστε και να τους κρίνουμε, οι πολιτικοί μας, δεν ξέρω καθόλου τί θα έκανε και ό ίδιος ό Μεταξάς, αν ή τύχη τό 'φερνε να βρισκότανε αντιπολιτευόμενος ενός άλλου κυβερνήτη, που θα είχε πάρει την απόφαση να πολεμήση».

28. Ιω. Ν. Ξηροτόρη, Τα έλαττώματά μας και ή Παιδεία, 1972, σ. 8.

τοῦ φθόνου, ἀρκετὰ ἐξαπλωμένου μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων. Φθόνος εἶναι ἡ λύπη ποὺ αἰσθάνεται κανεὶς γιὰ τὴν εὐτυχία καὶ τὴν ὑπεροχὴ τῶν ἄλλων ²⁹.

Ἀντικείμενό του εἶναι κάθε εἶδος ὕλικου ἀγαθοῦ, ὑπόληψη, τιμὴ, ἐπιτυχίες καὶ γενικὰ σωματικὲς καὶ ψυχικὲς ιδιότητες καὶ ὅλο τὸ «εἶναι» τοῦ ἄλλου. Εἶναι ἓνα ἀντιπαθητικὸ καὶ ἔντονα ἀντικοινωνικὸ συναίσθημα δυσαρέσκειας, λύπης καὶ κακεντρέχειας γιὰ κάτι ποὺ ἔχει κάποιος ἄλλος, ποὺ τὸν φθονοῦμε, κι ὅταν ἀκόμη δὲ θὰ ἐπιθυμούσαμε νὰ ἔχουμε τὴν εὐτυχία του, ἡ ὁποία δὲν προξενεῖ σὲ μᾶς καμιά ζημίαν. Κι ὅμως τὴν εὐτυχία τοῦ ἄλλου τὴν αἰσθανόμαστε σὰν ξεχωριστὸ δικό μας κακὸ, χωρὶς μὲ κανένα λόγο νὰ μᾶς εἶναι τέτοιο ³⁰.

Οἱ ρίζες τοῦ φθόνου εἶναι πολλές: Βασικὴ αἰτία εἶναι ὁ ἄπρεπος ἐγωισμός, ἡ μανία νὰ τὰ ἔχη ὅλα γιὰ τὸν ἑαυτό του. Ἡ ἔντονη ἐφροση τοῦ ἀνθρώπου γιὰ ἐπικράτηση καὶ ἐπιβολὴ ἢ τὸ ἀνικανοποίητο αὐτῆς τῆς ἐπιθυμίας, ὅπως ἐπίσης ἡ ἀκόρεστη ἐπιθυμία γιὰ ἀπόκτηση, ἡ ἀρχομανία, ἡ ματαιοδοξία καὶ ἡ μεγάλη ὑπερεκτίμηση τοῦ ἑαυτοῦ μας. Αὐτὴ ὁδηγεῖ στὸ φθόνον, γιατί οὐσιαστικὰ δὲν εἴμαστε τόσο, ὅσο φαινόμεμαστε, σίγουροι γιὰ τὴν ἀξία μας. Ἀλλῃ ἀκόμη αἰτία τοῦ φθόνου εἶναι ἡ ἔλλειψη θάρρους γιὰ τὴ ζωὴ, ἡ ἔλλειψη ἀγάπης καὶ καλοσύνης, ἡ ἔλλειψη ἀναπτυγμένου κοινωνικοῦ συναισθήματος καὶ τόσες ἄλλες ἀκόμη αἰτίες, ὅπως π.χ. ὁ φθόνος μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ σύμπτωμα συναισθήματος μειονεξίας. Πάντα οἱ ἀποτυχίες καλοῦν στὴν ἐνέργεια τὶς προδιαθέσεις τοῦ φθόνου καὶ τὶς ἐκτρέφουν.

Γιὰ τὸ φθονερὸ ἄνθρωπο ὁ ἄλλος δὲν ὑπάρχει. Κι ὅμως χωρὶς τοὺς ἄλλους δὲν ὑφίσταται καὶ τὸ δικό μας ἐγὼ. Αὐτὸ εἶναι ἓνα γεγονός, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ τὸ ἐννοήσῃ ὁ φθονερός, ὅσο κι ἂν εἶναι αὐτόνοητο καὶ ἀναντίρροπον, ὅσο τὸ φῶς, ὁ ἀέρας, τὸ κρῦο καὶ ἡ ζέστη. Ὁ φθόνος πλαταίνει καὶ θρέφεται πάντα ἐκεῖ ποὺ κυριαρχεῖ ἡ τέλεια ἔλλειψη σεβασμοῦ πρὸς τὴν ξένη προσωπικότητα ἢ ἐκεῖ ποὺ ὁ καθένας εἶναι τῆς γνώμης πὼς ἀξίζει πάντα περισσότερο ἀπὸ τοὺς ἄλλους, πὼς εἶναι δηλαδὴ ὅλο καὶ πιὸ πολὺ ἱκανὸς καὶ πὼς ἔχει πάντα δικαιώματα προτιμήσεως. Τοῦ λείπει τέλεια τοῦ φθονεροῦ ἡ ἀγάπη καὶ ἡ καλοσύνη, γι' αὐτὸ καὶ τοῦ εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ ἀναγνωρίσῃ τοὺς ἄλλους, νὰ τοὺς ἐξυπηρετήσῃ ἢ νὰ χαρῇ γιὰ τὴν εὐτυχία τους.

Τὸ ἐγὼ κάτῳ ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀντικοινωνικότητα τοῦ φθονεροῦ δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ σκεφθῇ νὰ πορευθῇ πρὸς τὸ ἐσὺ. Ὁ φθονερός δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ποτὲ φίλος οὔτε νὰ καλλιεργήσῃ τὴ φιλία. Ἡ πραγματικὴ φιλία ἀφανίζει τὸ φθόνον, τὸν γιатρεύει, ὅπως ἡ ἀληθινὴ ἀγάπη τὴ φιλαρέσκεια. Ἡ ἀληθινὴ φιλία χαίρεται τὴν εὐτυχία τοῦ ἄλλου, τὴ χαρὰ τοῦ φίλου καὶ τίποτε δὲν τοῦ φθονεῖ. Εἶναι παλιά ἡ ἀλήθεια πὼς σπάνιοι καὶ λίγοι εἶναι οἱ ἄνθρωποι ποὺ ἔχουν στὴ φύση

29. Ὁ Ἀριστοτέλης εἶπε, πὼς «λύπη ταραχώδης καὶ ὁ φθόνος ἐστὶ καὶ ἐπὶ εὐπραγία... τοῦ ἴσου καὶ ὁμοίου». Ρητ. Β 9, 386, β. 18 κ.έ.

30. Περισσότερα γιὰ τὴν ἀνάλυση τοῦ ἀντικοινωνικοῦ αὐτοῦ κακοῦ βλπ. Ἰω. Ν. Σηροτόρη, Ἐπὶκαιρα κοινωνικὰ προβλήματα, 1965, σ. 42 - 54.

τους νὰ τιμοῦν χωρὶς φθόνο τὸν εὐτυχισμένο φίλο τους. Ἐνῶ ὅσοι τρέφουν μέσα στὰ στήθια τους τὸ δηλητήριο τοῦ φθόνου, στενάζουν γιὰ τὴν εὐτυχία τοῦ ἄλλου ³¹.

Ὁ φθόνος ὁδηγεῖ σιγὰ σιγὰ σὲ μιὰ αὐτοένοχη καὶ γεμάτη πόνου ἐρημιὰ καὶ ἀπόγνωση. Ἡ στειρότητα τοῦ φθονεροῦ ἐμποδίζει τὴ συμβίωση μὲ τοὺς ἄλλους. Ἀλλωστε εἶναι χαρακτηριστικὸ τοῦ φθονεροῦ νὰ μὴν ἔχη καὶ νὰ μὴ δείχνῃ διάθεση νὰ σχετίζεται μὲ τοὺς ἀνθρώπους. Πάντα ἀποζητᾷ νὰ μειώσῃ τοὺς ἄλλους, τοὺς αἰτιᾶται γιὰ ὅ,τι αὐτὸς δὲν κατόρθωσε, πληγώνει πάντα μὲ τὶς κρίσεις του καὶ ποτὲ δὲν πασχίζει νὰ μπῇ στὴν ψυχὴ τῶν ἄλλων. Δὲ δείχνει κατανόηση. Παντοῦ εἶναι ἄρνηση καὶ ποτὲ θέση, γιὰτὶ θέλει νὰ ὑπηρετῇ μόνο τὸν ἑαυτό του. Δὲν ξέρω ἀπὸ ποιὲς αἰτίες βαρυνόμαστε τόσο πολὺ ἀπὸ τὸ ἀντικοινωνικὸ αὐτὸ φαινόμενο, πού εἶναι τὸ δηλητήριο κάθε κοινότητος, κάθε ὁμαδικῆς προσπάθειας, πού ἐμποδίζει τὴν πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ καὶ ἀκόμη περισσότερο τὴ συναίρεσή τους στὸ ἐμεῖς. Τὸ δηλητήριο τοῦ φθόνου καταστρέφει κάθε εἶδος στενῶν σχέσεων. Μερικὲς φορὲς διαλύει καὶ τὶς πιὸ στενὲς συγγενικὰς σχέσεις. Ὁ φθόνος δὲν ἀπλώνεται καὶ δὲν περιίπταται μόνο στὶς στενότερες κοινότητες καὶ κοινωνίες, ἀλλὰ δυστυχῶς καὶ σὲ πλατύτερες, ἀνάμεσα σὲ λαοὺς, σὲ ἔθνη μὲ ἐξίσου δυσάρεστες ἐπιπτώσεις. Ἡ ἱστορία μᾶς παρέχει ἀρκετὲς ἀποδείξεις τοῦ φαινομένου καὶ πολλὰ διδάγματα ἀπ' αὐτὴν θὰ μπορούσαμε νὰ ἀρυσθοῦμε, ὥστόσο φαίνεται ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲ διδάσκεται τίποτε. Τὸ πάθος του αὐτὸ τὸν κάνει ἀνεπίδεκτο μαθήσεως. Ἀλλωστε καὶ ἡ ἀγωγή μας δὲ στρέφεται ἐναντίον αὐτοῦ τοῦ ἐλαττώματος, ἀλλὰ, κατὰ συνειδητὸ ἢ πολλὰς φορὲς κατὰ ἀσύνειδο τρόπον, ὑποθάλλει ἢ ἐκτρέφει τὸ ἀντικοινωνικὸ αὐτὸ φαινόμενο.

Η ΚΑΤΑΚΡΙΣΗ

Κάτι ἄλλο ἀκόμη πού δυσκολεύει τὶς ἀνθρώπινες σχέσεις, τὴν πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ, εἶναι ἡ τάση μας πρὸς τὸν ψόγο. Ἀρεσκοῦμεθα ὑπερβολικὰ στὸν ψόγο, ἡδονίζομαστε μὲ τὴν κατάκριση, τὴν ἔχουμε πάντα στὰ χεῖλη, ἔτοιμη γιὰ ὅλους καὶ γιὰ ὅλα. Τὴν ἔχουμε ἀναγάγει κι αὐτὴν σὲ τέχνη. Εἶναι πολλοὶ οἱ λαοὶ πού ἐμπίπτουν στὸ ἐλάττωμα αὐτό. Ὁ Νεοέλληνας ὥστόσο ἀρέσκεται ὑπερβολικὰ στὸν ψόγο. Μὲ τέτοια διάθεση εἶναι δύσκολο νὰ δημιουργήσῃ καλὲς φίλους ἢ στενὲς σχέσεις μὲ τοὺς ἄλλους, νὰ πορευθῇ τὸ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ.

31. *Αἰσχύλου*, Ἀγαμέμνων, στ. 832 κ.έ.

*Παύροις γὰρ ἀνδρῶν ἐστὶ συγγενὲς τόδε.
Φίλον τὸν εὐτυχοῦντα ἀνευ φθόνου σέβειν.
Δύσφρων γὰρ ἰδὸς καρδίαν προσηύμεος
ἄχθος διπλοῖζει τῷ πεταμένῳ νόσον,
τοῖς τ' αὐτὸς αὐτοῦ βήμασι βαρύνεται
καὶ τοῦ θηραίου δλβον εἰσορῶν στένει.*

Ἡ τάση πάλι γιὰ φιλοπρωτία, ποὺ δὲν ἔχει τὸ νόημα νὰ ὁδηγῇ τὸν ἄνθρωπο στὴν προσπάθεια νὰ ξεπεράσῃ τὸν ἄλλον σὲ ἀξιοπῆτα καὶ καλὴ φήμη, παρὰ τὸν ἐξωθεῖ στὸ νὰ τὸν κατεβάσῃ στὰ μάτια τοῦ κόσμου κάτω ἀπὸ τὴ δική του θέση, ὅποια κι ἂν εἶναι αὐτὴ³², καὶ μὲ ὅποιαδήποτε μέσα, χωρὶς κανένα δισταγμὸ καὶ κυρίως μὲ τὴ συκοφαντία, μὲ τὴν ἀπόδοση κακῆς πράξεως στὸν πλησίον, πράξεως ἢ ἐνέργειας, ποὺ δὲν τὴν ἔκανε ὁ ἄλλος. Ἡ τάση αὐτὴ μὲ τὸ νόημα ποὺ ἀναφέραμε ἐμποδίζει σοβαρὰ τὴν πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ. Ἡ διαβολή, ἡ ἔντεχνη, δηλαδὴ καὶ ὑπουλη κατηγορία ἢ ἡ δυσφήμιση, ὅπως καὶ ἡ σοφιστεία, ἡ τέχνη νὰ κἀνὴ τὸ ἄτομο σοφιστικoὺς συλλογισμοὺς, νὰ διαστρεβλῶν τὴν ἀλήθεια καὶ γενικὰ τίς ἐννοιες, μὲ σκοπὸ νὰ συσκοτίσῃ κι ὅχι νὰ φωτίσῃ, τὸ ψέμα, ἡ κρυψίνεια, ἡ δολιότητα, ἡ ἀνειλικρίνεια κι ἄλλες ἀκόμη ἀντικοινωνικὲς καὶ γενικὰ καταστρεπτικὲς ἀδυναμίες καλλιεργοῦνται ἀπὸ τὴν ὠμὴ ὑποκειμενικότητά μας καὶ δηλητηριάζουν κάθε ξεκίνημα τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ, γιὰ συνάντησιν μέσα σὲ ἀρμονικὸ πνεῦμα καὶ ἀρμονικὴ ἀτμόσφαιρα.

Η ΚΑΧΥΠΟΨΙΑ

Μιὰ ἄλλη αἰτία ποὺ ἐμποδίζει τὴν πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ καὶ δηλητηριάζει τίς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων στενότερης ψυχικῆς ἐπαφῆς εἶναι ἡ καχυποψία, δυνατόν δυστυχῶς κι αὐτὸ ὑπόλειμμα ἀπὸ δύστυχες ἡμέρες, ἐξαπλωμένο ἀκόμη καὶ σήμερα ἀνάμεσά μας ἀρκετά. Ἐλάττωμα, ποὺ σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ εἰδικὰ τὸν τόπο μας, δὲν προσπαθήσαμε, ὅπως καὶ τόσα ἄλλα, ποὺ μᾶς φόρτωσε ἡ δουλεία τῶν τεσσάρων αἰώνων, νὰ τὰ καταπολεμήσουμε, παρὰ ἀντίθετα φαίνεται θὰ τὰ δικαιωνίζουμε, καὶ σὲ μερικὲς περιπτώσεις τὰ καλλιεργήσαμε ἀκόμη περισσότερο. Ὅσο κι ἂν τὸ διαλυτικὸ αὐτὸ ἐλάττωμά μας δὲν ἀναφαίνεται στὸ φῶς τῆς ἡμέρας, ἡ ἐνεργεῖ κρυφά, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα, ἡ ἀναδύεται ἀπὸ τὸ κελάρι τῶν ἀπωθημένων κι ἀπὸ κεῖ ἐνεργεῖ κατὰ τρόπο ὅχι συνειδητό.

Φυσικὰ ὁ Ἕλληνας τῆς τουρκοκρατίας δὲν μπορούσε, παρὰ νὰ ἀναπτύξῃ τὴν καχυποψία του. Περιβαλλόταν ἀπὸ τόσες ὑποπτες καταστάσεις, ὥστε ἡ εἰλικρίνεια νὰ σήμαινε τὸ θάνατό του καὶ τὴν καταστροφὴ του. Δὲν ἦταν ὑποχρεωμένος, ἂν ᾔθελε νὰ ἐπιβιώσῃ, νὰ στέκεται ἀπέναντι στὸ σκληρὸ ἀφέντη του μὲ εἰλικρίνεια καὶ ἀθωότητα. Τὸ κακὸ εἶναι ποὺ τὸ ἐλάττωμα τῆς καχυποψίας, ὅπως καὶ τόσα ἄλλα, τὸ κράτησε καὶ στίς μετέπειτα σχέσεις του, ὅταν πιά ἀπηλλάγῃ ἀπὸ τὴ σκλαβιά του, ὅταν ἔγινε ἐλεύθερος. Δὲν εἶναι βέβαια εὐκολο σ' ἓνα λαὸ ν' ἀποβάλλῃ ὅ,τι ἀπόκτησε, ὅ,τι γυμνάστηκε γιὰ νὰ τελειοποιήσῃ, νὰ σφυρηλατήσῃ ἐπὶ τέσσερεις αἰῶνες. Ὡστόσο δὲν κἀναμε, δυστυχῶς, καὶ καμιά σοβαρὴ προσπάθεια, γιὰ νὰ μειώσουμε τὸ κακὸ.

32. Κ. Τσάτσου, Ὁξυρρύγχιοι πάπυροι, «Νέα Ἑστία», τεύχη 655 - 656 (15.10. καὶ 1.11.54), σ. 15 - 45.

Με την καχυποψία δὲ γίνεται οὔτε ἓνα βῆμα πορείας τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ γιὰ μόνιμη καὶ διαρκῆ ἀρμονικὴ συνάντηση. Δυστυχῶς ἡ περιρρέουσα τὴν κοινωνία μας ἀτμόσφαιρα εἶναι ἔντονα φορτισμένη ἀπὸ τὴν καχυποψία. Ὑπάρχει διάχυτη τάση νὰ ὑποτιμοῦμε τὸν ἀπονήρευτο, γιατί δὲν μπορούμε νὰ φαντασθοῦμε ἔξυπνο ἄνθρωπο, πού νὰ μὴν κρύβει σκέψεις πονηρὲς κατὰ τρόπο ὑστερόβουλο. Με βάση τὴν κρυψίνοια καὶ τὴν καχυποψία δὲν μπορεῖς ποτέ νὰ στήσης θετικές ἀνθρώπινες σχέσεις μεταξύ τῶν ὁμοίων σου. Ἡ πονηρία εἶναι τὸ πιὸ ταπεινωτικὸ ἐλάττωμα, γιατί ὄντως ταπεινώνει τὸν φορέα του.

Δυστυχῶς ἡ κοινωνία μας δὲν καυτηριάζει τόσα, ὅσο θὰ ἔπρεπε, τὰ ἐλαττώματα αὐτά. Γιὰ τοῦτο ὅποιος ἔχει τὴν ἀφέλεια νὰ λήθῃ τὴν ἀλήθεια, χαρακτηρίζεται ἀπὸ πολλοὺς ὡς «ἀγαθούλης». Συναντᾷ πολλὰς δυσκολίες στὸ δρόμο τῆς ζωῆς του, ὅποιος καὶ ἂν εἶναι αὐτή. Πῶς νὰ δημιουργήσουμε στενότερες σχέσεις ἀνάμεσά μας, ὅταν αὐτὲς δὲ στηρίζονται, δὲ βασίζονται ἐπάνω στὴν ἀλήθεια καὶ στὴν εὐλικρίνεια; «Ὅταν ἓνα οἰκοδόμημα τὸ κτίσουμε μὲ ψεύτικα ὕλικά, τότε αὐτὸ ἀργὰ ἢ γρήγορα θὰ πέσῃ καὶ θὰ πλακώσῃ τοὺς ἐνοίκους του. «Ὅταν τὸ ἐγὼ προχωρῇ πρὸς τὸ ἐσὺ καχύποπτα, δὲ συναντιοῦνται ποτέ. Οἱ δρόμοι τους εἶναι παράλληλοι, δηλαδή σὰ δυὸ γραμμὲς παράλληλες, πού δὲ συναντιοῦνται ποτέ, ὅσο κι ἂν τίς προεκτείνουμε. Τὸ ἴδιο θὰ συμβῇ καὶ στὴν πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ ὅταν κυριαρχῇ ἡ καχυποψία καὶ ἡ πονηρία, τὸ πιὸ ταπεινὸ καὶ ἀναξιοπρεπὲς αὐτὸ ἐλάττωμα. Μεγαλύτερης σημασίας εἶναι ἡ ὑπαρξὴ τοῦ φαινομένου ὅχι μόνον μεταξύ τῶν ἀνθρώπων ἢ μικρῶν ὁμάδων, ἀλλὰ καὶ μεγαλύτερων ὁμάδων, ὁλόκληρων λαῶν ἑναντι ἄλλων. Ἡ καχυποψία πού κυριαρχεῖ ἀνάμεσα στοὺς ἰθύνοντες τίς τύχες τοῦ κόσμου εἶναι τόσο διάχυτη, ὥστε νὰ δηλητηριάζῃ τὴ ζωὴ ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων. Σκορπᾷ τὸ φόβο, τὴν ἀγωνία, τὸ ἄγχος. Εἶναι χειροπιαστὴ ἡ ἀμοιβαία δυσπιστία, πού κυριαρχεῖ στὶς σχέσεις τῶν κυβερνώντων τίς μικρές, ἀλλὰ καὶ τίς μεγάλες χώρες, μιὰ δυσπιστία μὲ ὀλέθριες ἐπιπτώσεις κάθε μορφῆς καὶ φύσεως στὴ φιλικὴ συνάντηση τῶν ἀνθρώπων ἐπάνω στὴ γῆ. Κι ἐκεῖ ἀκόμη πού διατυμπανίζεται μὲ ἐπίσημα ἀνακοινωθέντα, ὅτι «ἤρθησαν αἱ παρεξηγήσεις καὶ αἱ ἐκατέρωθεν δυσπιστίαι», κάτω ἀπὸ τὰ λεγόμενα διακρίνει κανένας τὴν ἀμοιβαία δυσπιστία.

ΕΥΘΙΕΙΑ

Ὑπάρχουν βέβαια κι ἄλλοι παράγοντες, πού ἐμποδίζουν τὴ δημιουργία μιᾶς ἄνετης καὶ στενότερης μεταξύ τῶν ἀνθρώπων ἐπαφῆς, μεταξύ τῶν μελῶν μιᾶς κοινωνίας, μιᾶς κοινότητος, ἐνὸς συλλόγου κλπ. Ἐνας παράγων, πού ἐμποδίζει αὐτὴ τὴν πορεία γιὰ ἀρμονικὴ συνάντηση, εἶναι ἡ ἀδικαιολόγητη *εὐθιξία* μας, τὸ διαρκῶς τραυματιζόμενο *φιλότιμό* μας. Κάτι, γύρω ἀπὸ τὸ ὁποῖο γίνονται πολλὰς συζητήσεις, πού τὸ ἀναφέρουμε συχνά, ἀλλὰ μὲ συγκεχυμένες σημασίες καὶ ἄκρως ἀντίθετες. Φαίνεται πῶς καὶ οἱ σημασίες τῶν λέξεων ἔχουν τὴν ἀκμὴ

καὶ τὴν παρακμὴ τους, τὴν πτώση τους. Ἔχουν κι αὐτὲς τὴν ἱστορία τους, ὅπως καὶ οἱ ἄνθρωποι, οἱ λαοί, οἱ πολιτισμοί. Καὶ οἱ λέξεις ἀκολουθοῦν τῇ στάθμῃ τῆς ἡθικῆς καὶ πολιτιστικῆς καταστάσεως μιᾶς κοινωνίας. Δυστυχῶς καὶ ἡ ἔννοια καὶ ἡ σημασία τοῦ φιλότιμου ὑπέστη κι αὐτὴ τὴ μεταβολή της. Φαίνεται πὼς ἔχασε τὴν παλιά της ἔννοια, πὺ σήμαινε ν' ἀγαπᾷς τὴν τιμὴ, προσπαθώντας ν' ἀριστεύης πάντα καὶ νὰ ὑπερέχῃς μὲ τὴν ἀρετὴ σου ἀπὸ τους ἄλλους, νὰ παρουσιάζῃς παντοῦ καὶ πάντοτε τὸν καλύτερο ἐαυτὸ σου σὲ ὅλες τὶς δραστηριότητές σου καὶ στὶς σχέσεις σου μὲ τοὺς συνανθρώπους σου, στὴν ἐπικοινωνία σου μὲ τοὺς ἄλλους καὶ στὸ συναγωνισμό μ' αὐτοὺς τὸ καλύτερο ὑπάρχον μέσα σου εἶναι.

Αὐτὴ ὁμως ἡ προσπάθεια ξέπεσε, κατὰ τὸν ὀρισμὸ ἐνὸς ἀνατόμου τῆς νεοελληνικῆς νοοτροπίας, «στὴν ἀναζήτηση τοῦ κολακευομένου εἰδώλου μας στὰ μάτια τῶν τριγυρινῶν μας»³³. Ἡ προσπάθεια, δηλαδή, ν' ἀγαπᾷ κανέναν καὶ νὰ ἐπιδιώκῃ τὴν ἀρετὴ ἐκφυλίσθηκε στὴν τάση νὰ ἐκτιμοῦμε περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο τὸν ἐαυτὸ μας. Μιὰ προσπάθεια, πὺ μᾶς κάνει πολὺ εὐθικούς, κάτι πὺ ἀντιμάχεται σφοδρὰ τὴ δημιουργία στενότερων σχέσεων ἀνάμεσά μας, ὅπου κι ἂν βρισκόμαστε.

Ἔτσι μὲ τὸ νόημα αὐτό, μὲ τὴν ἀναζήτηση παντοῦ καὶ πάντοτε στὶς ἐπικοινωνίες μας τοῦ εἰδώλου μας, πὺ ὅταν αὐτὸ δὲν κολακεύεται ὅσο θὰ ἐπιθυμούσαμε, θιγόμεστε, προσβαλλόμεστε· μὲ τέτοια ἀνωριμότητα, δὲν εἶναι εὐκολο νὰ πορευθῇ τὸ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ. Δὲν μπορούμε νὰ δημιουργήσουμε στενότερη ἐπικοινωνία οὔτε ἀκόμη καὶ μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς πιὸ στενῆς κοινότητάς μας, τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας.

Η ΑΓΑΠΗ

Ἀνάμεσα στὶς πολύμορφες σχέσεις τῶν ἀνθρώπων ὑπάρχει καὶ μιὰ ὀρισμένη μορφή συναντήσεως, πὺ ὁ Γιάσπερς τῆς δίνει τὸ ὄνομα «ἐπικοινωνία». Ἕνας τρόπος ἐπικοινωνίας εἶναι ἡ ἀγάπη. Ἕνα ἀπὸ τὰ ὠραιότερα σημεῖα τοῦ ἔργου τοῦ Γιάσπερς εἶναι τὸ ἀκόλουθο, πὺ ἀναφέρεται στὴν ἀγάπη:

«Ἡ ἀγάπη εἶναι στὴν κάθε περίπτωση μοναδική. Στὸ κορμὶ τῆς ἀγάπης ἀποτυπώνεται κάθε φορὰ ἡ πραγματικότητα τῶν δυὸ ἀνθρώπων, πὺ ἀγαπιοῦνται. Εἶναι σὰν νὰ ἴκανε κουβέντα μὲ τὸν ἐαυτὸ της, στὸ φαινόμενο αὐτό, ἡ οὐσία τῆς γενέσεως. Ἡ βαθύτατη ἐπαφὴ τῶν δυὸ ἀνθρώπων εἶναι ὑπερβατή. Ἡ συγκεκριμένη ἐπαφὴ στὸ συγκεκριμένο τόπο καὶ χρόνο εἶναι σὰ μιὰ ἀποκάλυψη, μιὰ αἰώνια παρουσία, τὸ ξαναμίξιμο δύο ἀνθρώπων, πὺ ἐδῶ καὶ μιὰ αἰωνιότητα ἀνήκει ὁ ἓνας στὸν ἄλλον. Ὅπως καὶ τὸ “ἓνα”, ἡ “μονάδα”, τοῦ Πλωτίνου ὑπάρχει πάντα καὶ περιμένει τὸν κλεισμένο στὸν ἐαυτὸ του ἄνθρωπο νὰ τὴν πλη-

33. Ὅρισμός πὺ δόθηκε ἀπὸ τὸν Φῶτο Πολίτη.

σιάση και να γίνη ένα μαζί της, έτσι και η αγάπη: Είναι πάντα και δεν είναι κιόλας, δεν έρχεται ούτε φεύγει — έτσι τραγουδάει η κόρη στον αγαπημένο της:

“Μη με καλωσορίζης, σάν έρχομαι
ούτε να με ξεπροβοδίζης, αγαπημένε μου, σάν φεύγω,
Γιατί δεν έρχομαι ποτέ, σάν έρχομαι
κι ούτε φεύγω ποτέ, σάν φεύγω...”.

Τό ε γ ώ και τ ό ε σ ύ, πού είναι χωρισμένα στην επίγεια μορφή τους, είναι ένα στον ύπερβατό χώρο...»³⁴.

‘Ο Γιάσπερς στη φιλοσοφία του θεωρεί την αγάπη σά μοναδικό δρόμο για την ολοκλήρωση του ανθρώπου. Στο έργο του *«Περί αλήθειας»* βρίσκει κανείς φράσεις για την αγάπη σάν αυτές: «‘Αγαπώντας είμαι εγώ ο ίδιος. ‘Εδω είναι η αρχή της ανεξαρτησίας μου’ αγαπώντας χαρίζω τον εαυτό μου στον εαυτό μου . . . Μονάχα αγαπώντας ζω από μόνος μου, ζω ελεύθερος. ‘Αγαπώντας είμαι για τον άλλον άνθρωπο εγώ ο ίδιος . . . ‘Η αγάπη είναι η μοναδική έγγύηση του όντος . . .»³⁵.

‘Ο άνθρωπος, κατά τον Γιάσπερς, όπως και κατά τον Χάιντεγγερ, γίνεται ύπαρξη, όταν τοποθετήση τον εαυτό του απ’ ευθείας σέ σχέση με τον άλλον, δηλαδή τ ό ε γ ώ σέ σχέση με τ ό ε σ ύ. Τότε μόνο ολοκληρώνεται, όταν έρχεται σέ επικοινωνία, μ’ άλλα λόγια, όταν δένεται με την αγάπη.

‘Η ανθρώπινη ύπαρξη τελειώνεται μόνο στην άρμονική συνάντηση με τ ό ε σ ύ. ‘Όταν όμως η πορεία του εγώ πρòς τ ό ε σ ύ δεν πραγματώνεται, τότε τ ό ίδιο τ ό ε γ ώ φτωχαίνει. ‘Η απομόνωση είναι πάντα θανατερή. Τό ε γ ώ νοσταλγει τ ό ε σ ύ, αλλά πρέπει νά βρῇ τή σωστή κατεύθυνση πρòς αυτό. Τό «αγαπάτε αλλήλους», τ ό «αγάπα τον πλησίον σου ως σεαυτόν» είναι ο αλάθητος δρόμος για νά συναντηθῇ τ ό ε γ ώ με τ ό ε σ ύ και νά συναιρεθοῦν κατά τον πιό άρμονικό τρόπο στο έμεις.

‘Η χριστιανική μορφή τῆς πρòς τόν πλησίον αγάπης σημαίνει ν’ αγαπᾶς τόν πλησίον σου, νά νιώθης δηλαδή υπεύθυνος γι’ αυτόν και νά είσαι ένα μ’ αυτόν. Μέσα όμως στίς καταναλωτικές κοινωνίες μας οί άνθρωποι γινόμαστε αυτόματα χωρίς αγάπη. Φαίνεται πώς οί άρχές πού διέπουν την καταναλωτική κοινωνία και η αρχή τῆς αγάπης είναι ασυμβίβαστες, στο βαθύτερο νόημά τους. Οί άνθρωποι πού δρουν σήμερα μέσα στίς βιομηχανικές κοινωνίες μας, συνεπαρμένοι από τά οικονομικά, δεν μπορούν ν’ ασκήσουν την αγάπη. ‘Ανθρωποι ικανοί για αγάπη στο σημερινό σύστημα είναι αναγκαστικά εξαιρέσεις.

Στη σημερινή βιομηχανική κοινωνία μας η αγάπη είναι ένα περιθωριακό φαινόμενο. ‘Οχι τόσο γιατί οί πολλές ασχολίες δέ θά άφηναν χρόνο και καιρό για

34. Γιάσπερς, Φιλοσοφία, τόμ. II, σ. 71, σημειωμένο από τόν Φρίτς Λάιστ, Γειτονιά με τούς δαίμονες, μετ. Κ. Νικολάου, 1962, σ. 87.

35. Γιάσπερς, Περί τῆς αλήθειας, σ. 1011, 1013, σημειωμένο από τ ό βιβλίό του Λάιστ, Γειτονιά με τούς δαίμονες, έκθ’ άν., σ. 88.

ἀγάπη, παρὰ γιατί τὸ πνεῦμα τῆς κοινωνίας εἶναι τέτοιο, πού δὲ δίνει σημασία στὴν ἀγάπη, εἶναι ἀπόλυτα στραμμένο πρὸς τὴν παραγωγή, στὴν ἀπληστία, πρὸς τὰ ὕλικά ἀγαθά. Ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ προστατευθῇ ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς. Προσαρμύζεται πρὸς αὐτό, ὅσο κι ἂν προσπαθῇ ν' ἀμυνθῇ, ὑποκύπτει, συμμορφώνεται.

Οἱ κοινωνίες μας σήμερα εἶναι ἔτσι ὁργανωμένες, ὥστε ν' ἀντιμάχονται τὴν ἀγάπη. Κυριαρχεῖ ἡ γραφειοκρατία, οἱ «μάνатζερς» καὶ οἱ ἐπαγγελματίες πολιτικοί. Αὐτοὶ οἱ τρεῖς παράγοντες κυβερνοῦν τίς χῶρες. Αὐτοὶ θέτουν σκοποὺς οἰκονομικούς, οἱ ὁποῖοι γίνονται αὐτοσκοποί. Κυριαρχεῖ ἡ πίστη: περισσότερη παραγωγή, περισσότερη κατανάλωση. Ὅλες οἱ δραστηριότητες κατευθύνονται πρὸς οἰκονομικούς στόχους. Τὰ μέσα ἔχουν γίνει σκοποί. Οἱ ἄνθρωποι ἐνεργοῦν κάτω ἀπὸ μαζικὲς πεποιθήσεις. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει καταντῆσει, ὅπως ἀναφέραμε ἓνα αὐτόματο καλοντυμένο καὶ καλοθρεμμένο, σὰ σιτευτό. Ἡ ἀγαπῶσα φύση τοῦ ἀνθρώπου ὄχι μόνο δὲν καλλιεργεῖται, παρὰ παραμερίζεται καὶ παραμελεῖται πολὺ. Ἡ ὁργάνωση τῶν συγχρόνων κοινωνιῶν εἶναι τέτοια, ὥστε αὐτὲς ν' ἀντιμάχονται, ὅπως εἶπαμε, τὴν ἀγάπη, γιατί ξεχωρίζουν τὴν ἀγαπῶσα φύση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ του ὑπαρξή. Ὡστόσο ἡ ἀγάπη εἶναι ἡ μόνη ὄντως ὑγιὲς ἱκανοποιητικὴ ἀπάντηση στὰ προβλήματα τῆς ἀνθρώπινης υπάρξεως³⁶.

Ἡ ἀπουσία τῆς ἀγάπης σήμερα ἀπὸ τὸν κόσμον εἶναι ὀλοφάνερη. Ἀγάπη δὲ σημαίνει μόνο συμπάθεια, ἀλλὰ καὶ ἀφοσίωση, κατανουοῦσα καὶ συγχωροῦσα δύναμη, ἡ ὁποία μεταβιβάζεται ἀπὸ τὸν ἓνα στὸν ἄλλον καὶ μᾶς ἀνυψώνει. Δὲν εἶναι πάθος, πού φθείρει καὶ θέλει μόνο νὰ κατέχη, παρὰ βαθύ ριζοβόλημα τοῦ ἑνὸς στὸν ἄλλον, πού μοιράζεται λύπες καὶ χαρές. Δὲν εἶναι ἀπλῶς κατάσταση στιγμῆς, στιγμιαῖο συναίσθημα, παρὰ κατάσταση διαρκείας, μιὰ συνέχεια καὶ συνέπεια ὑψηλῶν ἀγνῶν συναισθημάτων. Ἡ ἀγάπη μπορεῖ νὰ εἶναι ἐγωιστικὴ, ἀλλὰ τότε δὲν ἔχει τὴ δύναμη νὰ ὠθήσῃ τὸ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ, εἶναι φιλαυτία, ἀγάπη μόνο πρὸς τὸ ἐγὼ μας, πρὸς τὸν ἑαυτό μας. Στὴ μορφὴ αὕτῃ τῆς ἐγωιστικῆς ἀγάπης κυριαρχεῖ ἡ ὑποκειμενικότητα κι ἔτσι τίποτε ἄλλο δὲν μπορεῖ νὰ ἰδῇ, παρὰ μόνο τὸν ἑαυτό της. Ὁ ὑποκειμενικὸς κρίνει τὸν καθένα καὶ τὸ καθεστὶ σὲ σχέση μὲ τὴ χρησιμότητα πού ἔχει γι' αὐτόν. Ὁ ὑποκειμενικὸς εἶναι ἐγωιστὴς καὶ βασικὰ ἀνίκανος ν' ἀγαπήσῃ πέρα ἀπὸ τὸν ἑαυτό του.

Στίς σημερινὲς βιομηχανικὲς καὶ καταναλωτικὲς κοινωνίες ἡ πραγματικὴ ἀγάπη φαίνεται νὰ εἶναι κάτι τὸ σπάνιο. Στὴ θέση της εὐδοκιοῦν διάφορες μορφὲς ψευτοἀγάπης, μορφές, πού στὴν πραγματικότητά ἀποτελοῦν ἐκδηλώσεις καὶ συμπτώματα ἀποσυνθέσεως τῆς σύγχρονης ἔννοιας τῆς ἀγάπης.

Ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος ἔχει ἀποξενωθῇ ἀπὸ τὸν ἑαυτό του, ἀπὸ τὸ συνάνθρωπό του καὶ τὴ φύση. Ἐχει μεταβληθῇ σὲ ἐμπόρευμα καὶ ἀντιλαμβάνεται

36. *Εἰρη Φρόνι, Ἡ τέχνη τῆς ἀγάπης, ἔνθ' ἀν., σ. 116 κ.έ.

τις δυνάμεις τῆς ζωῆς του σὰν ἐπένδυση, ἡ ὁποία πρέπει νὰ τοῦ ἀποφέρῃ τὸ ἀνώτατο δυνατό κέρδος στὶς δοσμένες συνθῆκες τῆς ἀγορᾶς. Οἱ ἀνθρώπινες σχέσεις κατὰ τὸν Ἔριχ Φρόμ³⁷ εἶναι σχέσεις ἀλλοτριωμένων αὐτομάτων, ποὺ τὸ καθένα βασίζει τὴν ἀσφάλειά του στὸ νὰ παραμένῃ κοντὰ στὸ κοπάδι καὶ νὰ μὴ διαφέρῃ στὴ σκέψη, στὰ αἰσθήματα ἢ στὴν πράξη ἀπὸ τοὺς ἄλλους. Καὶ ἐνῶ ὁ καθένας προσπαθεῖ νὰ παραμένῃ, ὅσο μπορεῖ, κοντύτερα στοὺς ἄλλους, ὅλοι μένουν ὀλοκληρωτικά μόνοι, ὅλοι νιώθουν νὰ τοὺς διαπερᾷ βαθὺ αἶσθημα ἀνασφάλειας καὶ ἐνοχῆς, ποὺ πάντοτε ἐμφανίζεται, ὅταν δὲν ξεπερνιέται ἡ ἀνθρώπινη μοναξιά. Ὁ πολιτισμὸς μας προσφέρει πολλὰ καταπραϋντικά, ποὺ βοηθοῦν τοὺς ἀνθρώπους νὰ διατηροῦν συνειδητὴ ἄγνοια αὐτῆς τῆς μοναξιάς, τῆς ἐλλείψεως ἀγάπης καὶ στενότερης ἐπαφῆς μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων. Αὐτὸ ποὺ θεωροῦμε σὰν ἀγάπη σήμερα ἀνταποκρίνεται στὶς ἀπαιτήσεις τῆς καταναλωτικῆς κοινωνίας. Τὸ σημερινὸ νόημα τῆς ἀγάπης εἶναι ἐπηρεασμένο ἀπὸ τὴ διαδικασία τῆς καταναλώσεως. «Τὰ αὐτόματα», λέει ὁ Ἔριχ Φρόμ, «δὲν μποροῦν ν' ἀγαπήσουν. Μποροῦν μόνο ν' ἀλλάξουν τὴν ἐτικέτα τῆς προσωπικότητάς τους καὶ νὰ ἐλπίζουν γιὰ μιὰ καλὴ εὐκαιρία».

Μιὰ ἀπὸ τίς πιὸ ἐκδηλωτικὲς καὶ ἀποκαλυπτικὲς ἐκδηλώσεις τῆς ἀγάπης καὶ ἰδιαίτερα τοῦ γάμου μ' αὐτὸ τὸν ἀπαλλοτριωμένο χαρακτήρα εἶναι ἡ ἰδέα, ἡ μορφή τοῦ συνεταιρισμοῦ. Σὲ ὅλα τὰ ἄρθρα τὰ σχετικὰ μὲ τὰ προβλήματα τοῦ εὐτυχισμένου γάμου, ἡ ἰδανικὴ κατάσταση ποὺ περιγράφεται εἶναι ὁ συνεταιρισμὸς ποὺ λειτουργεῖ ὁμαλά. Ἡ περιγραφή αὐτῆς, κατὰ τὸν Ἔριχ Φρόμ³⁸, δὲ διαφέρει καὶ πολὺ ἀπὸ τὴν εἰκόνα ἐνὸς ὑπαλλήλου ποὺ ἐργάζεται στὸ ἐργοστάσιο, στὴ βιομηχανία, ὅποινδήποτε ἄλλοῦ, ἀποδοτικὰ καὶ χωρὶς προστριβές. Ἔτσι ὁ σύμβουλος τοῦ γάμου μᾶς λέει πὼς ὁ σύζυγος πρέπει νὰ εἶναι ἀνεκτικός, νὰ κατανοῇ τὴ γυναῖκα του καὶ νὰ τὴ βοηθῇ. Νὰ μὴν παραλείπη κάποιο «κοπλιμέντο» γιὰ τὸ νέο της φόρεμα ἢ γιὰ κάποιο νόστιμο φαγητό της. Ἡ σύζυγος μὲ τὴ σειρά της θὰ πρέπει νὰ δείχνῃ κατανόηση, ὅταν ὁ σύζυγος γυρίζει στὸ σπίτι κουρασμένος καὶ στενοχωρημένος. Ἐκεῖνο στὸ ὁποῖο καταλήγει ὅλη αὐτὴ ἡ σχέση εἶναι ἡ καλοδεμένη συνεργασία ἀνάμεσα σὲ δυὸ πρόσωπα, ποὺ παραμένουν ξένα σὲ ὅλη τους τὴ ζωή, ποὺ ποτὲ δὲ φτάνουν σὲ μιὰ βαθιὰ σχέση, ἀλλὰ συμπεριφέρονται μὲ ἀμοιβαία ἀβρότητα καὶ προσπαθεῖ ὁ ἓνας νὰ κἀνῃ τὸν ἄλλον νὰ νιώθῃ εὐχάριστα. Σ' αὐτὴ τὴν ἀντίληψη τῆς ἀγάπης καὶ τοῦ γάμου τὸ κύριο στοιχεῖο βρίσκεται στὴν ἐξασφάλιση ἐνὸς καταφυγίου ἀπὸ τὸ ἀνυπόφορο συναίσθημα τῆς μοναξιάς. Στὴν «ἀγάπη» βρῖσκει ἐπιτέλους κανένας ἓνα λιμάνι, ἓνα καταφύγιο ἀπὸ τὴ μοναξιά. Σχηματίζει μιὰ συμμαχία δύο ἀνθρώπων ἐνάντια στὸν ὑπόλοιπο κόσμον κι αὐτὸς

37. Ἔριχ Φρόμ, *Die Kunst des Liebens*, 1956, σ. 113 κ.έ., ἑλληνικὴ μετάφραση 1972, σ. 110 κ.έ. Τοῦ ἰδίου, *Das Menschliche in uns*, 1968. Τοῦ ἰδίου, *Jenseits der Illusionen*. Diana-Verlag, Zürich.

38. Ἔριχ Φρόμ, Ἡ τέχνη τῆς ἀγάπης, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 112 κ.έ.

ὁ εἰς διπλοῦν ἐγωισμὸς θεωρεῖται, λαθεμένα βέβαια, οἰκειότητα καὶ ἀγάπη. Τὸ νόημα αὐτὸ τῆς ἀγάπης τοῦ αἰῶνα τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ κατοπτρίζει τὸ ἀπαλλοτριωμένο καὶ ἐμπορικοποιημένο τῆς ἐποχῆς μας ἄτομο. Ἡ ἀγάπη, λοιπόν, σὰ συνεταιρισμὸς καὶ σὰν καταφύγιο ἀπὸ τῆ μοναξιά, εἶναι δύο «κανονικές», οἱ δύο συνηθισμένες μορφές ἀποσυνθέσεως τῆς ἀγάπης στὴν κοινωνικὰ τυποποιημένη παθολογία τῆς ἀγάπης.

Η ΣΥΜΒΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

Σήμερα ὁ ἄνθρωπος παρουσιάζεται σὰ μιὰ μηχανή, ποὺ τὴν κουρδίζεις καὶ ἐκτελεῖ τὰ πάντα κατὰ φυσικὸ τρόπο, ἴσως ἐξωτερικὰ ἄμεμπτο, ἀλλὰ ἐσωτερικὰ ἀσυγκίνητο. Ὁ ἄνθρωπος, δηλαδή, σήμερα, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ βιομηχανικοῦ πνεύματος κινεῖται ἔτσι, σὰ νὰ ὑπάρχουν μέσα του ἐλατήρια ἢ κουμπιὰ, ποὺ τὰ πιέζουμε, ἀλλὰ δὲν ἔχει ψυχὴ ποὺ διψᾷ γιὰ ἀγάπη.

Σήμερα ὅλα ἢ πολλὰ ἔχουν γίνεи ἀπλῶς τύποι, ἀπλῶς στενόχωρες ὑποχρέωσεις. Ἡ γιορτὴ π.χ. κατάντησε μιὰ ἀπλὴ ἡμερομηνία, ἀργία, ἀπλὸ ξεκούρασμα κι ὄχι συνάντηση ψυχῶν. Τὸ χάρισμα-δῶρο, ὑποχρέωση. Ὅλα ὅμως αὐτὰ ἀντιμάχονται τὴν ἀγάπη, δυσκολεύουν τὸ δρόμο τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ καὶ τὴ φιλικὴ καὶ ἀρμονικὴ συνάντησή τους. Τὰ πρωτεῖα τοῦ σημερινοῦ μας πολιτισμοῦ τὰ ἔχουν οἱ μηχανές, ποὺ βάζουν τὴ σφραγίδα τους ἐπάνω στὴν ὁργάνωση τῶν κοινωνιῶν μας. Κάτω ἀπ' αὐτὴ τὴν περιρρέουσα τὴν κοινωνία μας ἀτμόσφαιρα φαίνεται, πὼς ἡ ψυχὴ μας δὲν αἰσθάνεται πιά τὴν ἀνάγκη νὰ σμίξῃ ἐλεύθερα μὲ τίς ἄλλες ἀδελφές ψυχές. Ἀπὸ πολλὲς αἰτίες ἔχει, ἴσως, χάσει αὐτὴ τὴν ἔφεση.

Δὲν πρέπει νὰ διαφεύγῃ ἀκόμη ἀπὸ τοῦ νοῦ μας, πὼς κατὰ βάθος εὐγένεια καὶ καλὴ συμπεριφορὰ δὲ σημαίνει κινήσεις ἐξωτερικές, μηχανικές, φερσίματα ποὺ θέλουν νὰ ἐξαπατήσουν τοὺς ἄλλους. Δὲ σημαίνει «κατὰ συνθήκην ψέματα», οὔτε ἡχηρὲς καὶ γλυκερὲς ἐκφράσεις χωρὶς περιεχόμενο, ποὺ βγαίνουν ἀπὸ ὑπολογισμό, γιὰ προσωπικὸ καὶ μόνο ὄφελος, γεμάτες ὑποκρισία καὶ κιβδηλία. Οὔτε δημαγωγικὴ φρασεολογία εἶναι εὐγένεια καὶ καλὴ συμπεριφορὰ ἀπέναντι στοὺς ἄλλους, οὔτε δουλοπρεπὲς εὐλυγισία τῆς σπονδυλικῆς στήλης ἐμπρὸς στὰ μεγάλα καὶ δυνατὰ πρόσωπα καὶ ἀντίθετα σκληράδα καὶ ὑπεροψία μπρὸς στοὺς ἀδύνατους, αὐτοὺς ποὺ δὲν ἔχουν σημασία, δύναμη κι ἐπιρροή. Αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ συμπεριφορὰ εἶναι ἀντικοινωνικὴ, δὲ δημιουργεῖ ἀτμόσφαιρα ἀρμονικῆς συμβιώσεως, κι ἂν ὑπάρχῃ τὴ διαλύει. Ἡ καλὴ συμπεριφορὰ, ποὺ εὐκολύνει τὸ δρόμο τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ, δειχνεταи σὲ ὅλα, τόσο στὰ μικρά, ὅσο καὶ στὰ μεγάλα. Ἡ κοινωνικὴ συμβίωση, ὅσο κι ἂν διέπεται ἀπὸ νόμους, κανόνες καὶ τάξη, εἶναι δυνατὴ μόνο ὅταν κυριαρχῇ μεταξὺ μας κατὰ ἀμοιβαῖο τρόπο ἡ ἐκτίμηση, ἡ εὐγένεια, ὅταν στίς ἀναπόφευκτες συγκρούσεις μὲ τοὺς ἄλλους δεῖχνουμε κατανόηση, ὑπομονὴ καὶ ἀνεκτικότητά.

Ἡ ἔλλειψη κοινωνικῆς ἀγωγῆς, ὅσο καὶ ἡ κακὴ συμπεριφορὰ μας, εἶναι διάχυτες στὴν ἀτμόσφαιρα. Κι αὐτὸ τὸ διαπιστώνει κανεὶς κάθε μέρα καὶ κάθε στιγμή στὶς μεταξύ μας σχέσεις, τόσο στὶς ἀπλούστερες, ὅσο καὶ στὶς πιὸ σύνθετες, τόσο ἀνάμεσα στὶς σχέσεις μὲ τοὺς δικούς μας, ὅσο καὶ στὶς μεταξύ ξένων ἢ ἄγνωστων. Λησμονοῦμε εὐκόλα τὸν ἑαυτὸ μας, τὸν καλὸ, ἐννοεῖται, ἑαυτὸ μας, καὶ προβάλλουμε παντοῦ τὸ παραθρεμμένο ἐγὼ μας. Δὲ λαβαίνομε σχεδὸν σὲ τίποτε ὑπόψη μας τὸ διπλανό μας, ἀρκεῖ νὰ γίνεται ἡ δουλειὰ μας. Ποιά; Ἡ ἱκανοποίηση τῶν φιλοδοξιῶν μας, τῆς ματαιοδοξίας μας, τοῦ ἐγωισμοῦ μας. Ἡ ἐμπορικοποιημένη περιρρέουσα τὴν κοινωνία μας ἀτμόσφαιρα ἐπιδρᾷ ἔτσι, ὥστε νὰ μᾶς λείπη ἡ συναίσθηση πὼς δὲν εἴμαστε μόνοι στὸν κόσμον, πὼς ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι μὲ δικαιώματα καὶ υποχρεώσεις. Μᾶς λείπει ἡ κοινωνικὴ ἀγωγή μὲ τὸ νόημα μιᾶς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς στὸ διπλανό μας. Αὐτὸς ἀντικρύζεται σχεδὸν πάντα μὲ τὸ νόημα τοῦ: τί ἔχω νὰ κερδίσω ἀπ' αὐτόν; Σὲ τί θὰ μὲ ὠφελήσῃ; Ἔτσι λείπει ἡ ἀνετη στάση τοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι στὸν ἄλλο μὲ τὴν συναίσθηση τῆς εὐθύνης καὶ τῆς ἀξιοπρέπειας, τῆς δικῆς μας καὶ τῶν ἄλλων.

Δὲ ζητοῦμε καὶ δὲν ποθοῦμε σήμερα τὴ συναναστροφή, τὴν πραγματικὴ καὶ οὐσιαστικὴ συντροφιά, παρὰ τὸ «μπούγιο». Δὲν εἴμαστε, φαίνεται, πρόθυμοι νὰ βγοῦμε ἔξω ἀπὸ τὸν περιχαρᾶ καὶ ἐγωισμὸ καὶ ἀτομικισμὸ μας. Τὰ ἰδανικά μας εἶναι ἀτομικιστικά, κλεισμένα στὸ μικρὸ ἑαυτοῦλη μας. Ἡ διογκωμένη αὐτὴ ἀτομικότητά μας σπρώχνει τὸν καθέναν νὰ θεωρῇ τὸν ἑαυτὸ του πρῶτον μὲσα στοὺς ἄλλους. Αὐτὴ ἡ στάση μας γιὰ φιλοπρωτία, βέβαια στὴν καλὴ τῆς μορφή, θὰ ἦταν ἐπαινετὴ, ὅχι ὅπως ὅπως παρουσιάζεται, πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς υἱείας τοῦ ἐγὼ καὶ τοῦ ἐσύ. Ἡ ἀρμονικὴ συνύπαρξή θὰ ἦταν εὐχῆς ἔργο νὰ κατορθώνεται μέσα στὴν οἰκογένεια, ἀνάμεσα στὰ ἀντράγυνα, στοὺς συντρόφους τοῦ γάμου. Αὐτὸ θὰ πιστοποιοῦσε ἐκεῖνο ποὺ λέμε εὐτυχία στὸ γάμον ἢ οἰκογενειακὴ εὐτυχία καὶ χαρά.

Τὸ φρόνημα στὴ συναναστροφή μὲ τοὺς ἀνθρώπους εἶναι φυσικὰ πολὺ σπουδαιότερον ἀπὸ τὴν ἀπλὴ «ἐτικέττα» τῆς συμπεριφορᾶς μας, γιατί μόνο ἔτσι μπορεῖ νὰ μιλήσῃ καθέναν στὸν ἄλλον ἀπὸ καρδιά καὶ νὰ ἐπικοινωνῇ ἢ μιὰ ψυχὴ μὲ τὴν ἄλλη. Ἡ σημερινὴ συνάντηση, ἡ συντροφιά μας μὲ τοὺς ἄλλους στὴν καθημερινὴ μας συναναστροφή ἔχει τὴν ἐννοια καὶ τὸ χαρακτῆρα ἀπλῶς τῆς στεγνῆς συγκοινωνίας. Μ' ἄλλα λόγια, ὁ καθέναν παίζει γιὰ τὸν ἄλλον ἕνα ρόλον ὀρισμένο. Τὸ τί εἶναι αὐτὸς ὁ ἄλλος πέρα ἀπὸ τὸ ρόλον ποὺ παίζει, ποὺ εἶναι φορέας του, δὲν ἐνδιαφέρει κανέναν. Δὲν ἀντικρύζουμε τοὺς συνανθρώπους μας παρὰ μόνο σὰ μέσον καὶ σχεδὸν ποτὲ σὰν αὐτοσκοπὸ. Στὴ συνάντησή μας ὁ καθέναν γιὰ μᾶς εἶναι μόνο ὁ ἔμπορος, ὁ ὑπάλληλος, ὁ σερβιτόρος, ὁ ἀχθοφόρος κλπ., ὁ ρόλος, δηλαδή, τὸν ὅποιο ἔχει ἐπαγγελματικὰ ντυθῇ. Γι' αὐτὸ καὶ μᾶς διαφεύγει ὁλωσδιόλου ὁ συνάνθρωπος. Ἡ ἐννοια ἀνθρώπος μᾶς μένει ἔτσι σὰν κάτι τὸ ἀφηρημένο.

Ὁ ἀνθρώπος τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ ἔγινε γιὰ τὸ συνάνθρωπό του ἀπαθής,

κατάντησε ἀδιάφορος, ἔφτασε ὡς τὴν παθητικότητα. Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ βιομηχανικοῦ πνεύματος δὲν ἀναζητεῖ ἐντατικὰ τὴ στενὴ γνωριμία, ποὺ νὰ προέρχεται ἀπὸ κοινὰ βιώματα, παρὰ τὴ γνωριμία ἐκείνη, ποὺ μόλις μπορεῖ νὰ πῇ κανέναν πὼς ἀναγνωρίζει ἕνα πρόσωπο. Τὸ βιομηχανικὸ πνεῦμα στὶς στενὲς ἐσωτερικὲς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων ἔδωκε μιὰ νέα μορφή καὶ νέο περιεχόμενο, τίς ἔλλαξε. Ἀπὸ στενὲς ἐσωτερικὲς συναντήσεις καὶ φιλίες τίς ἔκανε φιλίες ἢ κοινότητες συμφερόντων, συνεταιριστικὲς ἐμπορικὲς φιλίες καὶ κάθε παρόμοιο συμβατικότητος. Ἐτσι λείπουν πολλὰ, ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ βοηθήσουν τὴν πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ. Κι ἕνα ἀπ' αὐτά, ποὺ θὰ βοηθοῦσαν τὸ πλησίασμα, εἶναι ὁ διάλογος.

Ο ΔΙΑΛΟΓΟΣ

Ὁ διάλογος θὰ βοηθοῦσε πολὺ στὸ κλίμα τῆς δημιουργίας στενότερων σχέσεων μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, στενότερης ἐπαφῆς. Εἶναι ἕνα σπουδαῖο μέσον διευκολύνσεως τῆς πορείας τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ, ἀλλὰ θὰ πρέπη νὰ εἶναι κανένας σὲ θέση νὰ τὸν πραγματοποιήσῃ, νὰ μπορῇ ὄντως νὰ συνδιαλέγεται. Εἴμαστε λαὸς ποὺ ἀγαπᾷ τὴ συζήτηση, ἀλλὰ φαίνεται πὼς πολλοὶ δὲν ξέρουμε τί θὰ πῇ διάλογος, ποῖο εἶναι τὸ νόημα τῆς συζητήσεως. Δυστυχῶς εἶναι κάτι, ποὺ τὸ διαπιστώνει κανένας ἀρκετὰ εὐκολα, μὲ λίγη προσοχή. Δὲν ξέρουμε νὰ συζητήσουμε, κι αὐτὸ σημαίνει πὼς δὲν μπορούμε νὰ πλησιάσουμε ὁ ἕνας τὸν ἄλλον, νὰ δημιουργήσουμε στενὲς σχέσεις.

Παρατηρεῖ κανένας πὼς στὶς συζητήσεις μας, σχεδὸν κατὰ κανόνα, παρουσιάζεται τοῦτο: Μετὰ ἀπὸ τίς πρῶτες φράσεις οἱ πολλοὶ χάνουμε τὸ θέμα μας καὶ στὴ θέση του τοποθετοῦμε τὸν ἑαυτὸ μας, ὅποτε ἡ συζήτηση μεταβάλλεται σὲ διαφωνία, ἢ ὁποία πάλι μετατρέπεται σὲ προσωπικὴ διένεξη. Δὲ συζητοῦμε, γιατί δὲ μάθαμε ποτὲ ν' ἀκούῃ ὁ ἕνας τὸν ἄλλον μὲ προσοχή καὶ ὑπομονή. Σπάνια κρατοῦμε τὴ συζήτηση σὲ ἐπίπεδο σοβαρότητας καὶ εὐπρέπειας. Συνήθως ἡ συζήτηση ἐκφυλίζεται σὲ ἐπίπεδο λογομαχίας κακοῦ εἶδους. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο πὼς νὰ βρῇ τὸ ἐγὼ τὸ δρόμο πρὸς τὸ ἐσὺ; Κλείνονται, μὲ τὸν τρόπο ποὺ κάνουμε τὴ συζήτηση, οἱ δρόμοι γιὰ τὴ δημιουργία ἀνθρώπινων σχέσεων, ψυχικῆς ἐπαφῆς, κατὰ τρόπο ἀπότομο καὶ ἀδιάβατο. Δὲν ἀπροσωποποιοῦμε τίς συζητήσεις μας οὔτε ἀποβλέπουμε συζητώντας στὴ διαφώτιση τοῦ θέματος, παρὰ στὴ δημιουργία ἐντυπώσεων. Δὲν κατορθώνουμε τὴν ἀπόδειξη τῶν ἰσχυρισμῶν μας. Δὲν ἀναγνωρίζουμε ποτέ, ἢ σπάνια, πὼς σφάλουμε. Ποῦ ν' ἀφήσῃ ὁ ἔντονος ἀτομισμὸς μας τέτοια περιθώρια; Δεῖγμα κι αὐτὸ τῆς ἀνωριμότητάς μας. Ὅταν κανένας ἔχῃ τὴ γνώμη, πὼς «τὰ ξέρει ὅλα» καὶ δὲν ἔχῃ ἀπορία γιὰ τίποτε, πὼς νὰ συζητήσῃ; Ἡ ὅταν ἐκφράζῃ κανένας κατὰ τίς συζητήσεις ἀνεύθυνες γνώμες κατὰ ἀβασάνιστο τρόπο, εἴτε παρουσιάζῃ ἐριστικὲς διαθέσεις ἢ ἄρνηση ἢ ἀν-

τίρρηση για την αντίρρηση; Φαινόμενα και καταστάσεις, που δυστυχώς σε πολύ λίγες συζητήσεις δε θα τὰ συναντήση κανείς.

Κι όμως ή διαλεκτική δεν είναι όπλο φιλονεικίας, παρά μέθοδος, δρόμος, για να βρεθῇ τὸ σωστό, με τὸν καλύτερο τρόπο, να λυθοῦν οἱ ἀπορίες και να συνειδητοποιήση ὁ καθένας τὴν ἄγνοιά του, να προσέξῃ και τις ἀπόψεις τῶν ἄλλων. "Αν ὁ διάλογος γινόταν, ὅπως πρέπει, θα μπορούσε να διευκολύνῃ τὴν πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ και πρὸς τὸ ἐμεῖς. Ὁ διάλογος βέβαια ἔχει νόημα παιδευτικό και παιδευτική ἀξία, όταν γίνεται ὅπως πρέπει. Ποῦ όμως να διδαχθῇ ὁ "Ελληνας τὸ διάλογο; Ποῦ να μάθῃ πῶς «συζητῶ» θα πῇ σὺν-ζητεῖν, δηλαδή ζητῶ μαζί με κάποιον ἢ κάποιους ἄλλους να βρῶ τὴν ἀλήθεια ἐν «ἀγαστῇ συμφωνίᾳ». Αὐτὸ τὸ νόημα τῆς συζητήσεως μᾶς εἶναι δυστυχῶς σχεδὸν ἄγνωστο.

Ποιὸς σκέφθηκε να μὴσῃ τὸν τρῶφιμο τῆς παιδείας στὸ διάλογο; Ποιός, τελειώνοντας τὸ γυμνάσιο ἢ και τὸ πανεπιστήμιο ἀκόμη, πῆρε εἶδηση, ἔστω και κατὰ ἀνεπαίσθητο τρόπο, τῆς πραγματικῆς ἐννοίας τοῦ λόγου, για να διδάξῃ και τοὺς ἄλλους; "Αδίκᾳ διαβάζουμε τοὺς θεῖους διαλόγους τοῦ Πλάτωνα. Γι' αὐτὸ και δυσκολευόμαστε πολὺ στὴ συζήτηση να δημιουργήσουμε ἀτμόσφαιρα καλῶν σχέσεων, ἀτμόσφαιρα ἐσωτερικῆς ἐπαφῆς. Μερικὲς μάλιστα φορὲς ἡ ἐπιμονή μας φτάνει σε σημεῖο ἐξοργιστικό και προσεγγίζουμε στὸ παράλογο.

Πῶς εἶναι δυνατόν να πορευθῇ τὸ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ σε ἄρμονικὴ συμβίωση με ἓνα τέτοιο νόημα διαλόγου, που στὴν καλύτερη περίπτωση καταντᾷ μονόλογος, γιατί ὁ ἓνας δε θέλει ν' ἀκούσῃ τὸν ἄλλον και νομίζει πῶς μόλις ἀνοίξῃ τὸ στόμα του αὐτός, θα καταυγάσῃ ἡ ἀλήθεια. "Οποῖος δὲν ξμαθε ν' ἀκούῃ προσεκτικὰ τὸν ἄλλον, δὲν μπορεῖ να συζητήσῃ. Ὁ καθένας νομίζει πῶς ξέρεῖ τὰ πράγματα καλύτερα κι ἀπὸ τὸν πιὸ ὑπεύθυνο, τὴν πιὸ ὑπεύθυνη προσωπικότητα, τὴν πιὸ εἰδικὴ και ἀναγνωρισμένη.

Ο ΕΓΩΙΣΜΟΣ

Κατὰ φυσικό τρόπο κάθε ἐγὼ, δηλαδή κάθε ἄνθρωπος, βρίσκεται σε ὀργανική, ζωντανὴ συνάρτηση με τὸ περιβάλλον του, με τὴν κοινότητα, με τὴν κοινωνία, και μάλιστα τοποθετημένο κάτω ἀπὸ μιὰ ἀνώτερη συνάρτηση. Τὸ ἄτομο, δηλαδή τὸ ἐγὼ, ὑφίσταται και ὑπάρχει μόνο ὅπου, σὰν μέλος, εἶναι μέρος τοῦ περιβάλλοντός του, τῆς ομάδας του, τῆς κοινωνίας του, τῆς οἰκογενείας του, τοῦ λαοῦ του, μιᾶς ὁλότητας.

Ἀπὸ τὸ ἐγὼ μας, τὴν ἀτομική, δηλαδή, αὐτοσυνείδηση, ἐκπορεύονται τὰ ἐγωιστικὰ συναισθήματά μας, ἀλλὰ και ἀπὸ τὴ σχέση του πρὸς τὸ ἐσὺ ἐκπορεύονται τὰ ἀλτρουιστικὰ συναισθήματα, τὰ συναισθήματα, δηλαδή, ἀγάπης πρὸς

τοὺς ἄλλους, τὸ ὅτι λαβαίνομε καὶ τοὺς ἄλλους ὑπόψῃ, τὸ ὅτι ἀναγνωρίζουμε καὶ στοὺς ἄλλους «μοῖρα κάτω ἀπὸ τὸν ἥλιο»³⁹.

Ὁ ἐγωισμὸς εἶναι ἓνα κλωνάρι ἀπὸ τὸν κορμὸ τῆς ὁρμῆς τῆς αὐτοσυντηρήσεως. Γενεαλογικὰ ὁ ἐγωισμὸς συνδέεται μὲ τὴν ὁρμὴ τῆς αὐτοσυντηρήσεως γιατί ἀπ' αὐτὴν ξεκινᾷ. Φαινομενολογικὰ ὅμως εἶναι κάτι περισσότερο ἀπ' αὐτὴν, κάτι παραπάνω ἀπὸ τὴν ἀπλὴ μορφή ὁρμῆς. Ἡ ὁρμὴ τῆς αὐτοσυντηρήσεως βέβαια προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ζωῆς, εἶναι τάση πρὸς διατήρηση τῆς ἀτομικῆς ζωῆς, ἄμυνα κατὰ τῶν κινδύνων τῆς ἀτομικῆς υπάρξεως. Ὁ ἐγωισμὸς ὅμως στὴν ἀπρεπὴ μορφή του ξεπερνᾷ τὸ ἀναγκαῖο βιολογικὸ μίνιμουμ τῆς υπάρξεως. Ὁ ἐγωιστὴς δὲ θέλει μόνο νὰ ζήσει, ἀλλὰ θέλει νὰ ζήσει καλὰ, καλύτερα ἀπὸ τοὺς ἄλλους. Ἡ ἐπιθυμία του αὐτὴ δὲν ὀρίζεται ἀπὸ τὴ βιολογικὴ ἀναγκαιότητα τῆς αὐτοσυντηρήσεως, παρὰ ἀπὸ τὸ ἐγὼ σὲ ἀνταγωνισμὸ καὶ σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸ ἐγὼ τῶν ἄλλων, πράγμα ποὺ δὲν παρατηρεῖται στὴν αὐτοσυντήρηση. Ὁ ἐγωιστὴς, δηλαδή, θέλει νὰ τὰ ἔχῃ ὅλα γιὰ τὸν ἑαυτὸ του, γιατί ἔχει μέσα του τὸ ἀκόρεστο, τὴν τάση νὰ μὴν τοῦ εἶναι τίποτε ἀρκετό.

Ὁ ἐγωισμὸς, παρὰ τὴν βιολογικῶς ὑγιᾶ μορφή του, δείχνει τὴν ὑπερβολικὴ ἀγάπη πρὸς τὸν ἑαυτὸ μας· πέρα ἀπὸ τὴ φυσικὴ τάση νὰ ὑπερασπίζουμε τὸν ἑαυτὸ μας, νὰ συντηρούμεθα καὶ νὰ ἀναπτυσσώμεθα, σημαίνει τὴν ἀποκλειστικὴ καὶ μόνο ἀγάπη πρὸς τὸν ἑαυτὸ μας. Σημαίνει τὴν τάση νὰ ὑποτάσῃ τὸ συμφέρον τοῦ ἄλλου κάτω ἀπὸ τὸ δικό του καὶ νὰ διακρίνῃ τὰ πράγματα πάντοτε κάτω ἀπὸ τὴ διάθεσιν αὐτῆς.

Ὁ πέρα ἀπὸ τὰ φυσιολογικὰ ὅρια ἐγωισμὸς ἀντιπροσωπεύει τὴ θεωρία ἐκείνη, ἡ ὁποία κάνει τὸ ἀτομικὸ συμφέρον βασικὴ ἀρχὴ τῶν ἠθικῶν ἰδεῶν καὶ κατευθυντήρια ἀρχὴ τῆς συμπεριφορᾶς. Ὁ τέτοιου εἶδους ἐγωισμὸς εἶναι αὐτὸς καθ'αυτὸν ἄδικος, γιατί γίνεται τὸ κέντρο πάντων, καταντᾷ ἐνοχλητικὸς καὶ ἐπιζήμιος στοὺς ἄλλους, ἐπειδὴ ἐπιθυμία του εἶναι νὰ τοὺς ὑποδουλώσῃ ὅλους στὸ ἐγὼ του. Ἡ στάση καὶ ἡ συμπεριφορὰ μας, ἡ ὁποία κυριαρχεῖται ἀπὸ τὴν ἰδιοτέλεια, τὸ ἀτομικὸ συμφέρον, τὴν ἀδιαφορία μας πρὸς τὸν πλησίον, ἡ τάση καὶ ἡ κατεύθυνση τῶν προσπαθειῶν μας ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο πρὸς τοὺς στενοὺς ἀτομικοὺς σκοποὺς μας καὶ σύγχρονα ἡ περιφρόνηση τῶν σκοπῶν τῶν ἄλλων καὶ τοῦ συνόλου, μᾶς δίνουν κατὰ πρῶτο λόγο τὸ νόημα, τὴν ἔννοια τοῦ κακοῦ ἐγωισμοῦ. Μ' αὐτὸ βέβαια τὸ νόημα δὲν μπορεῖ ποτε τὸ ἐγὼ νὰ συναντήσῃ ἀρμονικὰ τὸ ἐσὺ. Δὲν εἶναι δυνατὸν κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο νὰ δημιουργήσουμε θετικὰς ἀνθρώπινες σχέσεις, ἐπαφὴ καὶ ἐπικοινωνία ψυχῶν.

Ὁ ἐγωισμὸς παρουσιάζεται σὲ διάφορες μορφές, οἱ ὁποῖες πάλι εἶναι ἐκφραση τῆς ἐχθρικῆς στάσεώς μας ἀπέναντι τοῦ ἐγὼ τῶν ἄλλων, ὅπως π.χ.

39. Ἰω. Ν. Ξηροτύρη, Ἐπὶκαιρα κοινωνικὰ προβλήματα, 1965, σ. 1 - 40. Ἀναλύεται ὁ κακὸς ἀτομισμὸς, ὁ ἐγωισμὸς.

παρουσιάζεται με τη μορφή τῆς ἀλαζονείας, τῆς ἀδιακρισίας, τῆς ματαιότητος, τῆς ψυχρότητος, τῆς κρυάδας, τῆς ἀπάθειας. Ὅσο περισσότερο ἔντονος εἶναι ὁ ἐγωισμός, τόσο καὶ μικρότερη ἡ προσπάθεια γιὰ ἀναγνώριση καὶ ἀνάληψη ὑποχρεώσεων. Τόσο καὶ περισσότερες οἱ αἰτίες γιὰ προστριβές καὶ διχόνοιες. Ὅποιος ἀγαπᾷ μόνο τὸν ἑαυτό του, δὲν ἔχει καρδιά, μάτια καὶ ἀκοή καὶ οὔτε μιὰ λέξη καλὴ δὲ βρίσκει γιὰ τοὺς ἄλλους. Ἔτσι σωρεύει πολλὰ καὶ μεγάλα ἐμπόδια στὴν πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ, κατὰ ἀρμονικὸν τρόπον.

Ὁ ἐγωισμὸς ὁδηγεῖ στὴν ἐπιθετικότητα, γιὰτὶ τοῦ προβάλλονται ἐμπόδια. Ἐπειτα, ὅπως εἴπαμε, ὁ ἐγωιστὴς τὰ θέλει ὅλα δικά του. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο προσπαθεῖ νὰ παραμερίσῃ κάθε ἐμπόδιο, γιὰ νὰ πραγματοποιηθοῦν οἱ ἀπὸ τὸν ἐγωισμὸ του κατευθυνόμενοι σκοποί. Ὅπου ὅμως συναντᾷ δύναμη καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιβληθῇ, ἐκδικεῖται.

Ἀπὸ τὴ ρίζα τοῦ ἐγωισμοῦ ἐκπορεύεται ὁ ἐγωκεντρισμός, δηλαδὴ ἡ τάση τοῦ ἐγωκεντρικοῦ ἀνθρώπου ν' ἀποδίδῃ τὰ πάντα στὸν ἑαυτό του. Νὰ τοποθετῇ τὸν ἑαυτό του πάντα καὶ παντοῦ στὸ κέντρο καὶ νὰ θέλῃ νὰ στρέφῃ τὰ πάντα πρὸς τὸ ἐγὼ του· ἀπὸ τὴ θέση καὶ τὴ σκοπιὰ τοῦ ξεμοναχιασμένου ἐγὼ του νὰ φωτίζῃ καὶ νὰ ἀποτιμᾷ τὰ πάντα. Ἐγωκεντρισμός, μπορούμε ἀκόμη νὰ ποῦμε, εἶναι ἡ θεωρία ἐκείνη, κατὰ τὴν ὁποία ὁ ἀπ' αὐτὴν κατεχόμενος θεωρεῖ τίς δικές του ἀξίες καὶ ἀρχές σὰν ἀρχές καὶ ἀξίες τοῦ κόσμου, λογιάζεται καὶ κρίνει ἀπὸ τὸ δικό του ἐγωιστικὸν κόσμον ὅλον τὸν ἄλλον κόσμον.

Ἐνα ἀπὸ τὰ βασικά, ἀνάμεσα στὰ ἄλλα, γνώρισμα τοῦ ἐγωιστῆ εἶναι ἡ *ιδιοτέλεια*. Αὕτη εἶναι ἓνα εἶδος πλεονεξίας. Καὶ ὅπως κάθε πλεονεξία εἶναι ἀκόρεστη μὲ συνέπεια νὰ μὴν ἱκανοποιῇται ποτέ, ἔτσι καὶ ἡ ιδιοτέλεια εἶναι σὰν ἓνα ἀπύθμενο πηγᾶδι, πὺ ἐξαντλεῖ τὸ ἄτομον σὲ μιὰ ἀέναντη προσπάθεια γιὰ ἱκανοποίηση, χωρὶς ὅμως νὰ ἐπέρχεται αὕτη ποτέ.

Προσεκτικὴ παρατήρηση ἀποκαλύπτει ὅτι τὸ ἰδιοτελὲς καὶ κατὰ συνέπεια ἐγωιστικὸν ἄτομον, ἐνῶ πάντοτε ἀνησυχεῖ καὶ στενοχωριέται γιὰ καθετί, ποῦ ἀφορᾷ τὸν ἑαυτό του, ποτέ δὲ μένει εὐχαριστημένο, βρίσκειται πάντα σὲ διέγερση, κυριαρχεῖται πάντα ἀπὸ τὸ φόβο, μήπως τοῦ στερήσουν κάτι. Αἰσθάνεται ἀπέραντο φθόνον γιὰ τὸν καθένα, ποῦ μπορεῖ νὰ ἔχῃ περισσότερα. Ἄν ἐντεινουμε ἀκόμη περισσότερο τὴν παρατηρητικότητά μας, ἰδιαίτερα σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ δυναμικὴ τοῦ ὑποσυνειδήτου, διαπιστώνουμε, πὺς ὁ τύπος αὐτὸς δὲν ἀγαπᾷ βασικά τὸν ἑαυτό του, ἀλλὰ τὸν ἀπεχθάνεται βαθύτατα.

Τὸ αἰνίγμα στὴ φαινομενικὴ αὕτη ἀντίφαση ἔχει ἀκόμη μιὰ λύση. Ἡ ἰδιοτέλεια καὶ ἡ ἐγωπάθεια ἔχουν τίς ρίζες τους ἀκριβῶς στὴν ἔλλειψη ἀγάπης τοῦ ἀτόμου πρὸς τὸν ἑαυτό του, ποῦ βρίσκειται σὲ διαρκὴ ἀνησυχία γιὰ τὸ ἐγὼ του. Τοῦ λείπει ἡ ἐσωτερικὴ σιγουριά, ποῦ μπορεῖ νὰ ὑπάρχῃ μόνο ἐπάνω στὴ βάση τῆς γνήσιας ἀγάπης καὶ τῆς ἐπιβεβαιώσεως τῶν ἱκανοτήτων τοῦ ἐγὼ του. Γι' αὐτὸ ὁ ἐγωιστὴς ἀσχολεῖται συνεχῶς μὲ τὸν ἑαυτό του καὶ μὲ τὴν ἀπληστία του, γιὰ ν' ἀποκτήσῃ καθετί, ἐπειδὴ βασικά τοῦ λείπει ἡ σιγουριά καὶ ἡ ἱκα-

νοποίηση. Μὲ τέτοιες βάσεις, πού ἔχει ἡ ἐγωπάθεια, πῶς νὰ δημιουργήσῃ τὸ ἐγὼ στενὲς ψυχικὲς σχέσεις μὲ τὸ ἐσὺ;

Ὁ ψυχικὰ ὑγιὲς ἄνθρωπος, μ' ἄλλα λόγια ὁ κοσμοθεωρητικὰ προσανατολισμένος πρὸς τὶς ὑπερπροσωπικὲς ἀξίες, ὁ ἀπὸ πνεῦμα ἀντικειμενικότητος κατεχόμενος ἄνθρωπος ζῇ ψυχικὰ καὶ σωματικὰ σὲ μιὰ ρυθμικὴ ἀλλαγὴ ἀνάμεσα σὲ ἔνταση καὶ ὕφεση, ἀνάμεσα σὲ κούραση καὶ ξεκούραση. Ὁ ὀργανισμὸς τοῦ μπορεῖ στὶς φάσεις τῆς ὑφέσεως νὰ ξεκουρασθῇ καὶ νὰ ἀναλάβῃ ἔτσι, ὥστε κάτω ἀπὸ τὴ ρυθμικὴ αὐτὴ ἀλλαγὴ, νὰ διατηρῇ τὴν ἀναγκαίαν ἐλαστικότητα καὶ τὴν ἰσορροπία σὲ ὅλες τὶς λειτουργίες τοῦ μέσα στὰ πρέποντα ὅρια ὑγείας, ἐνῶ ὁ ἐγωκεντρικὸς ἄνθρωπος, ὁ ἐγωιστῆς, πάσχει, γιατί ζῇ κάτω ἀπὸ ἓνα διαρκῆ φόβο καὶ ἀπὸ μιὰ κάθε στιγμὴ ἐτοιμότητα γιὰ ἄμυνα. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸν καὶ δὲν ἔχει ρυθμικὴ ἀλλαγὴ ὁ ὀργανισμὸς τοῦ, δὲν ἰσορροπεῖ, δὲ ζῇ τὶς φάσεις τῆς ἐντάσεως καὶ τῆς χαλάρωσεως, παρὰ βρίσκεται διαρκῶς σὲ ἔνταση σωματικὴ καὶ ψυχικὴ, σὲ κατὰσταση ἀκατάπαυστης ἐντάσεως καὶ ὑπερεντάσεως, σὲ κατὰσταση, δηλαδή, πού ἐπιδρᾷ ἐπάνω τοῦ δυσμενέστατου σωματικά. Οἱ μύες καὶ τὰ κύτταρα τοῦ σώματός τοῦ δὲν ξεκουράζονται ποτέ, δὲ γνωρίζουν τὴ χαλάρωση, τὴν ἡρεμία, τὴν ὕφεση καὶ φυσικὰ δὲν μποροῦν ν' ἀναλάβουν, δὲν μποροῦν ν' ἀποκαταστήσουν ὅ,τι φθείρεται ἀπὸ τὴν κούραση καὶ τὴν ἐνέργεια, ἀφοῦ δὲ γνωρίζουν φάση ἢ χρόνον ἡσυχίας, ἡρεμίας ἀπαλλαγμένης ἀπὸ τὸ φόβο. Ἔτσι ὁ ὀργανισμὸς τοῦ ἐγωκεντρικοῦ ἀνθρώπου χάνει τὴν ἐλαστικότητά τοῦ, κατὰ πού μπορεῖ νὰ ὀδηγήσῃ σὲ ἐπικίνδυνες κυκλοφοριακὰς ζημίες.

Ὁ ἐγωιστῆς ἀντιδρᾷ σὲ ὅλα, ὅσα τοῦ φαίνονται ὅτι ἀπειλοῦν τὴν ὑπαρξή τοῦ, τὰ ἀτομικὰ συμφέροντά τοῦ, δεδομένου ὅτι ὅλα τὰ ἀντικρύζει μὲ τὸ αὐστηρὸ μέτρο τοῦ ἐγωκεντρισμοῦ τοῦ. Εἶναι ὑπερευαίσθητος καὶ φυσικὰ ὑπερβολικὰ καχύποπτος ἀπέναντι στοὺς ἄλλους. Μ' αὐτὸ ὅμως τὸ πνεῦμα βρίσκεται πάντα σὲ διάσταση μὲ τὸ περιβάλλον τοῦ, δὲν μπορεῖ ποτέ νὰ συμπήξῃ σχέσεις μὲ τοὺς ἄλλους. Τὸ ἐγὼ τοῦ δὲ βρίσκει τὸ δρόμον νὰ πορευθῇ πρὸς τὸ ἐσὺ. Δὲ θέλει νὰ πάρῃ θέσιν κοντὰ στοὺς ἄλλους, παρὰ θέλει νὰ ἐπιβάλλῃ τὸν ἑαυτὸ τοῦ στοὺς ἄλλους. Οἱ ἄλλοι τοῦ εἶναι ἀντικείμενα, τὰ ὅποια πρέπει νὰ τὰ παραμερίσῃ ἢ νὰ τὰ κἀνῃ ὑποτακτικὰ τοῦ, «τοῦ χειριοῦ τοῦ». Προβάλλει παντοῦ τὸν ἑαυτὸ τοῦ. Εἶναι ὑπολογιστῆς, χωρὶς καμιά συμπόνια ἢ συμπάθεια, ματαιόδοξος καὶ στενόκαρδος. Ἐκφράζεται μὲ πολλὰ λόγια, πού πάντα στρέφονται γύρω ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ τοῦ, τὶς ἱκανότητές τοῦ, τὶς ἐργασίες τοῦ, τὶς φροντίδες τοῦ, τὶς ἐπιτυχίες τοῦ κλπ. Ἡ ἀδιάκοπη ἀναζήτησις καὶ προβολὴ τοῦ ἑαυτοῦ τοῦ ξεπερνᾷ τὴ φυσιολογικὴ ἀναγκαϊότητα τῆς ὑπάρξεώς τοῦ καὶ στέκεται σὰν ἓνα σοβαρότατο ἐμπόδιο τῆς πορείας πρὸς συνάντησιν τοῦ ἐσὺ.

Γιὰ τὸν ἐγωκεντρικὰ προσανατολισμένο ἄνθρωπον ἡ πραγματικότητα τῆς ζωῆς ἔχει ἄλλη ὄψη, μιὰ ἀπατηλὴ γι' αὐτὸν μορφὴ. Προσπερνᾷ ἀπαρατήρητα σοβαρὰ γεγονότα, ἐφόσον αὐτὰ μένουν ἔξω ἀπὸ τὸ ἄτομό τοῦ. Τὰ γεγονότα,

μικρά ή μεγάλα, τότε μόνο έχουν γι' αυτόν αξία, όταν τὸ πρόσωπό του ἀποτελῇ τὸ κέντρο.

Ὁ ἐγωκεντρισμὸς προβάλλει πάντα τὸ κάρπωμα τῆς ὠφέλειας ἐνὸς πράγματος, χωρὶς ποτὲ νὰ συµμερίζεται καὶ τῇ ζημιά ἢ τῇ βλάβῃ, ποὺ μπορεῖ τὸ πρᾶγμα αὐτὸ νὰ κλείνῃ μέσα του. Ὁ ἐγωιστής, σὰν ἄνθρωπος κακομαθημένος, θέλει πάντα φῶς, χωρὶς σκιά. Θεωρεῖ σὰν αὐτονόητο πῶς ὅλοι οἱ ἄλλοι εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ τὸν ἐξυπηρετοῦν καὶ νὰ τοῦ παραστέκωνται, ὅταν αὐτὸς ἔχῃ ἀνάγκη. Ὡστόσο δὲν ἔχει συνείδηση πῶς καὶ οἱ ἄλλοι θὰ μπορούσαν νὰ ζητήσουν ἀπ' αὐτὸν τὸ ἴδιο πρᾶγμα.

Ὁ ἐγωιστής ἀρχίζει πρῶτα στὸν κύκλο τῶν συγγενῶν καὶ τῶν γνωστῶν του νὰ τονίζῃ τὰ δικαιώματά του καὶ τὴν ἀνέσῃ του κατὰ τρόπο ποὺ νὰ μὴ λαβαίνει ὑπόψιν του τοὺς ἄλλους. Προβάλλει τίς ἀπαιτήσεις του στοὺς ἄλλους ἔτσι, ὥστε αὐτοὶ νὰ προσανατολίζονται πρὸς τίς ἐπιθυμίες του καὶ νὰ ἐνεργοῦν κατὰ τὰ «κέρεια» καὶ τίς ἰδιοτροπίες του. Τόσο στὴν κοινωνική, ὅσο καὶ στὴν ἐπαγγελματική ζωὴ του προβάλλει τὸ παραθρεμμένο ἐγὼ του γιὰ νὰ παραμερίσῃ τοὺς ἄλλους.

Σ' ὅ,τι ἀφορᾷ στὸν τομέα τῆς ἀγάπης, δὲν ξέρει τίποτε ἄλλο καὶ δὲν αἰσθάνεται τίποτε ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ ἡδονή του, ὥστε ν' ἀντικρούζῃ τοὺς ἄλλους σὰν μέσο γιὰ ἐκμετάλλευσή. Ἀπ' ὅ,τι ἐννοοῦμε σὰν κανόνες ἀρμονικῆς συμβιωτικῆς ζωῆς μέσα σὲ μιὰ κοινότητα, ἄκουσε βέβαια κάτι γι' αὐτοὺς, ἀλλὰ τοὺς αἰσθάνεται σὰν πολὺ ἐνοχλητικούς αὐτοὺς τοὺς κανόνες, ποὺ διέπουν τὴ συμβιωτικὴ ζωὴ τῶν ὁμάδων, τῶν κοινοτήτων, τῆς κοινωνίας, ὅταν ἀντιτίθενται στὰ στενὰ ἀτομικά του συμφέροντα, ὅταν ἀπαιτοῦν ἀπ' αὐτὸν κάποια θυσία. Προσευχὴ καὶ λατρεία τοῦ ἐγωκεντρικοῦ εἶναι μόνο μιὰ λέξη, ποὺ στὰ κρυφὰ ἢ στὰ φανερά τὴν ψελλίζει ἑκατοντάδες φορές τὴν ἡμέρα. Κι αὕτὴ ἡ λέξη εἶναι τὸ ΕΓΩ⁴⁰, τοποθετημένο πάντα στὸ κέντρο ὅλων τῶν πραγμάτων, τῶν πάντων. Κι αἰσθάνεται ὁ ἐγωιστής τὸν ἑαυτό του προσβεβλημένο, ἂν καμιὰ φορὰ τοῦ ὑποδείξῃ κανένας πῶς πρέπει, τέλος πάντων, νὰ συμπεριφέρεται κάπως ἀλλιώτικα, ὅχι τόσο στενὰ ἐγωιστικά. Μ' αὐτὸ τὸ νόημα πῶς νὰ πορευθῇ τὸ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσθὲ μὲ κατανόηση; Ἡ ἀνωριμότητα τοῦ ἀνθρώπου αὐτοῦ ἢ μᾶλλον πολλῶν ἀνάμεσά μας συνανθρώπων μας, ἄλλοτε παιδικὴ καὶ πρωτόγονη, ἄλλοτε στενόκαρδη καὶ βάνουση τάση, ἦταν πάντοτε σοβαρὸ πρόβλημα, ποὺ ἀντιμαχόταν τὴν κοινωνικότητα τοῦ ἀνθρώπου, τὴ φωτεινὴ πλευρά του, τὸν ἀλτρουισμό.

40. Τὸν ἐγωκεντρικὸ τύπο τοῦ ἀνθρώπου μπορεῖ νὰ τὸν γνωρίσῃ κανένας ἀπὸ πολλὰ ἀκόμη χαρακτηριστικά του, ὅπως π.χ. ἀπὸ τὴ στάση τοῦ σώματός του, ἀπὸ τὸ βάδισμά του, ἀπὸ τίς χειρονομίες του καὶ γενικότερα ἀπὸ τὸ εἶδος τῶν κινήσεών του. Ὁ ἐγωκεντρικὸς ἄνθρωπος παίρνει συνήθως, ὅταν κάθεται ἢ πορεύεται ἢ ὅταν μένῃ ἕρθιος, μιὰ ἀσύνειδη καὶ κατὰ ἀσυναίσθητο τρόπο στάση, ποὺ προδίδει τὴν ἐγωκεντρικότητά του, τὸ ἔτοιμο γιὰ ἐπίθεση. Καὶ ἡ φωνή του, ἀκόμη καὶ στίς πιὸ ἀνύποπτες κουβέντες, προδίδει κατὰ κάποιο τρόπο τὴν ἐγωκεντρικότητά του.

Κοινωνικά ὁ ἐγωκεντρικὸς διακρίνεται γιὰ τὴν ἔλλειψη ἱκανότητος νὰ συνάπτῃ σχέσεις καὶ ἀπὸ τὴν ἔλλειψη προσαρμογῆς. Κι ἀκόμη δὲν ἀνέχεται τὴ γνώμη τῶν ἄλλων, ποὺ δυνατόν νὰ εἶναι ἀντίθετη ἀπὸ τὴ δική του. Ἐχει τὴν τάση νὰ τυραννῇ τοὺς ἄλλους καὶ τείνει νὰ τοὺς προσβάλλῃ κατὰ τρόπο ὑποτιμητικό. Ἐχει τὴν τάση τῆς διαρκοῦς ἀντιρρήσεως καὶ εὐχαριστιέται ὑπερβολικὰ μὲ τὴν ἄρνηση, λὲς καὶ τὸ λεξιλόγιό του, τὸ λεξικό του, δὲν ἔχει τὴ λέξη ναί, ἀλλὰ μόνο τὸ δὲν καὶ τὸ ὄχι. Δὲν μπορεῖ ν' ἀκούῃ, γιὰτὶ μιᾶς πάντα γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ φυσικὰ προβάλλει διαρκῶς τὸ ἐγὼ κι ἐκεῖ ποὺ πρέπει νὰ μπαίῃ τὸ ἐμεῖς. Τὸ ἐγὼ σὰν ἀντωνυμία καὶ λέξη εἶναι χωρὶς πληθυντικό. Ἀντιδρᾷ κατὰ ἀρνητικό καὶ ἀντιρρησιακὸ τρόπο καὶ σ' ἐκεῖνα ποὺ ξέρει καὶ σὲ ὅσα δὲν γνωρίζει, ἀρκεῖ νὰ ἔχῃ ἀντίθετη γνώμη ἀπὸ τοὺς ἄλλους. Κι ὅλα αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ τὸ διαρκῆ φόβο, ἀπὸ τὸν ὅποιο κατέχεται, μήπως ὑποτιμηθῇ τὸ ὑποκείμενό του, τὸ ἐγὼ του, ποὺ τὸ ἔχει θεοποιήσει.

Τὸ βαθύτερο χαρακτηριστικὸ τοῦ ἐγωισμοῦ εἶναι ὁ μεγάλος φόβος, ὁ ριζωμένος μέσα στὸ συνειδητὸ καὶ στὸ ὑποσυνειδητὸ τῆς ψυχῆς τοῦ ἐγωιστῆ μέρος, ὁ ἀπλωμένος καὶ διάχυτος σὲ ὅλες τὶς ἑνες τῆς ὑπάρξεώς του φόβος. Ὁ φόβος τοῦ αὐτοῦ εἶναι, πρέπει νὰ ξέρουμε, καθαρὰ ὑπαρξιακός, ποὺ ἐξαιτίας του τυραννεῖ τοὺς ἄλλους καὶ τὸν ἑαυτό του. Κατέχεται διαρκῶς ἀπὸ ἀβεβαιότητα, ἐντονὴ ἀνησυχία καὶ τότε μόνο θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ἡσυχάσῃ, ὅταν ὅλα θὰ τοῦ ἔρχονταν καὶ θὰ γίνονταν κατὰ τὶς ἐπιθυμίες του καὶ σύμφωνα μὲ τὴ θέλησή του. Ἐν τούτοις στίς ἀνθρώπινες σχέσεις καὶ στὴ ζωὴ μας δὲν ἔρχονται ὅλα ὅπως τὰ ὑπολογίζουμε, τὰ θέλουμε καὶ τὰ ἐπιθυμοῦμε κι ἐπομένως δὲν ἔρχονται ὅπως τὰ θέλει καὶ τὰ ἐπιθυμεῖ ὁ ἐγωιστής. Γι' αὐτὸ καὶ παίρνει θέση ἀρνητική, ἐχθρική ἀπέναντι τοὺς συνανθρώπους του καὶ καταλήγει σὲ προστριβὲς καὶ ἀσυμφωνίες, σὲ ἐχθρότητα καὶ μίση.

Ὁ ἐγωκεντρικὸς ἄνθρωπος ὑποφέρει κάτω ἀπὸ ἓνα σοβαρὸ τυραννικὸ κακό. Ὑποφέρει ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του, γιὰτὶ μαντεύει ἢ αἰσθάνεται στὸ βάθος τοῦ ἐσωτερικοῦ του τὸ ἐλάττωμά του, τὴν ἀντικοινωνικὴ ὄντοτήτά του, ποὺ τοῦ φράσσει τὸ δρόμο πρὸς τοὺς ἄλλους καὶ κυρίως διαισθάνεται τὴν ἀνεπάρκειά του, ποὺ τὸν ἐμποδίζει νὰ φτάσῃ σὲ ἐσωτερικὴ ὀριμότητα, γιὰτὶ τὸ βασικὸ χαρακτηριστικὸ κάθε ἐγωκεντρικοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ ψυχικὴ ἀνωριμότητα.

Ὁ ψυχικὰ ἀνώριμος ἄνθρωπος, ὅπως εἶναι ὁ ἐγωιστής, ὑποτιμᾷ ὅ,τι δὲν ἀρέσει σ' αὐτόν, ὅ,τι δὲν ἱκανοποιεῖ τὶς ἐγωιστικὲς ἐπιθυμίες του, τὴ ματαιοδοξία του. Δὲν παραδέχεται ποτὲ πὼς ἔκανε σφάλμα ἢ παράλειψη μὲ κανένα καὶ ἀπολύτως λόγο, παρὰ κατὰ εὐκόλο τρόπο καὶ μὲ ἔλλειψη παντελοῦς συνειδήσεως εὐθύνης τὴν πετᾷ στοὺς ὤμους τῶν ἄλλων. Δὲν ἀντιλαμβάνεται ποτὲ τὴν εὐθύνη, πράγμα ποὺ δυσκολεῖ πολὺ τὴ συμβιωτικὴ ζωὴ μὲ τοὺς ἄλλους καὶ ἐμποδίζει τὴ δημιουργίαν ἀτμοσφαιρᾶς ἀνθρωπίνων σχέσεων μέσα στὴν κοινωνία, παντοῦ ὅπου ζῇ μὲ τοὺς ἄλλους. Ἡ εὐθύνη συχνὰ ὑποδηλώνει ἓνα καθήκον ποὺ ἐπιβάλλεται σ' ἓνα ἄτομο ἀπ' ἑξῶ. Ὡστόσο στὴν πραγματικὴ τῆς ἔννοια ἡ εὐθύνη εἶναι

μιά ολοκληρωτικά θεληματική, αυτόβουλη πράξη. Είναι ή ανταπόκρισή μας στις ανάγκες, φανερές ή κρυφές, ενός άλλου ανθρώπου. Να είσαι υπεύθυνος σημαίνει να είσαι έτοιμος και ικανός ν' ανταποκριθής. Η μ' αυτό το νόημα εϋθύνη είναι μια ιδιότητα της αγάπης.

Όποιος κυβερνιέται από τόν άπρεπο έγωισμό, από έσωτερική άνωριμότητα, έχει το δρόμο του στρωμένο με ναυάγια συζυγικής ζωής, με χαλασμένες φιλίες, με συγγενικές έριδες και διαφορές. Καθιστά αδύνατη την καρποφόρα συνεργασία και σ' όποιον κύκλο κι αν μπή φέρνει τή διαμάχη, τή δυσαρμονία και τή διάσπαση. Οί αϋτού τοϋ είδους άνώριμοι είναι μικροί τύραννοι κι όλέθριοι για την κοινωνία. Το αιώνιο αίτημά τους στη ζωή είναι: τί μπορώ να βγάλω από τή ζωή κι όχι τί μπορώ μόνο να τής προσφέρω. Για ν' αποκτήση κανένας μια αξιόλογη προσωπικότητα, πρέπει να θελήση να ένηλικιωθί, να ώριμάση.

Οί πραγματικά ώριμοι άνθρωποι, άνδρες και γυναίκες, αντικρύζουν τή ζωή σέ ύψηλό επίπεδο, άναγνωρίζουν, δηλαδή, ότι τά δικαιώματα και ή εϋτυχία τών άλλων δέν είναι όλιγότερο ίερά από τά δικά τους. Έτσι τά σέβονται ⁴¹ και παίρνουν μέσα στην κοινωνία τήν πρόπουσα θέση, απαλλαγμένοι από το κυνήγημα τής ιδιοτέλειας και τών έγωιστικών επιδιώξεών τους, χωρίς βέβαια να εγκαταλείπουν τήν διεκδίκηση τής ατομικότητάς τους, τών δικαιωμάτων τους, όντας όμως σέ θέση να μñ τυφλώνονται από το συναίσθημα ή να μñ παρασύρονται από τήν άπληστία, τήν πλεονεξία, τή ματαιοδοξία, και τες καθαρά έγωιστικές τάσεις τους. Διακρίνουν καλὰ πώς αϋτός ό κόσμος δέν είναι ένας τόπος για γκρινιάρικα και κλαψιάρικα νήπια. Ξέρουν ότι δέν μπορεϊ κανένας να είναι αξιόλογη ή εξελιγμένη προσωπικότητα, αν δέ θελήση να ώριμάση και να ένηλικιωθί. Το κακό είναι, πώς πολλοί πεθαίνουμε σέ βαθύ γήρας άνώριμοι και άνήλικοι.

Ό έγωισμός είναι μια σοβαρή, σοβαρότατη αίτία μη δημιουργίας άρμονικής οικογενειακής ατμόσφαιρας. Ένας προσεκτικός παρατηρητής τοϋ φαινο-

41. Ό Έριχ Φρόμ το σεβασμό τόν διακρίνει σαν ένα στοιχείο τής αγάπης. «Ό σεβασμός», γρέφει, «δέν είναι φόβος ή δέος, αλλά σημαίνει τήν ικανότητα να βλέπης ένα άτομο όπως είναι και να έχεις επίγνωση τής μοναδικής του ατομικότητας. Σεβασμός σημαίνει το ενδιαφέρον για να μεγαλώση και να άναπτυχθί το άλλο άτομο, όπως είναι. Ό σεβασμός λοιπόν συνεπάγεται τήν άπουσία έκμεταλλεύσεως. Θέλω το πρόσωπο ποϋ αγαπώ να άναπτυχθί και να εξελιχθί για το δικό του καλό και με το δικό του τρόπο και όχι με το σκοπό να με ύπηρετήση. "Άμα αγαπώ τόν άλλον, τότε θα νιώθω "ένα" μαζί του ή μαζί της, αλλά μαζί του, όπως αϋτός είναι, κι όχι όπως εγώ θα είχα ανάγκη να είναι, σαν ένα αντικείμενο για τήν εξυπηρέτησή μου. Είναι φανερό ότι ό σεβασμός είναι δυνατός μόνο αν εγώ μπορώ να σταθώ και να βαδίσω χωρίς να έχω ανάγκη από δεκανίκια, χωρίς να είμαι ύποχρεωμένος να κυριαρχώ ή να έκμεταλλεύομαι κάποιον άλλον. Ό σεβασμός ύπάρχει μόνο επάνω στη βάση τής έλευθερίας, L'amour est l'enfant de la liberté, όπως λέει ένα παλιό γαλλικό τραγούδι. "Η αγάπη είναι παιδί τής έλευθερίας" και ποτέ τής κυριαρχίας». Η τέχνη τής αγάπης, 1972, σ. 42 κ.έ.

μένου τῶν διαπληκτισμῶν μεταξύ τοῦ στενοῦ ἀκόμη οἰκογενειακοῦ περιβάλλοντος διαπιστώνει ὅτι οἱ περισσότεροι διαπληκτισμοὶ μεταξύ τῶν συζύγων, κακοκαρδισμοὶ καὶ ψυχρότητες, προέρχονται ἀπὸ τῆ σύγκρουση τῶν δύο ἐγωισμῶν. Ἀλλωστε, ἂν προσέξουμε δυὸ φιλονεικοῦντας, δυὸ διαπληκτιζομένους, οἱ λέξεις ποὺ θ' ἀκούσουμε περισσότερο μέσα στὴν νευριασμένη τους κατάσταση εἶναι τὸ ἐγὼ καὶ τὸ ὄχι ἐγώ. Ὅλα τὰ ἄλλα χάνονται πίσω ἀπὸ τὶς δυὸ αὐτὲς ἐννοιες. Ὁ καθένας ἀπὸ τοὺς δυὸ συζύγους προβάλλει μπρὸς ἀπὸ τὸν ἄλλον ὅλο τὸ εἶναι του καὶ πάνω ἀπ' αὐτὸ τὸ ἐγὼ του.

Ὁ ἐγωισμὸς εἶναι μιὰ βαθιὰ συναισθηματικὴ τύφλωση, ποὺ δὲν ἔχει συναισθήση τοῦ ἑαυτοῦ της. Ἐνας τυφλὸς δὶχως μάτια δὲν ἀρνιέται τὴν πάθησή του, δὲ συζητεῖ γιὰ τὰ χρώματα. Ἐκεῖνος ὅμως ποὺ εἶναι τυφλὸς ἀπὸ τὸ συναισθημα, ἀπὸ τὸ συναισθηματικὸ του ἐγωισμό, εἶναι κάπως δύσκολο, ἂν ὄχι ἀδύνατο, νὰ παραδεχθῇ ποτὲ τὴν τύφλωσή του... Μ' αὐτὸ τὸ νόημα πῶς νὰ βρεθῇ ὁ δρόμος ἀπὸ τὸ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ;

Σήμερα ὁ ἐγωκεντρισμὸς ἔχει γίνει θεωρία ζωῆς, ἀπὸ τὴν ὁποία κατέχονται πολλοὶ ἄνθρωποι, μιὰ κοσμοθεωρία καὶ στάση ἀπέναντι στὴ ζωὴ, ποὺ δυσκολεύει ἀρκετὰ τὴν κοινωνικὴ ζωὴ καὶ συμβίωση. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ εἶναι μιὰ πραγματικότητά, ἓνα δεδομένο, μὲ τὸ ὁποῖο ἀναμετριόμαστε κάθε ἡμέρα καὶ κάθε στιγμή μέσα στὴν κοινωνία μας μὲ δυσάρεστες, τὶς περισσότερες φορές, ἐπιπτώσεις.

Γιὰ νὰ δημιουργηθῇ μιὰ πραγματικὴ συμβιωτικὴ κοινότητα, ἀπαιτεῖται μεγάλη προσπάθεια, γιὰ νὰ ὑπερникηθῇ ἡ ὑποκειμενικότητα, νὰ καταβληθῇ ὁ πιὸ σοβαρὸς ἐχθρὸς τῆς κοινοτικῆς καὶ ἀκόμη τῆς οἰκογενειακῆς ἐνότητος, ὁ ἐγωισμός. Αὐτὸς ποὺ ἐμποδίζει τὴ δημιουργία ἀνθρωπίνων σχέσεων, τὴν πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ. Ἴσως κανένας ἄλλος τύπος ἀνθρώπου νὰ μὴν εἶναι τόσο ἀντικοινωνικός, ὅσο ὁ ὠμὸς ἐγωιστής, ὁ ἐγωκεντρικὸς ἄνθρωπος, μὲ τὴ σφιγμένη καρδιά, ποὺ δὲν ἀνοίγει, γιὰ νὰ χωρέσῃ κανέναν μέσα. Εἶναι ἀβάσταχτη δυστυχία νὰ ἔχῃς συνδέσει τὴ ζωὴ σου μ' ἓναν ἐγωιστὴ. Δὲν μπορεῖς ποτὲ νὰ συνεννοηθῇς μαζί του. Οἱ ἐγωισταὶ μιλοῦν μιὰν ἄλλη γλῶσσα, ἀκατάληπτη στοὺς μὴ ἐγωιστάς.

Ὡστόσο συναντοῦμε ἐγωιστάς, ποὺ πειρῶνται νὰ φορέσουν τὴ μάσκα τῆς εὐγένειας, τῆς καλῆς συμπεριφορᾶς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ στάση τους αὐτὴ τὴ μασκοφορεμένη ἀναδίδεται ἡ ψυχρότητα, ἡ ἀδιαφορία, ἡ ἀλαζονεία, ἡ ἐγωπάθεια, τὸ παραθρεμμένο ἐγὼ, ποὺ δὲ θέλει νὰ χάσῃ τίποτε ἀπὸ τὸ πάχος του, γιὰ νὰ προσπαθήσῃ νὰ κινηθῇ, νὰ συναντήσῃ, ἔστω καὶ σὲ κάποιο σημεῖο τὸ ἐσὺ.

Οἱ μάσκες, ποὺ μπορεῖ νὰ φορέσῃ ὁ ἐγωιστής εἶναι πολλές. Προσπαθεῖ νὰ φορέσῃ κυρίως τὴ μάσκα τοῦ ἀδέκαστου, τοῦ δίκαιου, τοῦ ἠθικοῦ, ὁπότε ἡ μάσκα πέφτει ἀμέσως, ὅπως κάτι τὸ μὴ πραγματικὸ, τὸ φκιαχτό. Ἡ μάσκα ἀφανίζεται μονομιᾶς, ὅταν κυρίως προσκρούῃ στὸ ἀτομικὸ συμφέρον του. Τότε

ἀπογυμνώνεται τελείως ὁ ἐγωιστής. Πάντως θὰ πρέπη νὰ ξέρουμε, ὅτι κάτω ἀπὸ τὴ μάσκα κρύβονται πολλὰς φορές φοβεροὶ ἐγωισταί, ὑποκριταὶ ἀλτρουισμοῦ, ἀλλὰ δὲν μποροῦν νὰ κρυφθοῦν, ἴσως, γιὰ πολὺν χρόνον, οὔτε ἀπ' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους.

ΤΟ ΑΣΥΓΚΙΝΗΤΟ

Ὁ σημερινὸς ἄνθρωπος τῶν βιομηχανικῶν κοινωνιῶν διακρίνεται γιὰ τὴ στεγνὴ ψυχρότητα καὶ ψυχραιμία του, τὸ ἀσυγκίνητο τῆς καρδιάς του, τὴν ἀπόκρουση τῆς συναισθηματικότητος. Τὴ στεγνότητα τοῦ πραγματισμοῦ τῆς ἐποχῆς μας τὴν ἀντικρύζουμε ἔτσι καθαρὰ σήμερα στὴ συνάντησιν τῶν δύο φύλων, καὶ κυρίως στοὺς νέους. Ὁ ἄνθρωπος τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ γνωρίζει μόνον τὸ πάθος τοῦ πραγματισμοῦ καὶ στέκεται διστακτικὰ καὶ δύσπιστα ἀπέναντι στὴ συναισθηματικότητα. Τὰ ὄνειρα καὶ οἱ ἐπιθυμίαι τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου τῶν βιομηχανικῶν κοινωνιῶν στρέφονται πρὸς ἐξωτερικοὺς πάντα σκοποὺς: ἐπιτυχία, πλοῦτο, υἰεία, ὑπόληψη, δημοτικότητα. Δὲν εἶναι ὅμως σὲ θέσιν νὰ δώσῃ στὰ συναισθήματά του σὰν ἀπαιτήσεις τοῦ ψυχικοῦ κόσμου του, διάρκειαν, γιὰτὶ ὁ ἐσωτερικὸς κόσμος του εἶναι φτωχικὰ ἀναπτυγμένος, παρὰ τὴν ἐξωτερικὰ πλούσιαν, καθὼς φαίνεται, ζωὴ. Ὡστόσο σήμερα ὁ ἄνθρωπος ἀπειλεῖται περισσότερο ἀπὸ ἄλλες ἐποχές, ἀπὸ τὸ φάσμα τῆς ἀνίας, ποὺ ὅλο καὶ ζητᾷ τὴν ἐντύπωσιν, τὸ «μπούγιον», γιὰ νὰ κορεσθῇ, ἀλλὰ πετυχαίνεται τὸ ἀντίθετο. Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο βέβαια δὲν εἶναι εὐκόλος ὁ δρόμος τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσύ.

Ὁ μηχανικὸς πολιτισμὸς ἐπέδρασε στὴν ἀλλαγὴ τῆς στάσεως τοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι στοὺς συνανθρώπους του σὲ σημεῖο, ποὺ νὰ γίνεταί πολὺ δύσκολη, περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη φορά, ἢ πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσύ. Ἐκεῖνο ποὺ παρατηρεῖ κανένας σήμερα εἶναι πὼς ὁ ἄνθρωπος τῶν βιομηχανικῶν κοινωνιῶν κατόρθωσε νὰ κυριαρχήσῃ τόσο πολὺ στὸ χῶρον, στὸ διάστημα, ποὺ ὁ ἄνθρωπος τῶν προηγουμένων ἐποχῶν δὲν μποροῦσε καν νὰ τὸ διανοηθῇ. Σήμερα ἐπάνω στὴν ὑδρόγειον σφαίρα εἵμασθε τόσο κοντὰ ὁ ἓνας στὸν ἄλλον, παρὰ τίς ἀποστάσεις ποὺ μᾶς χωρίζουν, ὥστε ὁ ἓνας νὰ μιλᾷ στὸν ἄλλον καὶ ν' ἀκούγεται ἀπὸ τὴ μιὰ ἄκρῃ τῆς γῆς στὴν ἄλλην. Νὰ μιλᾷ προσωπικὰ μὲ τὸν ἀσύρματο καὶ μὲ ἄλλα μέσα, ν' ἀκούῃ μιὰ εἴδησιν ἢ ἓναν ὁμιλητὴ τὴν ἴδιαν στιγμὴν καὶ ὅμοια μ' ἐκεῖνον ποὺ βρίσκεται ἓνα μέτρο κοντά του. Νὰ γίνεταί θεατὴς τῶν ἰδίων πραγμάτων καὶ σκηνῶν τὴν ἴδιαν στιγμὴν μ' ἐκεῖνον ποὺ βρίσκεται μέσα στὸ στενὸ χῶρον — στὴν ἄλλη ἄκρῃ τῆς γῆς — ὅπου διαδραματίζονται ὅσα βλέπει ἢ ἀκούει. Καὶ στὴν πιὸ ἀπομακρυσμένη ποιμενικὴ καλύβα ἀκούς τὴν ἴδιαν στιγμὴν τίς εἰδήσεις τοῦ ἄλλου ἡμισφαιρίου. Κι ἀκόμη δὲν ξέρουμε τί μπορεῖ νὰ μᾶς παρουνισίῃ σὲ δέκα χρόνια ἢ ἀνάπτυξιν τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ. Ἐτσι ὁ ἄνθρωπος καὶ τῶν πιὸ ἀπομακρυσμένων μερῶν τῆς γῆς ἔχει ἔρθει τόσο κοντά μας, ὅσο βρίσκεται καὶ ὁ πιὸ κοντινὸς γείτονας τῆς κατοικίας μας. Αὐτὸ ἴσως εἶναι ἡ αἰ-

τία, πού ὁ πλησίον μας σήμερα, ὁ στενὸς γείτονάς μας, ἀπομακρύνθηκε τόσο ἀπὸ κοντά μας — φαινόμενο πού τὸ διαπιστώνει ἡ ἀπλὴ καθημερινὴ παρατήρηση καὶ πείρα. Δὲν ξέρουμε χρόνια καὶ χρόνια πῶς λέγεται καὶ ποιὸς εἶναι αὐτὸς πού κατοικεῖ μὲ τὴν οἰκογένειά του στὸ διπλάνο μας διαμέρισμα. Παρὰ τὴν κατὰ θαυμαστὸ τρόπο συντόμευση ἢ καλύτερα, τὸν ἀφανισμό σχεδὸν τῶν ἀποστάσεων, ὁ ἄνθρωπος ὑποφέρει σήμερα κάτω ἀπὸ ἓνα τυραννικὸ συναίσθημα μοναξιάς τέτοιας, πού ἴσως ποτὲ νὰ μὴν τὸ αἰσθάνθηκε τόσο πιεστικὰ ὁ ἄνθρωπος καμιάς ἄλλης ἐποχῆς. Δὲ βρίσκει τὸν ἀρμονικὸ σωστὸ δρόμο πρὸς τὸ ἐσθ, πρὸς τὸν ἄλλον, τοὺς ἄλλους.

Κοινὸς ἀγώνας καὶ κοινὲς ἀνάγκες δὲ μᾶς ἐνώνουν σήμερα, ὅπως ἄλλοτε κατὰ προσωπικὸ τρόπο. Μόλις μποροῦμε νὰ αἰσθανθοῦμε καὶ νὰ ζήσουμε κάπως στενὰ τὸ συνολικὸ πεπρωμένο μας. Ἀκόμη καὶ τὸν πιὸ στενὸ οἰκογενειακὸ δεσμό, τὸ πεπρωμένο τῆς οἰκογενειακῆς κοινότητάς μας δὲν τὸ ζῇ ὁ σημερινὸς ἄνθρωπος τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ ἔτσι, ὅπως ἄλλοτε. Χαρακτηριστικὴ ἐπίδραση τοῦ βιομηχανικοῦ πνεύματος καὶ ἀλλαγὴ κοινωνικοῦ σχήματος καὶ μορφῆς. Στὴ νέα μορφή τῆς ζωῆς, πού εἶναι ἀπόρροια τῆς βιομηχανικῆς ἀναπτύξεως κυρίως τῶν καλὰ ἀναπτυγμένων βιομηχανικῶν κοινωνιῶν, ὅπως παρατηροῦν οἱ κοινωνιολόγοι, οἱ ἄνθρωποι εἶναι παθητικοὶ θεαταὶ ἐνὸς κοινωνικοῦ φαινομένου μέσα στὸν πλατὺ κόσμος, ὅπου μένουν μοναχοί, μονήρεις, ἀνάμεσα σὲ μοναχοὺς καὶ μονήρεις ⁴².

Τίποτε δὲν ἐξηγεῖ περισσότερο αὐτὴ τὴν πραγματικότητα τῆς παθητικῆς στάσεώς μας ἀπέναντι στοὺς συνανθρώπους μας, ὅσο μιὰ εἰδηση πού πρὸ ὀλίγων χρόνων δημοσιεύθηκε στὸν παγκόσμιον τύπο. Ἐπρόκειτο γιὰ τὴ βράβευση τῆς πιὸ καλῆς φωτογραφίας τοῦ τύπου. Ὁ Γιαπωνέζος φωτορεπόρτερ Yanushi Nagoa τιμήθηκε μὲ τὸ πρῶτο παγκόσμιον βραβεῖο γιὰ μιὰ φωτογραφία του πού δημοσιεύθηκε μὲ τίτλο: *Ὁ αἰφνίδιος θάνατος*. Αὐτὴ ἡ φωτογραφία δείχνει μὲ ἀνατριχιαστικὸ ρεαλισμὸ τὴ δολοφονικὴ ἀπόπειρα ἐνὸς φοιτητῆ κατὰ τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ σοσιαλιστικοῦ κόμματος τῆς Ἰαπωνίας Asanuma τὴ στιγμὴ πού ὁ τελευταῖος μιλοῦσε στὸ πλῆθος. Τί παρουσιάζει λοιπὸν ἡ εἰκόνα; Ἐνα γεγονός. Νά, ἐκεῖ κοντὰ βρίσκεται ἓνας φωτορεπόρτερ τὴν ὥρα πού δολοφονεῖται ὁ Asanuma καὶ δὲν ἔχει τίποτε ἄλλο νὰ κάνῃ ἀκριβῶς τὴ στιγμὴ πού βλέπει νὰ ξεσέρνη ὁ δολοφόνος τὸ πιστόλι του, παρὰ νὰ σηκώσει τὴ φωτογραφικὴ του μηχανὴ καὶ νὰ πάρῃ φωτογραφία τῆς πιὸ κρίσιμης γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ ἄλλου στιγμῆς. Νά πάρῃ μιὰ ἐπίκαιρη φωτογραφία, μιὰ φωτογραφία ἐντυπώσεως, μιὰ φωτογραφία γιὰ νὰ κρατήσῃ ἐνήμερο τὸ κοινόν. Δὲν ξέρουμε βέβαια πόσο κοντὰ ἢ μακριὰ στεκόταν ὁ φωτορεπόρτερ, ὥστε νὰ μποροῦσε νὰ κρατήσῃ τὸ χέρι τοῦ δολοφόνου τὴν ὥρα πού τὸ ἄπλωνε γιὰ νὰ βγάλῃ τὸ πιστόλι, ὥστόσο — παρατηρεῖ ἓνας ἐρευνητῆς

42. Ἰω. Ν. Ξηροτύρη, *Ἐπίκαιρα κοινωνικά προβλήματα*, 1965, σ. 90 κ.ε. Τοῦ ἰδίου, *Magna Civitas, Magna Solitudo*, 1970.

τῆς στάσεως τοῦ ἀνθρώπου σήμερα ἀπέναντι τῶν συνανθρώπων — χωρὶς ἀμφιβολία, θὰ μπορούσε νὰ πετάξῃ τὴ μηχανή του στὸ κεφάλι τοῦ δολοφόνου, ὥστε νὰ προλάβῃ τὸ κακὸ ἢ νὰ φωνάξῃ. Τίποτε ὅμως ἀπ' αὐτά. Φωτογράφησε, ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὴν ἐντύπωση, γιὰ τὴν ἐνημερότητα. Ἀπέναντι στὸ συνάνθρωπο, στὴ ζωὴ ποὺ μπορούσε νὰ σώσῃ, στάθηκε παθητικά. Αὐτὴ εἶναι ἡ στάση ποὺ παίρνει ὁ ἄνθρωπος σήμερα ἀπέναντι στοὺς συνανθρώπους του. Καὶ ἔρχεται τώρα ὁ κριτικὸς τῶν κοινωνικῶν φαινομένων καὶ διερωτᾶται. Εἶναι ἀλήθεια; Αὐτὴ ἡ εἰκόνα, αὐτὴ ἡ φωτογραφία εἶναι πραγματικά ἡ καλύτερη τῆς χρονιᾶς σὲ ὅλον τὸν κόσμον; Ἡ μήπως ξεχωρίσθηκε καὶ διακρίθηκε γιὰ τὸ τρομερὸ, ἀποτρόπαιο καὶ ἀσυνήθιστο περιεχόμενό της; Εἶναι ψέμα, λοιπόν, πὼς εἴμαστε παθητικοὶ καὶ μόνο θεατὲς τῶν κοινωνικῶν φαινομένων τοῦ κόσμου; Ἐδῶ βρίσκεται ἡ ἄλλη πλευρά, ἡ ἀνάποδη ὅψις τῆς τιθασεύσεως τοῦ διαστήματος· δηλαδή ὁ ἄνθρωπος ποὺ δείχνει τόσο ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ πιὸ ἀπόμακρα, γιὰ τὸ ἔξω τοῦ διαστήματος, κατάντησε ἀδιάφορος, ἔφτασε ὡς τὴν παθητικότητα, ἔγινε ἀμέτοχος θεατὴς τῶν πιὸ κοντινῶν του κοινωνικῶν συμβαινόντων ⁴³.

ΕΛΛΕΙΨΗ ΚΑΤΑΝΟΗΣΕΩΣ

Ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος συναντᾷ πολλὰς δυσκολίες στὴ συνεννόησή του καὶ στὴ συναναστροφή του μὲ τοὺς ἄλλους, ἀκόμη καὶ μὲ τοὺς στενὰ δικούς του, τὴν οἰκογένειά του, τὰ παιδιά του. Ἐχει κανένας τὴν ἐντύπωση, πὼς στὴ συμβίωσή μας, στὴ συναναστροφή μας μὲ τοὺς ἄλλους ἔχουμε κάπως τὸ αἰσθημα πὼς βρίσκóμαστε ὅχι στὸ σωστὸ δρόμο κατανόησης, πὼς δὲν κατανοηθήκαμε ἀπὸ τὸν ἄλλον ἢ πὼς δὲν τὸν κατανοήσαμε. Καὶ δὲν εἶναι σπάνιες οἱ περιπτώσεις, ποὺ τὸ αἰσθημα αὐτὸ ὅλο καὶ δυναμώνει, ὅλο κι ἀπλώνεται ἔτσι ὥστε νὰ καταλήγουμε στὸ συμπέρασμα πὼς δὲν μᾶς κατανοοῦν καὶ φυσικά κι ἐμεῖς δὲν κατανοοῦμε τοὺς ἄλλους. Ὅλη αὐτὴ ἡ κατάσταση προδίδει ἑλλειψὴ προσπάθειας νὰ πορευθῇ τὸ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ σὲ ἀρμονικὴ καὶ κατανοοῦσα συνάντηση, γι' αὐτὸ καταλήγουμε στὴν ἀπομόνωση, στὴ μοναξιά, φαινόμενο συχνὰ ἀπαντῶμενο στὸ σύγχρονο ἄνθρωπο.

Σὲ παλιότερες προβιομηχανικὲς καὶ προτεχνικὲς ἐποχὲς τὸ πρόβλημα αὐτὸ ὑφίστατο. Ὑπῆρχαν βέβαια ἄνθρωποι, ποὺ δὲν μπορούσαν νὰ βροῦν τὸ δρόμο, ποὺ ὁδηγοῦσε στὴ συνεννόηση, στὴ δημιουργία ἀνθρωπίνων σχέσεων. Σήμερα ὅμως φαίνεται, πὼς τὸ πρόβλημα αὐτὸ ἀπλώθηκε πολὺ καὶ προπαντὸς ἔγινε πιὸ σύνθετο καὶ πιὸ πολύπλοκο. Ὁ τεχνικὸς πολιτισμὸς ἐπέδρασε βέβαια ἐπάνω στὸ κοινωνικὸ μας σύστημα καὶ τὸ ἀδυνάτισε. Αὐτὸ εἶναι ψυχολογικά ἀποδεδειγμένο, ἀλλὰ ἡ ἐπίδραση δὲν ἦταν καὶ τόσο μεγάλη, ὥστε νὰ πάρῃ τὴ διάσταση ὑπερβολῆς, σὲ σημεῖο ποὺ νὰ ἐπικρατήσῃ τὸ ὅτι κάθε ἄνθρωπος σήμερα εἶναι φορτωμένος μὲ κάθε εἶδος κόμπλεξ, δηλαδή σύστημα ἀναπαραστατικῶν στοι-

43. Πρβλ. Ἰω. Ν. Ξηροτύρη, Ἐπικάιρα κοινωνικά προβλήματα, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 99 ἐκ.

χείων συνδυασμένων σὲ ἓνα ὅλον καὶ ποὺ ἔχουν μιὰ συναισθηματικὴ δύναμη, ἡ ὁποία μὲ τὴν ἀπώθηση ἀποκτᾷ ἓνα εἶδος αὐτονομίας καὶ καθορίζει νευρώσεις, καταπιέσεις, μειονεξίες καὶ λοιπὲς ψυχικὲς ἀνωμαλίες. Ἐχει δημιουργηθῇ στὸ σημερινὸ ἄνθρωπο ἡ ἰδέα πὼς κατέχεται ἀπὸ διάφορα «κόμπλεξ». Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἔγνοια τοῦ τὸν ἔκανε πρὸς τὸ δύσκολο στὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἀπὸ κάθε ἄλλῃ ἐποχῇ. Ἐμποδίζει τὴν πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ καὶ τὴ θετικὴ συνάντησή τους, καὶ ἀκόμη πρὸς πολὺ τὴ συναίρεσή τους στὸ ἐμεῖς. Ἡ αὐθυποβολὴ καὶ ἡ ὑπερβολὴ τοῦ κομπλεξικοῦ ἔχει ἀπλωθῇ ἀνάμεσά μας πολὺ. Ἕνας προσεκτικὸς παρατηρητὴς τῶν κοινωνικῶν φαινομένων μας στὴν καθημερινὴ ἀναστροφὴ μὲ τοὺς συνανθρώπους τοῦ καὶ κυρίως μὲ νέους ἢ νέες, δὲν μπορεῖ, παρὰ ν' ἀκούῃ συχνὰ καὶ πυκνὰ τὸ χαρακτηρισμὸ: «Αὐτὸς εἶναι κομπλεξικός...» ἢ τὴ φράση: «Ἐχω κόμπλεξ» καὶ λοιπὰ παρόμοια. Ἡ συχνότηता τῶν περιπτώσεων προκαλεῖ κάποιον δέος, ὅσο καὶ ἡ ἐπιπολαιότητα μὲ τὴν ὁποία ἐκφέρονται οἱ φράσεις αὐτές, ἡ ὑποβολὴ ἀπὸ τὴν ὁποία κατέχονται, καὶ τὸ ρόλο τοῦ κομπλεξικοῦ ποὺ πᾶνε νὰ πάρουν καὶ νὰ παίξουν τόσο πολλοὶ ἄνθρωποι.

Ἐχει κανένας τὴν ἐντύπωση, παρατηρώντας καὶ ἐξετάζοντας τὸ φαινόμενο, πὼς σὲ μερικὲς περιπτώσεις λέγεται ἔτσι, σὰ νὰ πρόκειται γιὰ κάτι ποὺ πρέπει νὰ τὸ ἔχη κανένας. Σὰ νὰ πρόκειται νὰ τὸν χαρακτηρίσουν ἔτσι σὰ μοντέρνο ἄνθρωπο, προοδευμένο, σύγχρονο, πολιτισμένο. Τέτοια κατάσταση δυσκολεύει βέβαια ἀρκετὰ τὴ δημιουργίαν ἀνθρωπίνων σχέσεων, τὴν ἀπέριττη συναναστροφή, τὴν κατανόησιν.

Μένει κανεῖς, παρακολουθώντας τὸ φαινόμενο στὸ ἄπλωμά του, μὲ τὴν ἐντύπωση πὼς ἔχει γίνῃ πιά μόδα. Πῆρε τὴ μορφή τῆς μόδας, χωρὶς νὰ φταίῃ γι' αὐτὸ ἡ ψυχολογία, παρὰ ἐκεῖνοι ποὺ κάνουν κακὴ χρῆσιν τῶν γνώσεων τῆς ψυχολογίας. Καταλαμβάνεται κανένας ἀπὸ φόβο, ἀκούοντας νὰ γίνῃται τόσο μεγάλη χρῆσιν ὅρων καὶ φαινομένων ἀπὸ παχυλὴ ἄγνοια, ἡ ὁποία προκαλεῖ στοὺς ἐπαναλαμβάνοντας κάθε στιγμὴ τοὺς ψυχολογικοὺς αὐτοὺς ὅρους μεγάλῃ ζημιᾷ.

Ὅταν κάτι παίρνῃ τὴ μορφή τῆς μόδας, τοῦ συρμοῦ, δὲ χρειάζεται νὰ ξέρῃ κανένας τίποτε. Τοῦ ἐπιβάλλεται κατὰ τρόπο ποὺ τὸν κατακυριεύει. Αὐτὸ τὸ παράδοξο, τὸ ἀπερίσκεπτο ἔχει ἡ μόδα, νὰ τὴν ἀκολουθῇ κανένας τυφλά. Ἐδῶ ὅμως, σ' αὐτὸ τὸ πεδίο παίρνει σοβαρὰς διαστάσεις, πρὸς ἐπικίνδυνες ἀπὸ κάθε ἄλλο. Πάντως ὅ,τι γίνῃται μόδα, πέρα ἀπὸ τὴ μίμησιν, ποὺ ἐνεργεῖ, φαίνεται πὼς ἀνταποκρίνεται καὶ στὶς διαθέσεις τῶν ἀνθρώπων κάθε ἐποχῆς, ὅπως καὶ στὸ φαινόμενο τοῦτο. Μὲ μεγάλη εὐκολία μιλοῦμε καὶ δεχόμαστε τὴν ἔγνοια κόμπλεξ. Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο δὲν εὐκολύνεται καθόλου ἡ πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ. Τουναντίον εὐνοεῖται ἡ τάση γιὰ ἀπομόνωση.

Ο ΑΙΝΙΓΜΑΤΙΚΟΣ ΦΟΒΟΣ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΜΑΣ

Εἶναι ἀλήθεια, ὅτι ἓνας προσεκτικὸς παρατηρητὴς μπορεῖ εὐκολὰ νὰ δια-

πιστώση ότι οι περισσότεροι άνθρωποι της εποχής μας διαμορφώνουν τη στάση τους και τη συμπεριφορά τους, τις σχέσεις απέναντι στους συνανθρώπους τους κάτω από την επήρεια του φόβου τόσο συνειδητά, όσο και ασύνειδα.

Ο φόβος είναι μια καταπιεστική κατάσταση, που αισθανόμαστε ένδομυχα, μια κατάσταση, που τη βιώνουμε στο θυμικό, νοητικό και συναισθηματικό μας κόσμο, ένα συναίσθημα κινδύνου, ένα συναίσθημα πώς κάτι απειλεί την ύπαρξή μας, την αυτοσυντήρησή μας, κάτι που εμποδίζει την ανάπτυξη της ζωής μας ή κάτι που κάνει προβληματική την ασφάλειά μας. "Οποιος κατέχεται από φόβο αίσθάνεται ένα θολό, βαρύ, σκοτεινό συναίσθημα καταπίεσεως, το οποίο εμποδίζει την ψυχραιμία, την αντικειμενική σκέψη, στενεύει το πεδίο της αντίληψης, μικραίνει την ακτίνα της σκέψεως και περιορίζει μέσα σε στενά πλαίσια τον οπτικό του ορίζοντα, μουδιάζει τη βούληση, στενεύει το πεδίο της ψυχολογικής συνειδήσεως, που στο κέντρο της δεν μπορεί να εισχωρήσει τίποτα άλλο, παρά η παράσταση και μόνο εκείνου που προκαλεί το φόβο, τον πανικό.

Η σκέψη πώς μπορεί να πραγματοποιηθεί ή αθεράπευτη όλικη καταστροφή δημιουργεί μια άρρωστημένη κατάσταση στον κόσμο τέτοια, που οδηγεί τον άνθρωπο σε ένα φαταλισμό, σε μια απελπισία. Οι μελετητές των κοινωνικών φαινομένων παρατηρούν ότι: υπάρχει κάτι που περιίπτταται στον κόσμο και σκιαάζει τη χαρά και πικραίνει τους ανθρώπους. Κι αυτό είναι ο μεγάλος αιτιγματοικός φόβος των ημερών μας. Μ' αυτό δεν έννοούμε μόνο και κατά πρώτο λόγο το φόβο που προέρχεται από την απειλή και την υποψία του ατομικού πολέμου, όσο κι αν η έκρηξή του δεν αποκλείεται. Όσοσο αυτός δε φαίνεται και τόσο απειλητικός. Όταν κανένας ελευθερωθή από τον πανικό, ο κίνδυνος αυτού του όπλου, του μηχανικού μέσου, βρίσκεται λιγότερο στο θερμό πόλεμο και περισσότερο στον ψυχρό, στο αδυνάτισμα των νεύρων.

Η ουσία του φόβου στις ημέρες μας βρίσκεται πιά πέρα από το φόβο της ατομικής βόμβας· οι ρίζες του είναι βαθύτερες. Η αρχή και η βάση του φόβου του σημερινού ανθρώπου δεν είναι τόσο εξωτερικές και ξώπετσες, δε βρίσκονται σε εξωτερικές, απλώς, απειλές, παρά είναι ριζωμένες στην ψυχική του κατάσταση. Κι όμως ο φόβος και η αγωνία και η ανησυχία δεν έπρεπε να φωλιάζουν σήμερα τόσο βαθιά μέσα σε μια βιομηχανικά οργανωμένη κοινωνία, η οποία με την τεχνική έχει απομακρύνει πολλούς κινδύνους από τη ζωή των ανθρώπων και την εξασφαλίζει κατά τρόπο που δεν μπορεί με κανένα λόγο να συγκριθεί με προηγούμενες εποχές.

Σήμερα οι κοινωνίες των ανθρώπων είναι περισσότερο από κάθε άλλη εποχή πολιτισμού προφυλαγμένες από την πείνα, την φτώχεια, την άρρώστια, τις επιδημίες, τις θεομηνίες, από την αδικία και τη σκληρότητα και τα τόσα άλλα, από τα οποία σε παλιότερες εποχές υπέφεραν οι μεγάλες μάζες. Κι όμως παρ' όλ' αυτά, ο σημερινός άνθρωπος μέσα στην τεχνοποιημένη κοινωνία κατέχεται

ἀπὸ μιᾶ ἀγωνία καὶ ἓνα ἄγχος ζωῆς, ἀπὸ δισταγμοῦ καὶ ἀνησυχία καὶ ἀπὸ μιᾶ ἐτοιμότητα νὰ πανικοβληθῇ, νὰ χάσῃ τὸ νοῦ του ἢ νὰ πέσῃ στὴν ἀπελπισία. Ἡ κατάστασή του αὐτὴ ἔρχεται σὲ παράδοξη ἀντίθεση μὲ τὴν τόσο ἐξασφαλισμένη καλοπέραση καὶ εὐμάρειά του, ποὺ δὲ συνάντησαν ἄλλοτε ποτὲ στὴ ζωὴ τους τὰ ἄτομα καὶ οἱ μάζες. Μέσα ζωῆς, ποὺ οὔτε σὲ ὄνειρο δὲν μποροῦσε νὰ ἰδῇ ὁ ἄνθρωπος περασμένων ἐποχῶν πολιτισμοῦ. Κι ὅμως εἶναι δύσκολο νὰ στήσῃς ἀπέναντι στὴν ἀγωνία καὶ στὴν ἀγχώδη κατάσταση τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου τὴ στωικὴ ἐκείνη ἡσυχία, μὲ τὴν ὁποία ἓνας ἀνατολίτης ἢ ἓνας ἄγριος ἀκόμη ἀντίκρυζε τὸν κίνδυνο, ποὺ παραμόνευε γύρω του. Αὐτὸς γινώριζε ἀπὸ τὴν καθημερινὴν πείρα του, ὅτι ἡ ζωὴ αὐτὴ καθαυτὴ εἶναι ἐπικίνδυνη. Σ' αὐτὸν δὲν ἦταν ἀνάγκη νὰ διδάξῃ κανένας ἐκεῖνο τὸ «ἐπικινδύνως ζῆν», ποὺ εἶπε ὁ Νίτσε, φράση, ποὺ ὕστερα ἀπ' αὐτὸν τὴν κακομεταχειρίστηκαν τόσο πολὺ. Κι οὔτε εἶχε ἀνάγκη νὰ παρορμηθῇ καὶ νὰ προσκληθῇ νὰ ζῇ ἐπικίνδυνα, γιατί τοῦ ἦταν συνειδητό, ὅτι ζωὴ καὶ κίνδυνος εἶναι ἀδιαχώριστα ἐνωμένα. Ὁ ἄνθρωπος ὅμως τῶν βιομηχανικῶν κοινωνιῶν καὶ τῶν ἀνέσεων τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ φαίνεται ὅτι ἀπὸ ὑπερβολικὴ δίψα γιὰ ἀσφάλεια, ὅπως παρατηροῦν οἱ κοινωνιολόγοι, ἔχασε αὐτὴ τὴ στοιχειώδη καὶ φυσικὴ γνώση. Γι' αὐτὸ καὶ δημιουργεῖ κατὰ ὑπερβολικὸ τρόπο ἐλπίδες ἀσφάλειας, ποὺ δὲν μποροῦν νὰ πραγματοποιηθοῦν, ποὺ διαψεύδονται. Ἡ πλάνη καὶ ἡ διάψευση αὐτὴ αὐξάνουν τὴν ἀγωνία, μεγάλωνουν τὸ ἄγχος καὶ ἀνεβάζουν τὸν κίνδυνο. Ὅσο πιὸ ἔντονα καὶ σύψυχα ἐπιδιώκει τὴν ἀσφάλεια, τόσο καὶ πιὸ πολὺ λησμονεῖ πὼς θάνατος καὶ ζωὴ, ζωὴ καὶ κίνδυνος εἶναι στενά καὶ ἀδιαχώριστα δεμένα, τόσο καὶ πιὸ πολὺ ἀνακαλύπτει τὴν πλάνη του— ἀνακάλυψη ποὺ ὅλο καὶ αὐξάνει τὴν τάση του γιὰ φόβο, ἀγωνία καὶ πανικό.

Ὁ φόβος καὶ τὸ ἄγχος ποὺ κρυφασέρονται καὶ ἀπλώνονται μέσα στὶς καλοστεκούμενες καὶ ἀπαστράπτουσες ἀπὸ τὶς μηχανὲς κοινωνίες μας εἶναι γέννημα μιᾶς δυσἀρέσκειας ποὺ κατέχει τὸν ἄνθρωπο μέσα στὸν τελειοποιημένο κόσμο τῆς μηχανῆς. Ὅσο περισσότερο ἀναπτύσσεται καὶ κρατύνεται ὁ τεχνικὸς πολιτισμός, τόσο καὶ πιὸ τυραννικὰ γίνεται στὸν ἄνθρωπο συνειδητὸ τὸ κενὸ αὐτῆς τῆς προόδου, ἐνόσω ἡ πρόοδος δὲν ὑπηρετεῖ ἓναν ὑψηλὸ ἀνθρωπιστικὸ σκοπὸ, ὑψηλότερο ἀπὸ τὸ βιοτικὸ ἐπίπεδο, τὴν ἄνεση καὶ τὴ διασκέδαση, τὴν ἀπόλαυση, σὲ μιᾶ καλὺτερη προσπάθεια.

Ὁ ἄνθρωπος σήμερα — παρατηροῦν οἱ ψυχολόγοι καὶ οἱ κοινωνιολόγοι — ἢ καλύτερα ἢ ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἔχει διχοτομηθῇ, ἔχει σχισθῇ στὰ δύο, ποὺ ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὰ διχοτομημένα τῆς ὑπάρξεώς του χαίνει ἓνα χάος, ποὺ βρισκεται ἀνάμεσα στὴν ἐξωτερικὰ ἀναπτυγμένη τελειότητα καὶ τὴν ἐσωτερικὴ ἀδυναμία καὶ πτώχευση τοῦ ἀνθρώπου. Ἀπὸ τὸ χάσμα αὐτὸ ἀνεβαίνει ὁ φόβος, τὸ ἄγχος καὶ ἡ ἀγωνία, ποὺ ἐπισκιάζουν κατὰ αἰνιγματώδη τρόπο τὸν κόσμον τῶν χιλίων ἀσφαλειῶν. Ἡ διάσταση αὐτῇ, τῆς διχοτομήσεως τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὁποία ὅλο καὶ γίνεται πιὸ συνειδητὴ, ὅσο πιὸ πολὺ προχωροῦν ὁ τεχνικὸς πο-

λιτισμός και ἡ μηχανικὴ πρόοδος, τόσο αὐξάνει ἡ ἔνταση τοῦ κενοῦ, τόσο και ὁ ἄνθρωπος ὁδηγεῖται πρὸς τὸ ἀδιέξοδο, στὴ διαφωνία μὲ τὸν ἑαυτό του, τόσο και κρούει ὁ φόβος τὴ θύρα τοῦ συνειδητοῦ και τραντάζεται και σείει τὰ κλειθρα τῆς ἀσφάλειας τῆς ὑπάρξεώς του. Ὁ φόβος εἶναι ὑπαρξιακός. Ὁ ἄνθρωπος ποὺ κατόρθωσε τόσα πολλὰ στὸ τεχνικὸ πεδίο, ἀμφιβάλλει γιὰ τὴ δύναμή του. Φοβᾶται τώρα τὸ δημιούργημά του, γιὰτὶ δὲν μπορεῖ νὰ τὸ τιθαसेύση, ἀφοῦ δὲν τοῦ ἔδωκε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ κατευθύνση πρὸς ὑψηλότερους σκοπούς. Γι' αὐτὸ ὅλο και περιμένει τὴ βοήθεια ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτό του, ἀπὸ ἐξωτερικὰ μέτρα, ὀργανώσεις και κολλεκτιβιστικὲς δυνάμεις, ἀπὸ ὑλικὲς βελτιώσεις και ἀπὸ μιὰ ὅλο και αὐξανόμενη ἐνεργητικότητα. Γιὰ ὅλα αὐτὰ δὲ φταίει βέβαια ἡ βιομηχανία, παρὰ ὁ ἄνθρωπος, ποὺ ἔχει κουρασθῇ τόσο, ὥστε νὰ μὴν μπορῇ νὰ κατευθύνῃ τὴ ματιά του πρὸς τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του, νὰ ἀναζητήσῃ και νὰ βρῇ τὴ δύναμη μέσα του, νὰ στηριχθῇ στὶς ἐσωτερικὲς, δικές του δυνάμεις. Μόνο ἀπὸ μέσα του μπορεῖ νὰ βρῇ τὴν ἀλήθεια, ποὺ ἀναζητεῖ ἔξω ἀπ' αὐτόν, ποὺ ἀναζητεῖ στὰ ἐξωτερικὰ μέτρα, στὸν ἐξωτερικὸ κόσμον, ὁ ὁποῖος ὅμως ἀντὶ νὰ τὸν βοηθήσῃ, ὅλο και τὸν πιέζει.

Ὁ μεγάλος φόβος τῆς ἐποχῆς μας μπορεῖ νὰ γίνῃ καρποφόρος, ἂν ὁ ἄνθρωπος ἀναγνωρίσῃ τίς αἰτίες τοῦ φόβου του, ἂν δώσῃ ἓνα ὑψηλότερο νόημα στὴν τελειοποίηση τῆς μηχανῆς, ὥστε ν' ἀντλήσῃ ἀπ' ἐκεῖ δύναμη, νὰ κατευθύνῃ τὴ μηχανὴ πρὸς ὑψηλότερους σκοπούς, πρὸς ἰδανικοὺς σκοπούς. Ἐξαρτᾶται βέβαια πρῶτα ἀπὸ τὴν ὠρίμανση νέων δυνάμεων ἡγεσίας, ποὺ θὰ κάνουν ὄραμα και ἰδανικὸ τους τὴ στροφή τῆς τεχνικῆς πρὸς ὑψηλοὺς σκοπούς. Ἐπειτα ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν προθυμία τῶν πλατύτερων στρωμάτων ν' ἀκολουθήσουν τὸ ἰδανικὸ αὐτό, ν' ἀκολουθήσουν τοὺς δεῖχτες τῶν νέων δρόμων, ὥστε νὰ ἐργασθοῦν γιὰ τὴ δημιουργίαν ἑνὸς κόσμου στερεωμένου και θεμελιωμένου στὶς ἀνώτερες πραγματικὲς ἀξίες.

Ὁ φόβος ἀντιδρᾷ στὴ διαμόρφωση τῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων, ἐμποδίζει τὴν πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ σὲ ἀρμονικὴ συνάντηση. Ἐκεῖνο ποὺ ξέρουμε εἶναι ὅτι κάθε ἀνθρώπινη σχέση διαμορφώνεται πάντα μὲ βάση τὴν παράσταση τοῦ σκοποῦ της και τῆς ἀναπτύξεως τῆς ζωῆς μας. Δυσκολίες και ἐμπόδια ποὺ συναντοῦμε στὴν πορεία τῆς ζωῆς μας και τῆς ἀναπτύξεώς μας, τῆς προόδου μας, ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους, μᾶς προκαλοῦν, ἀποδεσμεύουν φόβους.

Ὁ φόβος, σὰν ἔντονη καταθλιπτικὴ, καταπιεστικὴ κατάσταση τῆς ψυχῆς ποὺ εἶναι, ἀποθαρρύνει, κάνει τὸν ἄνθρωπο ἐγωκεντρικὸ και τὸν ἐμποδίζει νὰ ἀναπτύξῃ τὸ ἀπὸ τὴ φύση δοσμένο σ' αὐτόν σὰν καταβολὴ συναίσθημα τῆς συνανθρωπιᾶς, τῆς συμπάθειας πρὸς τὸ περιβάλλον. Ἐτσι φέρνει πρὸς τὰ ἐμπρὸς τὴν ἀρνητικὴ πλευρὰ τῶν ἀνθρώπων, τὴν ἄσχημη ὄψη τους, ὥστε ἡ καλὴ πλευρὰ τους και τὸ καλὸ νὰ μένουν ἀθέατα, στὴ σκιά. Ξυπνᾷ προπαντὸς και τρέφει τὴ δυσπιστία, ἡ ὁποία θάβει τὴν προϋπόθεση καλῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων, οἱ ὁποῖες θεμελιώνονται ἐπάνω στὴν ἐμπιστοσύνη.

Τὸ θέμα τοῦ φόβου δὲν εἶναι τόσο ἀπλό, παρὰ ἀποτελεῖ τὸ κεντρικὸ πρόβλημα τῆς διαμορφώσεως τῆς ζωῆς μας στὴ σημερινὴ ἐποχὴ, κατὰ τὴν ὁποία ὁ φόβος εἶναι πολὺ ἐξαπλωμένος στὸν κόσμος, ὄχι μόνο ἀνάμεσα στοὺς καθέκαστα ἀνθρώπους, ἀλλὰ καὶ μεταξὺ τῶν ομάδων, λαῶν καὶ κόσμων. Ἡ περιπτωμένη μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν λαῶν φοβία προκαλεῖ, ἀνάμεσα στὰ ἄλλα, τὴ νευρικότητα, μιὰ κατάσταση ποὺ τυραννεῖ ἄτομα, ομάδες καὶ λαοὺς καὶ τοῦτο, ἐπεὶδὴ ἡ φοβία ποὺ τυραννεῖ τὸν κόσμος, δὲν ἔχει κάποια συγκεκριμένη μορφή, μιὰ ἀντικειμενικὴ ὑπόσταση, ὥστε νὰ ἀναγνωρίζεται, παρὰ εἶναι κάπως ἀόριστη, ἄδηλη, ἀλλὰ ὄχι καὶ λιγώτερο καταθλιπτικὴ.

Ἡ νευρικότητα ποὺ προκαλεῖται ἀπὸ τὸν ἀόριστο φόβο ἐμποδίζει σαφῶς τὴ δημιουργία ὁμαλῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων. Ὁ ἄνθρωπος γίνεται νευρικός, ὅταν ὑποκύπτει στίς παραστάσεις τοῦ φόβου του, οἱ ὁποῖες τοῦ δημιουργοῦν τὴν ἀντίληψη, πὼς ἡ ἀνάπτυξή του καὶ ἡ προκοπὴ τῆς ζωῆς του βρίσκονται ἐν κινδύνῳ ἢ ὅτι ἐμποδίζονται στὴν ἐξέλιξή τους. Ὁ ἄνθρωπος γίνεται λοιπὸν νευρικός καὶ κατὰ συνέπειαν καὶ μειωμένης ἱκανότητος γιὰ τὴ σύναψη καὶ δημιουργία ἀνθρωπίνων σχέσεων, ὅταν δὲν ἔχη τὴ δύναμη νὰ ἀντιδράσῃ κατὰ τοῦ φόβου ἀνάλογα μὲ τὴν περίστασι, μὲ ὀρθὴ σκέψη, ἀποφασιστικότητα καὶ ψυχραιμία.

Ὅποιος κατέχεται ἀπὸ τὸ φόβο, αἰσθάνεται ἓνα θολό, βαρὺ, σκορεῖνδ συναίσθημα καταπίεσεως, τὸ ὁποῖο ἐμποδίζει τὴν ψυχραιμὴ καὶ ἀντικειμενικὴ σκέψη, στενεύει τὸ πεδίο τῆς ἀντίληψεως, μικραίνει τὴν ἀκτίνα τῆς σκέψεώς του καὶ περιορίζει μέσα σὲ στενὰ πλαίσια τὸν ὀπτικὸ του ὀρίζοντα. Ὁ ἐγκέφαλος ἐργάζεται πυρετωδῶς καὶ ἀναζητεῖ κατὰ ἀπελπισμένο κάπως τρόπο διεξόδους. Σωματικὰ ἐπιδρᾷ ὁ φόβος ἔτσι, ὥστε νὰ φέρῃ ἀνωμαλίες στὴν ἀναπνοή, στὸ νευρικὸ σύστημα, στὴν κυκλοφορίαν τοῦ αἵματος καὶ στὴν πίεση καὶ ἀκόμη στοὺς δεῖχτες τῶν χημικῶν συστατικῶν τοῦ σώματος, στίς ἐκκρίσεις κλπ.

Πάντως ἀντιδρᾷ σ' ὅλες αὐτὲς τίς ἀναταραχὰς τὸ σωματικὸ καὶ ψυχικὸ πεδίο. Αὐτὸ ἐπιστρατεύει ὅλες τίς δυνάμεις του καὶ ἀντιπαλαίει. Ὡστόσο οἱ ἀντιδράσεις του εἶναι διαφόρων ἐντάσεων καὶ ἀνάλογες. Πάντως ὁ φόβος ἐπιδρᾷ τόσο ἐπάνω στοὺς ἀνθρώπους, ὥστε κατὰ κάποιον τρόπο τοὺς κάνει τυφλοὺς. Στενεύει πολὺ τὸ πεδίο τῆς ψυχολογικῆς συνειδήσεως, ποὺ στὸ κέντρο τῆς δὲν μπορεῖ νὰ εἰσχωρήσῃ τίποτε ἄλλο, παρὰ ἡ παράστασι καὶ μόνο ἐκείνου ποὺ προκαλεῖ τὸ φόβο, τὸν πανικό.

Ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος μὲ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ ἐλευθερώθηκε ἀπὸ πολλὰς δύσκολες, βαριὰς καὶ ἀκάθαρτες ἐργασίας, ἀλλὰ δὲν ἀπελευθερώθηκε ἀπὸ τὸ μεγαλύτερον ἐχθρὸ τῆς ψυχικῆς, πνευματικῆς καὶ σωματικῆς καταστάσεώς του, τὸ φόβο. «Θὰ εἶναι, εἶπε κάποιος σοφός, «ἡ πῶς μεγάλη ἡμέρα τοῦ κόσμου, ἡ πῶς σπουδαία ἡμέρα τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν λαῶν ἐκείνη, πὺν θὰ σημάνη, ἂν ποτὲ σημάνη, τὴν ἀπαλλαγὴν τῆς ἀνθρωπότητος ἀπὸ τὸ φόβο, τὴν ἀγωνίαν καὶ τὸ ἄγχος, αὐτὰ τὰ τελευταῖα τέκνα καὶ γεννήματα τοῦ φόβου».

Ο ΟΡΘΟΛΟΓΙΣΜΟΣ

Μιά ἄλλη αἰτία, ἡ ὁποία μπαίνει σὰ σταθερὸ ἐμπόδιο στὴν πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ εἶναι ὁ ἔντονα ἀναπτυγμένος στὴν ἐποχὴ μας ὀρθολογισμός. "Ένας μηχανισμός τῆς νοήσεως, ποὺ προσπαθεῖ νὰ λύσῃ τὰ προβλήματα τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴ στεγνὴ σκέψη, τὸν προγραμματισμό, τὴ μέθοδο, τὴ σκοπιμότητα καὶ τὴν ὠφελιμιστικότητα. "Ένας μηχανισμός, ποὺ ἀποσκοπεῖ νὰ κυριαρχήσῃ ἐπάνω στὸν κόσμον τοῦ ἀνθρώπου, μὲ κίνδυνον νὰ ἀπλωθῇ ἡ χρησιμοθηρικὴ σκέψη καὶ νὰ πλημμυρίσῃ ὅλα τὰ πεδία τῆς ζωῆς καὶ τῶν βιωμάτων μας, ὥστε ὁ ἄνθρωπος νὰ χάσῃ κάθε κατεύθυνση πρὸς τὸ ὑψηλὸ καὶ τὸ σεβασμὸ πρὸς τὸ ὕψιστον. Νὰ ὀδηγήσῃ τὸν ἄνθρωπον ὥστε ν' ἀπολέσῃ τὴν καθαυτὸ οὐσία του. Νὰ προσφέρῃ τὸν ἑαυτὸ του στὸ βωμὸ τῆς τεχνικῆς, νὰ ἀπεμπολήσῃ τὴν ἀνθρώπινη ἀξία του, κυνηγώντας τὴ σκοπιμότητα. Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο δὲν μπορεῖ ποτὲ τὸ ἐγὼ νὰ συναντήσῃ τὸ ἐσὺ. Σήμερα σκοντάφτουμε μέσα στὸ θρίαμβο τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ, ὁ ὁποῖος εἶναι *θρίαμβος τοῦ ὀρθολογισμοῦ*. Σκοντάφτουμε, γιατί ἡ ἐσωτερικὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου δὲν μπορεῖ ν' ἀναπτυχθῇ καὶ νὰ ὀριμᾷ ἀπλῶς καὶ μόνο κατὰ ὀρθολογικὸ τρόπο. Έχει καὶ τοὺς δικούς της ὁρους, τὶς δικές της ἀπαιτήσεις. Δὲν εἶναι μηχανισμός οὔτε μηχανή. Ὁ νοὺς μονάρχος του δὲν ἀρκεῖ. Ἡ ἠθικὴ πράξις καὶ ἡ ἠθικὴ ἀπόφασις δὲν πηγάζουν ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τὸν ἐγκέφαλον, δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς ἀπλῆς διανοητικῆς λειτουργίας. Ὁ Σωκράτης ἔλεγε πῶς οἱ ἄνθρωποι *κάνουν τὸ Κακό, ἐπειδὴ δὲν «ξέρουν»* ποιο εἶναι τὸ Καλὸ καὶ πῶς ὅποιοι «ξέρει ποιο εἶναι τὸ Καλόν, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ τὸ πράττῃ». Ὡστόσο τὰ πράγματα δὲν εἶναι τόσο ἀπλά. Τὸ ἀντίθετον μάλιστα φαίνεται, πῶς εἶναι τὸ σωστό: Ὁ ἄνθρωπος «ξέρει» ποιο εἶναι τὸ Καλὸ κι ὅμως *κάνει τὸ Κακό*. Ποῦ εἶναι λοιπὸν ἡ ἀνασταλτικὴ δύναμις, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ «γνώση»; Ποῦ εἶναι ἡ ἀπόλυτη παντοδυναμία τῆς λογικῆς, τοῦ νοῦ; Οἱ κατηγορίες τῆς Λογικῆς δὲν εἶναι ἀρκετὰ περιεκτικές, γιὰ νὰ χωρέσῃ σ' αὐτὲς ἡ ὁλότητα τῆς ἀνθρώπινης φύσεως. Ἡ ψυχανάλυσις καὶ ἡ ψυχολογία τοῦ βάθους περιόρισαν τὴ λογικὴ, τὴν ἐκθρόνισαν ἀπὸ τὸ ὑψηλὸ ἀξίωμά της. Ὁ ὀρθολογισμός, ποὺ εἶναι γέννημα τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ, παραμερίζει σήμερα τὰ ἀλογικὰ στοιχεῖα τῆς ζωῆς. Στηρίζεται στὸν ὑπολογισμό. Ὁ ὀρθολογιστὴς στὴ στεγνὴ ὑφὴ του δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο, παρὰ ὑπολογιστής. Ἀποκρούει τὸ συναισθημα. Μέσα στὸ μηχανικὸν κόσμον οἱ ἔννοιες ἀγάπη, πίστη, ἐμπιστοσύνη κλπ. δὲ χρησιμοποιοῦνται τόσο, γιατί δὲν χρειάζονται.

Ὁ ἄνθρωπος σήμερα κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ ὀρθολογιστικοῦ πνεύματος τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ δὲν ἀναζητεῖ τὴ βαθύτερη κατανόηση ἢ τὴν πραγματικὴ φιλία, γιατί ὅλα αὐτὰ τὰ συναισθηματικῆς φύσεως ἄλογα στοιχεῖα φθίνουν κάτω ἀπὸ τὴν κυριαρχία τῆς ὀρθολογικῆς σκοπιμότητος καὶ χρησιμοθηρίας, γιατί ἡ βαθύτερη γνωριμία καὶ ἡ φιλία, δηλαδή ἡ πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ, οἱ στενοὶ σύνδεσμοι, ριζώνουν σὲ μιὰ βαθιὰ προσωπικὴ συναναστροφή καὶ

σὲ μιὰ ἐσωτερικὴ συνάντηση μὲ τὸ νόημα τοῦ πραγματικοῦ δεσμοῦ, τῆς πραγματικῆς καὶ ἀγνῆς κοινοτικῆς ζωῆς τῶν ὑποχρεώσεων καὶ τῆς ἐσωτερικῆς προσοχῆς γιὰ συμπαράσταση καὶ βοήθεια πρὸς τὸ συνάνθρωπο.

Τὸ ὀρθολογιστικὸ πνεῦμα, ποὺ ἐπικρατεῖ στὸ δέσιμο καὶ στὶς στενὲς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων, ἔδωκε μιὰ νέα μορφή καὶ νέο περιεχόμενο, τίς ἀλλάξε. Ἀπὸ στενὲς ἐσωτερικὲς, ψυχικὲς φιλίες καὶ συναντήσεις τίς ἔκανε γενικὰ φιλίες ἢ κοινότητες σκοπιμότητας, συμφερόντων, συνεταιριστικὲς ἐμπορικὲς φιλίες καὶ κάθε ἄλλο παρόμοιο. Πραγματικὴ φιλία προϋποθέτει ἢ καλύπτει μιὰ ὁλοκληρωτικὴ στροφή, ἓνα ὁλόκληρο δόσιμο τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τοὺς ἄλλους. Σωστὴ φιλία εἶναι πραγματικὴ κατανόηση, εἶναι συνάντηση τοῦ ἐγὼ καὶ τοῦ ἐσὺ καὶ συναίρεση στὸ ἐμεῖς. Εἶναι κοινὴ βίωση ὅλων τῶν ὅρων τῆς ζωῆς τοῦ ἄλλου. Ὁ ὀρθολογισμὸς ὅμως κλείνει μέσα του τὸν ὑπολογισμό. Ὁ ὑπολογισμὸς ὅμως δὲ δημιουργεῖ φιλίες. Ἀποβλέπει σὲ σκοπιμότητες καὶ μόνο. Παραμερίζει κάθε ἄλλο στοιχεῖο, κυρίως τὸ συναισθηματικόν.

Οἱ σκοπιμότητες, ποὺ δημιουργεῖ ὁ ὑπολογισμὸς, ἡ προγραμματισμένη σκέψη εἶναι τέτοιες, ποὺ πίσω ἀπ' αὐτὲς κρύβεται ἡ φαινομενικὴ φιλία, ἡ ἰδιοτέλεια, ἡ ὁποία ἐμποδίζει τὴν πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ. Ἡ ζωὴ μας κυρίως στὶς μεγάλες πόλεις δὲ μυρώνεται ἀπὸ τὴ φιλία. Πνίγεται ἀπὸ τὴν ἀποπνικτικὴ τῆς μάζας ἀτμόσφαιρα. Τὸ ἐγὼ δὲ βρίσκει τὸ δρόμο πρὸς τὸ ἐσὺ. Ὁ ὀρθολογισμὸς μὲ τίς προϋπολογισμένους διαδικασίες του, τοὺς ψυχροὺς στόχους του, τίς σκοπιμότητες καὶ τὴ χρησιμοθηρικὴ σκέψη, ἀπογυμνωμένη ἀπὸ τὸ παραδοσιακὸ συναίσθημα, καταπνίγει κάθε θετικῆς μορφῆς κίνηση τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ μὲ τὸ νόημα τῆς ἐξισώσεώς τους στὸ ἐμεῖς.

Ἡ νοημοσύνη εἶναι ὁ δημιουργὸς τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς φιλοσοφίας. Ὁταν εἶναι καλὰ ἰσορροπημένη, ἀποτελεῖ ἓναν ἀσφαλῆ ὁδηγὸ τῆς πορείας. Δὲ μᾶς δίνει ὅμως τὴν ἔννοια τῆς ζωῆς οὔτε τὴ δύναμη γιὰ νὰ ζήσουμε. Δὲν εἶναι παρὰ μιὰ ἀπὸ τίς λειτουργίες τοῦ πνεύματος. Ἄν ἀναπτύσσεται ξέχωρα καὶ δὲ δένεται, δὲ συνοδεύεται ἀπὸ τὸ αἶσθημα — σήμερα ἔτσι ἀπλώνεται ὁ ὀρθολογισμὸς — ἀπομονώνει τὸ ἄτομο ἀπὸ τὰ ἄλλα ἄτομα καὶ τὸ κάνει νὰ χάσῃ τὸν ἀνθρωπισμὸ του. Μόνη ἢ λογικὴ χωρὶς τὸ συναίσθημα εἶναι ἀνίκανη νὰ ἐνώσῃ τὰ ἄτομα ⁴⁴.

44. Ὁ θησαυρὸς τοῦ θυμικοῦ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι πιὸ σπουδαῖος γιὰ τὴ μελλοντικὴ ἀνάπτυξη τῆς ἀνθρωπότητος, παρὰ ἡ ἐξυπνάδα, ἡ νοημοσύνη. Ἡ θετικὴ ἀνάπτυξη τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας ἐξαρτᾶται περισσότερο ἀπὸ τὴν καλλιέργεια τοῦ ἀνθρώπινου θυμικοῦ, τῆς ἀνθρώπινης συνειδήσεως, παρὰ ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ νοῦ, μὲ τὸ νόημα τοῦ ὀρθολογισμοῦ στὴ στενὴ ἔννοιά του, ποὺ τὸν μεταχειρίζεται ὁ τεχνικὸς πολιτισμὸς, ἀπομακρυσμένος ἀπὸ τὴν οὐσία τοῦ ἀνθρώπου. Ὡστόσο δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀμφιβολία πὼς ἡ τιθάσευση τῶν προβλημάτων τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ ἀπαιτεῖ μιὰ ἐπιμελημένη μόρφωση τοῦ νοῦ, ἀλλὰ αὐτὴ ἡ ἀνάπτυξη ἀπλῶς τῆς νοημοσύνης μπορεῖ νὰ ἐπιδράσῃ ὀλέθρια, ὅσο ὀξύτερα εἶναι ἀναπτυγμένος ὁ νοῦς, ἂν αὐτὸς δὲν εἶναι γερὰ ἀγκιστρωμένος σὲ καλλιεργῆμένο θυμικόν, ἂν δὲν ἔχῃ τίς ρίζες του βαθιὰ σὲ καλλιεργῆμένη συνείδηση, ἂν δὲ δημιουργήσουμε ἓνα ὑψηλὸ ἥθος εὐθύνης, γιὰτὶ μόνο αὐτὸ μπορεῖ ν' ἀφαιρέσῃ μελλοντικὰ ἀπὸ τὴν τεχνικὴ τίς ἐπικίνδυνες σκιές, ἂν δὲ

Τὸ αἶσθημα ἀδράχνει τὴν πραγματικότητα μὲ πιὸ ἄμεσο τρόπο, παρὰ ἡ νοη-
μοσύνη.

Ἡ νοημοσύνη κατὰ τὸν Καρέλ ἀντικρύζει τὴ ζωὴ ἐξωτερικά. Ἀντίθετα
τὸ συναίσθημα διαμένει στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ζωῆς. Ἡ καρδιά ἔχει τοὺς λόγους
της, ποὺ ἡ λογικὴ, ὁ ὀρθολογισμὸς, δὲν τοὺς γνωρίζει, ἔλεγε ὁ Πασκάλ. Οἱ μὴ
διανοητικὲς λειτουργίαι τοῦ πνεύματος, δηλαδὴ ἡ διαθετικότητα, τὸ ἡθικὸ αἰ-
σθητήριον, τὸ αἰσθητήριον τοῦ ὥραίου καὶ τοῦ ἱεροῦ, αὐτὰ εἶναι ποὺ μᾶς φέρνουν
τὴ δύναμη καὶ τὴ χαρὰ. Δίνουν στὸ ἄτομον τὴ δύναμιν νὰ βγῇ ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του,
νὰ ἔρθῃ σ' ἐπαφὴ μὲ τοὺς ἄλλους, νὰ τοὺς ἀγαπήσῃ καὶ νὰ θυσιαστῇ γι' αὐτούς ⁴⁵.

Ἐπιτυχία, γόητρο, χρήματα, δύναμις κλπ. μᾶς φαίνονται πιὸ σημαντικὰ
ἀπὸ τὰ συναισθημάτα. Ὅλη μας ἡ ἐνεργητικότητα χρησιμοποιεῖται στὸ πῶς θὰ
ἀναπτύξουμε αὐτοὺς τοὺς σκοπούς. Ὅ,τι λέγεται φιλία, ἀγάπη παραμερίζεται
κατὰ ὀρθολογιστικὸν τρόπο. Θεωροῦμε σήμερον πιὸ ἀξιόλογα καὶ μαθαίνουμε μό-
νο ἐκεῖνα τὰ πράγματα, τὰ ὁποῖα μποροῦν νὰ μᾶς φέρουν χρήματα ἢ γόητρο.
Ἡ φιλία, τὸ συναίσθημα, ἡ ἀγάπη, ποὺ πλουτίζουν μόνο τὴν ψυχὴ καὶ δὲ φέρ-
νουν κανένα κέρδος, ὅπως τὸ ἐννοεῖ ὁ σύγχρονος τοῦ βιομηχανικοῦ πνεύματος
ἄνθρωπος, εἶναι μιὰ πολυτέλεια, γιὰ τὴν ὁποία κατὰ ὀρθολογικὸν τρόπο, ποὺ ἀνα-
φέραμε, δὲν ἔχουμε τὸ δικαίωμα νὰ ξοδέψουμε ἀρκετὴ ἐνεργητικότητα ⁴⁶.

ΣΥΜΠΙΑΘΕΙΑ ΚΑΙ ΑΝΤΙΠΑΘΕΙΑ

Κανένας δὲ θὰ μποροῦσε ν' ἀκούσῃ τὸν ἄλλον, ἂν στὴ συνομιλία, στὴν ὁμι-
λία του μὲ τὸν ἄλλον, δὲν ἄκουε καὶ τὴ δική του ἐσωτερικὴ φωνή. Δὲν ἀκοῦμε
μόνο μὲ τ' αὐτιά. Ἴσως αὐτὸ εἶναι τὸ λιγώτερον. Ἀκοῦμε μὲ ὅλες τὶς αἰσθήσεις
μας, μὲ τὸ νοῦ, μὲ τὴν καρδιά, μὲ ὅλο τὸ «εἶναι» μας. Θέτομε σὲ κίνηση ὅλες
τὶς δυνάμεις μας, τὶς παραστατικὲς δυνάμεις μας καὶ τὶς ψυχικὲς λειτουργίες
μας, μνήμη, βούληση, νοημοσύνη κλπ. Κι ἀκόμη κάτι ἄλλο μεσολαβεῖ γιὰ ν'

δημιουργήσουμε μιὰ κοινωνία μὲ βάση τὴν ἀπλότητα τῆς ἀνθρωπιάς καὶ τῆς ἀνθρώπινης ἀγά-
πης, δηλαδὴ μιὰ χωρὶς ἐμπόδια πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσύ. Μόνο ἔτσι οἱ καρποὶ τῆς βιομη-
χανικῆς ἐπαναστάσεως καὶ τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ θὰ γίνουν εὐλογία καὶ ὄχι κατάρρα. *Ιω.
Ν. Ξηροτύρη, Γιατὶ δὲ μαθαίνουμε ἀρχαῖα ἐλληνικά, 1970, σ. 15.*

45. «Ὁ εὐρωπαϊκὸς ὀρθολογισμὸς ἀνοίξε τὸ δρόμον πρὸς τὸ θάνατον τοῦ εὐρωπαϊκοῦ
πολιτισμοῦ. Ξεκίνησε μὲ τὴν ἀναγέννηση, ποὺ θανάτωσε τὴ μεσαιωνικὴν θεοκρατίαν. Κατάληξε
στὸ θάνατον τοῦ ἀνθρωπισμοῦ — κατὰ τοὺς δύο τελευταίους παγκοσμίους πολέμους — στὴν ὑ-
παγωγή τοῦ ἀνθρωπίνου φαινομένου σὲ ἀρχεὲς ξένες πρὸς τὴ φύσιν του — οἰκονομικὲς, ἐξε-
λικτικὰ ἱστορικὲς — καὶ στὴν ἐξαπόλυση ἐνὸς εὐδαιμονιστικοῦ μηδενισμοῦ μέσα στὸ σημερινὸ
κόσμον. Ἀλλὰ ἕνας πολιτισμὸς δὲν μπορεῖ νὰ σταθῇ μονάχα μὲ λογικὰ στηρίγματα. Χρειάζε-
ται ἡ ἔξαρση τοῦ ἀλόγου, ἀλλιῶς ἡ ὀρθολογιστικὴ του θεμελίωσις τὸν ὀδηγεῖ ἀναπόφευκτα στὸ
μηδενισμόν, γιὰτὶ ὁ ὀρθολογισμὸς καταφάσκει μόνο στὰ ὕλικά φαινόμενα· ἀλλὰ ὁ ἄνθρωπος,
ποὺ ἀποτελεῖ τὴ δημιουργικὴν τοῦ πολιτισμοῦ δύναμιν, ὕλικά, διὰ τοῦ θανάτου ἐξαφανίζεται».

Κ. Τσιροπούλου, Ἡ Ἑλλάς ὡς πρόβλημα, 1965, σ. 92.

46. *Ἐριχ Φρόμ, Ἡ τέχνη τῆς ἀγάπης, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 15.*

ἀκούσουμε, νὰ συνδιαλεχθοῦμε, νὰ δημιουργήσουμε σχέσεις, νὰ πορευθῇ τὸ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ. Κι αὐτὸ τὸ κᾶτι εἶναι, πού κατὰ ἄορατο τρόπο ἐκπέμπονται κύματα ἀπὸ ἄνθρωπο σὲ ἄνθρωπο, τὰ ὁποῖα ἐπιδροῦν εὐμενῶς ἢ δυσμενῶς, προσηλώνονται ἢ ἀποκρούονται. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι πομπὸς καὶ δέκτης. Ἐχει τὶς ἀκτίνες του, τὰ κύματα, πού ἐκπέμπει κατὰ ἀσύνειδο τρόπο. Κι ἐπάνω στὴν ἱκανότητα αὐτὴν τοῦ πομποῦ καὶ τοῦ δέκτου κεῖται καὶ βρίσκεται ἐκεῖνη ἡ μὲ νοῦ ἀνεξήγητη καὶ ἀλογάριαστη ἢ καὶ ἄδικη συμπάθεια ἢ ἀντιπάθεια. Κάτι πού ἐπηρεάζει θετικὰ ἢ ἀρνητικὰ τὴν πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ.

Τὸ συναίσθημα τῆς συμπάθειας μᾶς ὠθεῖ νὰ ἔχουμε κλίση πρὸς τὸν συνάνθρωπό μας, νὰ τὸν ἀκοῦμε μὲ προσοχή, νὰ λαβαίνουμε μέρος στὸ πεπρωμένο του, νὰ συμπάσχουμε. Συμπάθεια θὰ πῇ εὐρυνση τοῦ ἐγὼ μας, ἀνακάλυψη τοῦ δρόμου πρὸς τὸ ἐσὺ, συμμετοχὴ τοῦ ἐγὼ μας πρὸς τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἐσὺ. Ἡ συμπάθεια στὸ βαθύτερο νόημά της, δηλαδὴ στὸ συναισθάνεσθαι, πέρα ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ σου ὑπαρξή, τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἄλλου, ἀνήκει στὶς ὠραιότερες ἱκανότητες τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἄνθρωπος πού εἶναι προικισμένος μὲ τὸ συναίσθημα τῆς συμπάθειας ἢ μᾶλλον αὐτὸς πού ἔχει τὴν ἀπὸ τῆ φύσης δοσμένη στὸν κάθε ἄνθρωπο τάση ν' ἀναπτύξῃ καὶ καλλιεργήσῃ, εἶναι ὁ ἀντίπους τοῦ ἐγωκεντρικοῦ ἀνθρώπου, τοῦ ἐγωιστοῦ. Εἶναι «ἀνθρωποκεντρικός», δηλαδὴ δὲν τοποθετεῖ παντοῦ καὶ πάντοτε στὸ κέντρο τὸ ἐγὼ του, παρὰ τὸ συνάνθρωπό του.

Ἡ συμπάθεια δὲν εἶναι οἶκτος οὔτε εὐσπλαχνία, παρὰ χαρὰ ἢ λύπη, πού αἰσθανόμαστε ἀπὸ φιλαλληλία. Μὲ τὴν συμπάθεια ὁ ἄνθρωπος γίνεται ἡθικὸ ἐγὼ καὶ ἡθικὸ ἐσὺ. Εἶναι ἐλατήριο ἡθικῆς ἐνέργειας, μιᾶς ἐνέργειας πού προάγει κατὰ πολὺ τὸν κοινωνικὸ βίον, κλείνει μέσα της τὴν ἀφιλοκέρδεια. Εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς πιὸ δυνατοὺς δεσμοὺς τῆς κοινωνίας. Εἶναι συμμετοχὴ στὴ χαρὰ ἢ στὴ λύπη, συναισθηματικὴ κατάσταση, πού τὴν ἀντιμάχεται τὸ σημερινὸ πνεῦμα τοῦ βιομηχανικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τὴν παραμερίζει ὁ πολὺ ἀναπτυγμένος σήμερα ὀρθολογισμός. Σήμερα ὁ ἄνθρωπος, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπήρεια τῆς ψυχρῆς μηχανῆς δὲν αἰσθάνεται τὸν ἑαυτὸ του διατεθειμένο νὰ συμπαθῇ τοὺς ὁμοίους του. Ὅλο καὶ ἀποξενώνεται ἀπὸ τοὺς ἄλλους, ὅλο καὶ τὸ ἐγὼ χάνει τὸ δρόμο πρὸς τὸ ἐσὺ. Δὲν κάνει καὶ δὲν πράττει ὅ,τι μπορεῖ, γιὰ νὰ διεγείρῃ τὴν συμπάθεια. Δὲν καλλιεργεῖ μὲ τὴν συμπάθεια τὸ ἐσωτερικὸ δέσιμο τῶν ἀνθρώπων. Μὲ τὴν συμπάθεια ἡ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων γίνεται πιὸ ἡμερῃ, γιατί ἡ συμπάθεια κλείνει μέσα της τὴν εἰλικρίνεια, πού διαλύει τὶς διαμάχες, πού στὴν ἀρχὴ φαίνονται ἀδιάλυτες. Εἶναι μιὰ ἀρετὴ, ἀπὸ τὴν ὁποία ἔχει μεγάλη ἀνάγκη ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος.

Ἡ φύση ἔχει βάλει μέσα στὸν καθένα τὴν τάση γιὰ συμπάθεια, ἀλλὰ δὲ μοιράζει τὶς καταβολές της στοὺς ἀνθρώπους κατὰ ἀπόλυτα δίκαιο τρόπο. Δὲν εἶναι ἀκριβοδίκαιη στὶς δόσεις της. Πάντως κανένα δὲ στερεῖ. Ἡ διαφορὰ εἶναι, πὼς σὲ ἄλλους πέφτει κᾶτι περισσότερο καὶ σὲ ἄλλους κᾶτι λιγώτερο. Ὡστόσο ὅλες οἱ προδιαθέσεις μας εἶναι ἱκανὲς γιὰ ἄσκηση. Εἶναι τὰ τάλαντα,

ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἓνας πῆρε πέντε κι ἄλλος δύο κι ἄλλος ἓνα, κατὰ τὴν παραβολὴ τῆς διδασκαλίας τοῦ Χριστοῦ. Ἐκεῖνος ποὺ πῆρε τὰ πέντε, τὰ καλλιέργησε καὶ τὰ αὖξῃσε. Ἐκεῖνος ὅμως ποὺ πῆρε τὸ ἓνα, τὸ ἔκρυψε βαθιὰ στὴ γῆ, ὅπου σκούριασε, καταστράφηκε. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὶς καταβολές τῆς φύσεως, τὶς προδιαθέσεις μας, ὅπως καὶ στὴν προκειμένη περίπτωση μὲ τὴ συμπαθεία, ἓνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα ἀγαθὰ, «τὸ ἀναγκαιότατον εἰς τὸν βίον» ⁴⁷.

Η ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΗ

Ἡ ἀπὸ τὴ φύση διαφοροποίηση τῶν ἀνθρώπων παρουσιάζει ἐπίσης κάποια δυσκολία στὴν πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ. Ὁ ἄνθρωπος, ὅσο κι ἂν εἶναι «ζῶον κοινωνικόν», σὲ ὅλες τὶς ἐποχὲς ἦταν ἓνα πλάσμα δύσκολο, γιατί εἶναι ὄν πολυσύνθετο. Ἐχει στὴ διάθεσή του τόσα πολλὰ μέσα, τὰ ὁποῖα καὶ ὁ ἴδιος δὲν γνωρίζει, δὲν τὰ κατανοεῖ καὶ φυσικὰ δὲν τὰ κατανοοῦν καὶ πολλοὶ ἄλλοι ἄνθρωποι, οἱ συνάνθρωποι του. Ὁ κάθε ἄνθρωπος εἶναι δύσκολος γιὰ τὸν ἄλλον ἄνθρωπο, γιατί ὁ καθένας μας εἶναι διαφορετικὸς ἀπὸ τὸν ἄλλον. Ποτὲ δυὸ ἄνθρωποι, κι ἂν ἀκόμη εἶναι ἀδελφία, δὲν μοιάζουν ἐντελῶς ὁ ἓνας μὲ τὸν ἄλλον. Ἀκριβῶς αὕτὴ ἡ ἀνομοιότητα, αὐτὸ τὸ διάφορο μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, ποὺ εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ συναναστρέφονται, νὰ συνεργάζονται, νὰ συμβιοῦν, σημαίνει δυσκολία, μιὰ δυσκολία στὴ συνεννόηση καὶ μεταξὺ ἀκόμη στενῶν ἐξ αἵματος συγγενῶν. Μιὰ δυσκολία, ἡ ὁποία παρουσιάζεται ἀκόμη ἐντονότερη, ὅταν ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἀνθρώπους ἄλλης, ὅπως λέμε, νοοτροπίας, μὲ ἀνθρώπους ἄλλων πολιτισμῶν, ἄλλων λαῶν, ἄλλων φυλῶν ἢ ἄλλου περιβάλλοντος φυσικοῦ καὶ κοινωνικοῦ, ἄλλου στύλ ζωῆς καὶ συναισθηματικοῦ κόσμου, ἄλλης κοσμοθεωρίας καὶ ἄλλων ἰδανικῶν ἢ ἄλλων τῆς καθημερινῆς ζωῆς συνθηκῶν.

Ὅλα αὐτὰ βέβαια συνθέτουν ἐμπόδια στὴν πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ, στὴν κατανόηση τοῦ ἄλλου. Γιὰ ν' ἀντιληφθῇ κανένας τὶς δυσκολίες τῆς συνεννόησεως μεταξὺ τῶν ἀνδρογύνων — αὐτὲς βέβαια εἶναι πολλές καὶ καταλήγουν μερικὲς φορὲς σὲ ἐξαιρετικὰ δυσάρεστα ἀποτελέσματα — πρέπει νὰ ξέρη ὅτι αὐτὲς προέρχονται ἀπὸ τὸ «φυσικὸ» τῶν δύο συντρόφων στὸ γάμο. Ἀπὸ τὶς διαφορετικὲς οἰκογενειακὲς συνήθειες, ἀντιλήψεις, ποὺ ἔχει ἀποκτήσει ὁ καθένας στὸ περιβάλλον του, προτοῦ οἱ δύο ἀποτελέσουν τὴν κοινότητα τοῦ γάμου. Συνήθειες καὶ λοιπά, ποὺ πρέπει νὰ καναλιαστοῦν στὸ ἴδιο κανάλι, κάτι ποὺ δυσκολεύει τὴ δημιουργία ψυχικῆς ἐπαφῆς ἢ ἐμποδίζει τὴν πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ. Καὶ τοῦτο ἐπειδὴ ὅ,τι γιὰ τὸν ἓνα εἶναι κάτι τὸ αὐτονόητο, γιὰ τὸν ἄλλον παρουσιάζεται σὰν παράδοξο, σὰν ἄτοπο, σὰν παράλογο. Ὅ,τι ἐμεῖς π.χ. τὸ βρίσκουμε ὠραῖο, οἱ ἄλλοι τὸ βρίσκουν ἄσχημο. Ὅ,τι μπορεῖ νὰ μᾶς εἶναι ἀγαπητὸ καὶ προσφιλές, αὐτοὶ τὸ βρίσκουν ἢ τὸ ζοῦν σὰν ξένο ἢ σὰν ἀδιά-

47. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, Ἡθικὰ Νικομ., Θ. Ι. 1155 α. 4.

φορο. Εἶναι δύσκολο νὰ βρῇ κανένas ἓνα σημεῖο, στὸ ὁποῖο νὰ συναντιοῦνται οἱ ἄνθρωποι ὁμόφωνα καὶ ὁμόγωνα. Εἶναι δύσκολο νὰ ζοῦν δυὸ ἄνθρωποι ὁμοῖα καὶ ἀπαράλλαχτα ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ βίωμα, καὶ ὅταν ἀκόμη φαίνονται πῶς συμφωνοῦν. Μερικὲς φορὲς μάλιστα φαίνεται ὁ ἓνας τόσο ἀσυνεννόητος, τόσο ἀκατάληπτος ἀπέναντί μας, ὥστε νὰ νομίζης πῶς κατέβηκε ἀπὸ κάποιον ἄλλον πλανήτη, ὁπότε βέβαια δὲν εἶναι διόλου παράξενο τὸ ὅτι δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ συνεννοηθῇ, νὰ συνεργασθῇ καὶ νὰ συναναστραφῇ μαζί του. Καὶ δὲν εἶναι ἀνάγκη ν' ἀνήκη αὐτὸς σὲ ἄλλο λαό, σὲ ξένο ἔθνος ἢ σὲ ἄλλη φυλὴ ἢ ράτσα, γιὰ νὰ μᾶς φαίνεται ἔτσι ξένος. Οἱ δυσκολίες παρουσιάζονται καὶ ἀνάμεσά μας, καὶ ἄς ἀνήκουμε στὴν ἴδια ὁμάδα, στὴν ἴδια κοινωνία, στὴν ἴδια θρησκεία, στὴν ἴδια πολιτικὴ θεωρία, στὴν ἴδια κοινωνικὴ τάξη, στὴν ἴδια ὠριμότητα ἡλικίας, στὸ ἴδιο φύλο κλπ. Ἀπὸ τίς δυσκολίες τῆς κατανοήσεως καὶ τῆς συνεννόησεως μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων παρουσιάζονται γεγονότα δυσάρεστα, ὅπως πόλεμοι, καταδιώξεις, καταπιέσεις καὶ αἱματηρὲς ἐπαναστάσεις, ταξικὸι ἀγῶνες, φυλετικὰ μίση, ἐκστρατεῖες καὶ πόλεμοι ἀφανισμοῦ καὶ ἄλλα τρομερὰ γεγονότα.

Ὑπάρχουν δυσκολίες ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ καθαυτὸ φυσικὸ τοῦ ἀνθρώπου, ἀπὸ τὴν ἰδιοσυγκρασία τοῦ χαρακτήρα του, ἐμπόδια ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ «ταμπεραμέντο» του, τὸ συναισθηματικὸ κόσμο του, ἀπὸ τὴ βούληση, ἀπὸ τὴν ἀξιολόγησιν τοῦ βαθμοῦ τῶν ἠθικῶν ἀξιών καὶ λοιπῶν καταστάσεων, ποὺ ὁδηγοῦν στὴν ἀσυνεννοησίαν μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων. Ἐνας μὲ δυνατὸ ταμπεραμέντο καὶ μὲ ζωὴ ἄνθρωπος καὶ ἓνας τύπος ἀργός, μελητής, φλεγματικὸς, δυὸ διαφορετικοὶ τύποι, μποροῦν νὰ συμβιοῦν μὲ εὐκολία. Ὅπως ἐπίσης ἓνας ἄνθρωπος ποὺ γυρίζει μέσα στὸν κόσμον τῆς φαντασίας καὶ τῶν ὀνείρων του, ἐξωπραγματικὸς τύπος, μένει ὅλως διόλου ἀκατάληπτος ἀπὸ ἓναν ἄνθρωπον τῆς πράξεως, τῆς θελήσεως, τοῦ ὀρθολογισμοῦ καὶ τανάπαλιν. Καὶ ἀκόμη εἶναι δύσκολη ἡ συμβίωσις, ἡ συναναστροφὴ καὶ ἡ συνεννόησις μεταξὺ ἑνὸς ἀνθρώπου μὲ καθαρὸ λογισμὸ καὶ αὐστηρὴ σκέψιν καὶ ἑνὸς ἄλλου ὀνειροπαρμένου, μυστικιστικῆς τάσεως καὶ περιφρονητοῦ τοῦ προδιαγεγραμμένου αὐστηροῦ λογικοῦ σχήματος. Ὅπως ἐπίσης ὁ χαρούμενος καὶ ἀνέμελος αἰσιόδοξος μένει τέλεια ἀκατανόητος ἀπὸ τὸν περίφροντι, τὸν πάντα δυσαρεστημένο ἀπὸ ὅλους καὶ ἀπὸ ὅλα, μελαγχολικὸν τύπον. Ἡ πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ τῶν τύπων αὐτῶν δυσκολεύεται. Ἡ συμβίωσὶς τους δὲν εἶναι βέβαια ἀδύνατη, ἀλλὰ ἀρκετὰ δύσκολη.

Ὑπάρχουν καὶ ἄλλες βέβαια διαφορὲς μεταξὺ τοῦ θυμικοῦ καὶ τοῦ φυσικοῦ τῶν ἀνθρώπων, διαφορὲς ποὺ δυσκολεύουν τὴ συνεννόησιν, τὴ συνεργασίαν καὶ τὴ συμβίωσιν, ὅπως π.χ. ἡ διαφορὰ τοῦ προικισμένου ἀπὸ τὴ φύσιν μὲ ἱκανότητες ἀνθρώπου καὶ τοῦ ἄλλου, στὸν ὁποῖο ἡ φύσιν φάνηκε φειδωλή. Ἐνας μουσικὰ προικισμένος π.χ. δὲν μπορεῖ νὰ συνεννοηθῇ μ' ἓναν μουσικὰ ἀμόρφωτο. Ὁ ἓνας μένει τέλεια ἀσυγκίνητος στὸ ἄκουσμα μιᾶς συμφωνίας, ἐνῶ τὸν ἄλλο τὸν συνεπαίρνει. Ὁ μαθηματικὰ πάλι ἀπροίκιστος παρακολουθεῖ τίς μαθηματικὰς διαδικασίας τῶν μαθηματικὰ προικισμένων μὲ ἀπορία, θαυμάζοντας

δ,τι δὲν κατανοεῖ. Ὁ θεωρητικὸς πάλι ἄνθρωπος στέκεται μπρὸς τὸν πρακτικὰ προικισμένο μὲ ἀπορία. Ἕνας γλωσσικὰ προικισμένος, ἕνας εὐφραδὴς τύπος, ἀσχάλλει καὶ στενοχωρεῖται μπρὸς τὸ δυσκολευόμενο στὴν ἔκφραση ἄτομο. Ὅλες αὐτὲς οἱ διαφορὲς ποὺ ἀναφέραμε καὶ οἱ ὁποῖες ἀνάγονται στὸ φυσικὸ τοῦ καθενός, εἶναι ἐμπόδια στὴ συναναστροφή καὶ στὴ συνεννόηση μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων.

Ἐχομε βέβαια καὶ ἀρκετὲς ἄλλες αἰτίες, ποὺ ἐμφιλοχωροῦν καὶ δυσκολεύουν τὴν πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ. Ἀρκεῖ νὰ σκεφθῇ κανένας μερικὲς διαφορὲς ποὺ παρουσιάζονται μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων στὴν καθημερινὴ τριβὴ τους. Διαφορὲς συνθειῶν ἢ καὶ διαφορὲς χαρακτήρων, ἀνατροφῆς καὶ διαπαιδαγωγήσεως, ἡθῶν, ἐθίμων, οἰκογενειακῆς νοοτροπίας, καταγωγῆς κλπ., οἱ ὁποῖες μάλιστα δὲ μᾶς φαίνονται καὶ τόσο σοβαρές. Ὡστόσο πολλές φορὲς αὐτὲς προκαλοῦν συγκρούσεις ἀνάμεσά μας, δηλητηριάζουν τὴν ἀρμονικὴ συμβιωτικὴ ἀτμόσφαιρα, ποὺ πρέπει νὰ ἐπικρατῇ ἀνάμεσά μας.

ΧΩΡΙΣ ΤΗ ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΗ Η ΖΩΗ ΘΑ ΗΤΑΝ ΑΝΙΑΡΗ

Ἡ διαφοροποίηση ποὺ ἀναφέραμε ἀπὸ μιὰ ἄλλη πλευρὰ εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τὴν ἐπικοινωνία τῶν ἀνθρώπων. Ἀς σκεφθοῦμε πόσο μονότονη θὰ ἦταν ἡ ζωὴ μας, ἂν δὲν ὑπῆρχαν αὐτὲς οἱ διαφοροποιήσεις μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων. Ἄν συναντούσαμε πάντα ἀνθρώπους, ποὺ θὰ ἦταν ἀπὸ κάθε ἀποψη ὅμοιοί μας, πανομοιότυπά μας. Ἄν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι εἶχαμε τὴν ἴδια κι ὅμοια ἀπολύτως ὄψη, μορφὴ, παρουσιαστικό. Ὅταν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι σκέπτονταν, αἰσθάνονταν, ἐνεργοῦσαν ἀκριβῶς ὅμοια. Ὅταν εἶχαμε τὶς ἴδιες ἐπιθυμίες, τοὺς ἴδιους σκοπούς, τὶς ἴδιες γνώμες, τὶς ἴδιες ἀνάγκες κλπ. Ὅταν κανένας δὲ θὰ εἶχε νὰ μᾶς πῇ τίποτε παρὰπάνω ἀπ' αὐτὸ ποὺ ἔχομε κι ἐμεῖς ἢ ἔχομε στὸ νοῦ μας, ἢ ἀπ' αὐτὸ ποὺ ξέρουμε. Αὐτὸ δὲ θὰ ἦταν συμβίωση καὶ ἀναστροφή, συνεργασία, συνεννόηση, γιὰτὶ ποτὲ δὲ θὰ ὑπῆρχε τίποτε νὰ σὲ ὠθήσῃ σὲ σκέψεις, σὲ συλλογισμούς, νὰ βιώσῃς κάτι τὸ ἰδιαίτερο, τὸ ξεχωριστό, παρὰ ὅλα θὰ ἦταν ὅμοια, ὅλα πανομοιότυπα. Ὁ ἄνθρωπος θὰ ἔφτανε ὡς τὴν ἀνία, ὡς τὴν ἀηδία. Ἐτσι καὶ ἡ ζωὴ χωρὶς κίνητρα, χωρὶς τὶς διαφοροποιήσεις της, θὰ ἦταν ἀνιαρὴ μέχρι θανάτου. Οὔτε ἡ συνάντηση οὔτε ἡ συναναστροφή μὲ τοὺς ἄλλους θὰ εἶχε νὰ σοῦ προσφέρῃ κάτι. Τίποτε τοῦ ἐνός δὲ θὰ μιλοῦσε στὸν ἄλλον. Τότε καθένας θὰ τρεπόταν σὲ φυγὴ ἀπὸ τὸν κόσμο πρὸς τὴν ἐρημιὰ ἢ θὰ τρελαινόταν μέσα στὸν κόσμον ἀπὸ τὴν ἀνία τοῦ πανομοιότυπου. Φαίνεται, ὥστόσο, πὼς ἡ μάνα φύση κάτι ἤξερε καὶ διαφοροποίησε τοὺς ἀνθρώπους ἔτσι, ὥστε νὰ μὴ μοιάζῃ κανένας ἀπόλυτα μὲ τὸν ἄλλον. Καὶ τὸ διαφοροποιημένο τῶν ἀνθρώπων δὲν πρέπει νὰ τὸ θεωροῦμε σὰν κάτι τὸ ἀρνητικόν, παρὰ σὰ θετικόν. Ἡ διαφοροποιημένη ἰδιοσυγκρασία τοῦ καθενός ἀπὸ τὸν ἄλλον, αὐτὴ ἀκριβῶς κάνει τὴ συνάντηση, τὴ συναναστροφή δυνατὴ καὶ δίνει σ' αὐτὴν νόημα, ὕπαρξη. Τὸ ὅτι ὁ ἄλλος εἶναι κάτι τὸ διάφορο

ἀπὸ μένα, τὸ ὅτι σκέπτεται καὶ αἰσθάνεται ἀλλιώςτικα ἀπ' ἐμοῦ, ἐγώ, τὸ ὅτι βιώνει τὸ ἴδιο καὶ τὸ αὐτὸ γεγονὸς κατὰ διάφορο ἀπὸ μένα τρόπο, μοῦ δίνει τὴ δυνατότητα νὰ μάθω κάτι ἀπ' αὐτόν, νὰ διδαχθῶ, νὰ συγκρίνω, νὰ τοποθετήσω, νὰ ὠθηθῶ σὲ νέες σκέψεις, ιδέες, ν' ἀντικρύσω τὸν κόσμον καὶ ἀπὸ μιᾶ ἄλλῃ σκοπιά. Νὰ ἰδῶ καὶ νὰ σπουδάσω χαρακτηριστικὰ ἀνθρώπων, ἀτομικὲς διαφορὲς τοῦ ψυχικοῦ κόσμου τους, νὰ συγκρίνω τὸν ἑαυτό μου μὲ τοὺς ἄλλους κλπ.

Ἡ διαφοροποίηση αὐτὴ εἶναι ἐξαιρετικὰ ὠφέλιμη γιὰ τὸν ἄνθρωπο, γιατί προσέχοντας καὶ σπουδάζοντας τοὺς διαφοροποιημένους χαρακτῆρες τῶν συνανθρώπων μας, τίς ἀντιλήψεις τους, τὰ ἥθη τους, τὴ συμπεριφορὰ τους κλπ. μποροῦμε νὰ προσανατολισθοῦμε καλύτερα στὴ ζωὴ ἢ νὰ διορθώσουμε ἀντιλήψεις, ιδέες μας ἢ νὰ τίς ἀναπτύξουμε περισσότερο, νὰ τίς ἐννοήσουμε καὶ νὰ τίς θεμελιώσουμε καλύτερα. Ὅσο διαφορετικότερος εἶναι ὁ κόσμος, τὸν ὁποῖο βιώνει ὁ συνομιλητὴς μας, ἀπὸ τὸ δικό μας κόσμον, δηλαδή ὁ ἄνθρωπος, πρὸς τὸν ὁποῖον πορεύεται τὸ ἐγὼ νὰ συναντήσῃ τὸ ἐσὺ, τόσο καὶ πιὸ ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ ἐσὺ γιὰ τὸ ἐγὼ. Τόσο καὶ πιὸ καλὰ εἶναι γιὰ μένα ν' ἀκούσω αὐτὸ τὸν ἄνθρωπο, νὰ τὸν ἀντιληφθῶ, νὰ τὸν σκεφθῶ, νὰ τὸν ἐξηγήσω, νὰ βγάλω τὰ συμπεράσματά μου.

Μικρὰ τῆς καθημερινῆς μας π.χ. ζωῆς πράγματα, τὰ ὁποῖα στὸ συνηθισμένο περιβάλλον μας δὲν τὰ προσέξαμε, ἀποκτοῦν αἴφνης τὴ σπουδαιότητά τους, παίρνουν χρῶμα, ζωὴ. Μᾶς κάνουν νὰ ἰδοῦμε τὸν ἑαυτό μας στὸν καθρέπτη, ἀλλὰ τὴ φορὰ αὐτὴ δὲ συναντοῦμε τὸ σωσία μας, τὴ μονότονη, δηλαδή, ἐπανάληψη τοῦ ἑαυτοῦ μας, παρὰ ἀνακαλύπτουμε διὰ τῆς ἀντιθέσεως κάτι ἀπὸ τὸν ἑαυτό μας, ποὺ ὡς τώρα δὲν τὸ εἶχαμε προσέξει, ποὺ ὡς τώρα δὲ μᾶς ἦταν συνειδητό. Ἕνας ἄνθρωπος τοῦ ἄλλου φύλου π.χ. μπορεῖ νὰ σοῦ κἀνὴ προσιτὸ ἕναν ὁλόκληρον κόσμον ἀπὸ δυνατότητες βιωμάτων, τὰ ὁποῖα χωρὶς αὐτόν δὲ θὰ μπορούσες νὰ τὰ ἔχης, νὰ τὰ πλησιάσῃς καὶ νὰ τὰ λογιᾶσῃς.

Καὶ τί δὲν μπορεῖ τὸ ἐγὼ στὴν πορεία του πρὸς τὸ ἐσὺ καὶ τανάπαλιν νὰ μάθῃ καὶ νὰ διδαχθῇ, ἀρκεῖ νὰ ζέρῃ καὶ κυρίως νὰ τὸ θέλῃ. Ἡ συναναστροφή μας μὲ τοὺς ἄλλους μᾶς διδάσκει πολλὰ. Χρειάζεται, ὥστόσο, ὑπομονὴ καὶ ψυχραιμία καὶ προπαντὸς νὰ μάθῃ κανένας ν' ἀκούῃ. Ἕνας π.χ. μικρότερος, νεώτερος ἀπὸ μᾶς μπορεῖ νὰ μᾶς πῇ, πῶς ἡ γενιά του ἀντικρύζει τὸ μέλλον ἢ ἕνας μεγαλύτερος νὰ μᾶς διηγηθῇ πῶς ἔζησε ἡ γενιά του στὸ παρελθόν ἢ πῶς ἀντικρύζει τὴν ἐποχὴ μας κλπ.

Ἔτσι μπορεῖ καὶ ὁ ἄλλος συνομιλητὴς μας νὰ ἐρευνήσῃ τίς ἀπόψεις του, τίς γνώμες του, νὰ τίς ζυγίσῃ, νὰ ἰδῇ π.χ. πῶς μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι καὶ τόσο πρωτότυπες, ὅσο τίς νομίζει καὶ τίς λογαριάζει. Μπορεῖ νὰ μᾶς ἀνοίξῃ νέες προοπτικὲς. Ἀλλωστε θὰ πρέπῃ νὰ ξέροῦμε, πῶς κάποιοι ἄλλοι ἄνθρωποι ἄλλου χαρακτῆρα ἀπὸ τὸ δικό μας καὶ ἄλλου φυσικοῦ, ἄλλης ἰδιοσυγκρασίας καὶ «ταμπεραμέντου», μπορεῖ νὰ μᾶς ὑποδείξῃ ὅτι οἱ πράξεις μας, οἱ ἐνέργειάς μας εἶναι δυνατόν ν' ἀκολουθήσουν καὶ ἄλλο δρόμον, ἴσως καλύτερον ἀπὸ κεῖνον, ποὺ

ὥς τώρα ἀκολουθήσαμε σ' αὐτές. Μποροῦμε, δηλαδή, κάτι νὰ μάθουμε ἀπὸ τὸν καθένα γιὰ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ μας.

Ἡ συνάντησή μας μὲ τοὺς ἄλλους καὶ ἡ συναναστροφή μας, ἡ συνομιλία μας μὲ ἄλλον ἢ μὲ ἄλλους μᾶς προσπορίζει τοῦτο: ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἄλλα μᾶς βάζει σὲ κάποια σκέψη νὰ κάνουμε μιὰ ἀκόμη ἐξέταση τῶν ἰδεῶν μας, τῶν ἀρχῶν μας, μᾶς φέρνει στὸ σημεῖο μιᾶς αὐτογνωσίας, τὴν ὁποία χωρὶς αὐτὸ τὸν ἐρεθισμὸ τοῦ ἄλλου δὲ θὰ μπορούσαμε νὰ τὴν κάνουμε καὶ ἡ ὁποία μᾶς ὁδηγεῖ σὲ μιὰ αὐτοεξέταση. Ὅταν ἓνας εἶναι ἱκανότερος ἢ ἐπιτηδειότερος ἀπὸ μᾶς, μπορεῖ κάτι νὰ μᾶς διδάξῃ, πού ἐμεῖς δὲν τὸ ξέρουμε ἢ δὲν μπορούσαμε νὰ τὸ κάνουμε. Μ' ἄλλα λόγια εἵμαστε πάντα μαθηταὶ στὴ ζωὴ. Δὲν ὑπάρχει κανένας στὸν κόσμον, πού νὰ μὴν ἀξίζῃ κάτι. Ἀπ' ὅλους μπορεῖ νὰ διδαχθῇ κανένας καὶ σὲ ὅλους νὰ δείξῃ κάτι, νὰ βοηθήσῃ. Ἀκριβῶς ἡ διαφοροποίηση τῶν ἀνθρώπων, ἂν αὐτοὶ μποροῦν ν' ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ μερικὰ ἐσωτερικὰ ἐμπόδια, δὲν ἀπομακρύνει, παρὰ κάνει τοὺς ἀνθρώπους πιὸ ἱκανοὺς γιὰ πιὸ συμφέρουσα συναναστροφή, πού τοὺς ἐνώνει.

Ὅστοςὸ ἡ κοινωνικοποίηση τοῦ ἐγώ, ἡ συνεννόηση τοῦ ἐγώ μὲ τὸ ἐσύ, εἶναι κάπως δύσκολη. Ἡ ἀμοιβαία, φυσικὰ, κατανόηση δὲν ἔρχεται ἄνωθεν, ἀλλὰ χρειάζεται κάποια προσπάθεια, κάποια κατάθεση κόπου. Ἀπαιτεῖται ὑπομονὴ καὶ σὲ ἀρκετὸ σημεῖο καὶ ἀνοχή. Πάντως τὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα ἀναπηδοῦν στὴν πορεία τοῦ ἐγώ πρὸς τὸ ἐσύ ἀπὸ τὸ διαφοροποιημένο φυσικὸ τῶν ἀνθρώπων, μποροῦν νὰ λυθοῦν, γιὰτὶ δὲν ἀποτελοῦν ἀκατανίκητα ἐμπόδια γιὰ τὴν ἀμοιβαία κατανόησή τους. Ἡ ἀμοιβαία συνεννόηση μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων δὲν εἶναι τόσο δύσκολη, ὅσο τὴν κάνουμε ἐμεῖς ἀπὸ διάφορες αἰτίες.

ΟΙ ΑΛΛΑΓΕΣ

Αὐτὰ καθαυτὰ τὰ ἄτομα δὲν ἔγιναν βέβαια πιὸ δύσκολα ἀπὸ τὶς περασμένες ἐποχές. Ἀλλάζουν ὅμως οἱ μορφές καὶ τὰ εἶδη, οἱ τρόποι τῆς συμβιωτικῆς ζωῆς. Ἐπὶ ἤλθαν γενικὲς ἀλλαγές στὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων. Ἡ ζωὴ μας ἔλλαξε ρυθμό. Μέσα σ' αὐτὸν τὸ νέο ρυθμὸ προσπαθεῖ τὸ κάθε ἄτομο νὰ προσαρμοσθῇ καὶ φυσικὰ ἡ προσαρμογὴ δὲν εἶναι καὶ τόσο εὐκολή. Οἱ ἀλλαγές, πού εἶναι συνήθως μετακινήσεις καὶ μετατοπίσεις ἢ παραμέρισμα πολλῶν παλιῶν σταθερῶν κανόνων συμβιωτικῆς ζωῆς, προκαλέσαν στὸ ἄτομο σὲ μικρότερη ἢ σὲ μεγαλύτερη ἔκταση νευρικότητα, δυσκολία, πού ἀντανάκλᾳ στὸν πλησίον.

Οἱ ἀνέσεις εἶναι κι αὐτὲς μεταβολές, πού πολλὲς φορὲς μᾶς ἀπατοῦν καὶ δὲ μᾶς προσπορίζουν τόση ἄνεση, ὅση νομίζουμε. Οἱ ἀπανωτὲς σ' ὅλα τὰ πεδία ἀλλαγὲς φέρνουν μέσα τους καὶ μερικὲς δυσκολίες, τὶς ὁποῖες τὸ ἄτομο δὲν μπορεῖ νὰ ὑπερνικήσῃ ἀμέσως. Χρειάζεται χρόνος. Οἱ ἀλλαγές ὅμως αὐτὲς εἶναι τόσο σύντομες, πού δὲ μᾶς ἀφήνουν τὸ χρόνο νὰ τὶς χωνέψουμε. Ἡ κατάσταση αὐτὴ κάνει τὸ ἄτομο δύσκολο, καὶ μέσα στὴν προσπάθειά του νὰ προσανατολισθῇ πρὸς

τὸ νέο, τὸ καινούριο, ν' ἀκολουθήσῃ τὸ νέο ρυθμὸ τῆς ζωῆς, τὰ χάνει πολλές φορές καὶ συγκρούεται εὐκολώτερα ἀπὸ ἄλλοτε μὲ τοὺς συνανθρώπους του. Ἔτσι τὸ ἐγὼ δὲ βρίσκει τὸ δρόμο πρὸς τὸ ἐσὺ ⁴⁸.

Σὲ προηγούμενες ἐποχὲς δὲν εἶχαμε αὐτὲς τὶς ἔντονες καὶ προπαντὸς κοινωνικὲς καὶ πάσης φύσεως μεταβολὲς καὶ κατὰ συνέπεια κι ὄχι καὶ τὶς τόσες αἰτίες ποὺ κάνουν τοὺς ἀνθρώπους στὶς σχέσεις τους δυσκολώτερους. Σὲ παλιότερες ἐποχὲς ὑπῆρχε κάτι, ποὺ σήμερα ὅλο καὶ παραμερίζεται, ὅλο καὶ χάνεται, μιὰ σταθερὴ δηλαδὴ κοινωνικὴ τάξη, ποὺ στηριζόταν ἐπάνω στὴν παράδοση. Ἡ παράδοση ἦταν τὸ σπουδαιότερο στήριγμα τῆς κοινωνικῆς τάξεως, τῆς κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς, συναναστροφῆς καὶ συνεννόησεως. Ἡ ἀπὸ τὴν παράδοση ἀπορρέουσα κοινωνικὴ τάξη προσπαθοῦσε ὅσο μπορούσε, νὰ τακτοποιήσῃ κατὰ ἄπλο τρόπο τὴν ἀδιατάρακτη συναναστροφή τῶν ἀνθρώπων. Ἡ παράδοση ἐπιδροῦσε στὴν κοινωνικότητα τῶν ἀνθρώπων κατὰ τρόπο ἔντονο. Δὲν παραμέριζε τὶς ἀτομικὲς ψυχολογικὲς διαφορὲς τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ προσπαθοῦσε νὰ μὴν τὶς προκαλῇ, νὰ τὶς ἀμβλύνῃ, ὅσο εἶναι δυνατόν. Ἡ κοινωνικὴ τάξη ὀριζε τρόπους συνεννόησεως ὄχι τόσο στὰ ἄτομα αὐτὰ καθαυτά, ὅσο στὶς ομάδες καὶ στὶς κοινωνικὲς τάξεις, στὶς ὁποῖες τὰ ἄτομα ἀνῆκαν. Οἱ ἄγραφοι αὐτοὶ κανόνες τῆς ταξικῆς κοινωνικῆς στάσεως καὶ συμπεριφορᾶς ρύθμιζαν τὶς μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων σχέσεις κατὰ τρόπο εὐκολώτερο ἀπὸ σήμερα, ποὺ κατὰ κάποιον λόγο ἄρχισε νὰ παραμερίζεται ἀρκετὰ ἡ παράδοση.

Στὶς παλιότερες ἐποχὲς ὑπῆρχε κάποια αὐστηρὴ διαβάθμιση κοινωνικῶν τάξεων, ἀνάλογα μὲ τὴν καταγωγή ἢ τὴν ἐπαγγελματικὴ κυρίως ἐργασία. Τότε τὸ ἐπάγγελμα δὲν ἦταν μιὰ ἀσχολία ἀπλῶς, ποὺ τὴν ἐξασκοῦσε κανένας γιὰ τὰ πρὸς τὸ ζῆν κλπ. ἀλλὰ καὶ ἓνα βασικὸ χαρακτηριστικὸ, ποὺ χάραζε ἐπάνω στὸν ἄνθρωπο τὸν τύπο του. Ὁ ἀριθμὸς βέβαια τῶν τύπων τῶν ἐπαγγελμάτων δὲν ἦταν ἀπεριόριστος. Ἦταν στὸν καθένα γνωστὰ τὰ χαρακτηριστικά, ποὺ ἀποτελοῦσαν τὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη τάξη. Ὑπῆρχαν, τρόπον τινά, τὰ «ἐσκαμμένα» ἀνάμεσα στὶς διάφορες τάξεις. Ἀνάμεσα στὰ διάφορα «συνάφια». Κάθε ἐπαγγελματικὴ τάξη, ποὺ ταυτιζόταν μὲ τὴν κοινωνικὴ τάξη εἶχε καὶ τοὺς κανόνες τῆς συμπεριφορᾶς της καὶ τῆς συναναστροφῆς της κι ἔτσι οἱ προδιαγεγραμμένοι αὐτοὶ κανόνες λιγότευαν, μείωναν τὶς δυσκολίες τῆς συνεννόησεως. Ὅλα αὐτὰ ἦταν δεδομένα καὶ γνωστὰ στὸν καθένα. Ἔτσι, ὅταν συναντοῦσε κανεὶς κάποιον συνάνθρωπό του τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης τάξεως ἤξερε πῶς νὰ συμπεριφερθῇ. Ἦξερε λόγου χάριν πῶς νὰ συμπεριφερθῇ στὸν ἀγρότη, στὸν ἱερέα, στὸ δάσκαλο,

48. Ἡ σκεφτὴ κανένας ἓνα ἄπλο φαινόμενο: τὴν ἀλλαγὴ στὸ ρυθμὸ τῆς κατοικίας καὶ τῆς γειτονιάς. Τὸ φαινόμενο τῶν πολυκατοικιῶν, τὴ συγκατοίκηση, τὰ κοινόχρηστα καὶ λοιπὰ παρεπόμενα τοῦ νέου αὐτοῦ φαινομένου. Τὸ ἀπροσάρμοστο τῶν ἀνθρώπων στὴ μορφὴ αὐτῆς τῆς ἀλλαγῆς, στὸ ἀσυνήθιστο σὲ περασμένες ἐποχὲς φαινόμενο, τὸ φαινόμενο τῆς πολυκατοικίας, ποὺ προκάλεσε καὶ ἔφερε στὴν ἐπιφάνεια δυσκολίες καὶ δύσκολα ἄτομα, ποὺ σὲ παλιότερες ἐποχὲς δὲν ὑπῆρχαν τέτοιου εἴδους αἰτίες.

στὸν ἐργάτη. Σὲ παλιότερες ἐποχὲς αὐτὲς οἱ διακρίσεις ἦταν κάπως συνδεδεμένες καὶ μὲ τὰ ἱερά. Εἶχαν μιὰν ἱερότητα, μιὰν εὐλάβεια. Θεωροῦνταν σὰν κάτι τὸ ἄνωθεν δεδομένο, γι' αὐτὸ καὶ ὁ καθέννας ἦταν ἡσυχος, γιατί «ἐτσι τοῦ ἦταν γραφτό» καὶ κοίταζε τὴ δουλειά του. Σήμερα ὅμως τὰ πράγματα εἶναι διαφορετικά, γιατί ὅλοι οἱ παλιοὶ κανόνες ἡθῶν καὶ ἐθίμων, καθὼς καὶ οἱ ταξικοὶ κανονισμοὶ ἔπαυσαν νὰ ὑπάρχουν. Ἐπῆλθε ἡ ἰσοπέδωση. Σήμερα ὁ καθέννας ἀσκεῖ τὸ ἐπάγγελμα του γιὰ νὰ ζήσει, ἂν ὅμως κάπου ἄλλου εὕρη κάτι καλύτερο, τὸ ἐγκαταλείπει καὶ μεταπηδᾷ σὲ ἄλλο. Δὲν αἰσθάνεται τὸν ἑαυτοῦ του δεμένο στὴν ἐπαγγελματικὴ κοινότητα, ποὺ τὸν ὑποχρεώνει νὰ ὑποτάσσεται σὲ ὀρισμένες δεσμεύσεις καὶ κανόνες.

ΣΥΓΧΥΣΗ ΕΝΝΟΙΩΝ

Ἄν θὰ ἤθελε καθέννας νὰ πλησιάσῃ κατὰ ρεαλιστικὸ τρόπο τὴν καθημερινὴ ζωὴ — γιὰ νὰ μιλήσουμε κάπως στενότερα — τοῦ πλησίον του, θὰ διαπίστωνε μιὰ δυνατὴ σύγχυση ἐννοιῶν, ἡ ὁποία δυσκολεῖ πολὺ τὸ ἐγὼ νὰ πορευθῇ κατὰ θετικὸν τρόπο πρὸς τὸ ἐσὺ. Θὰ διαπιστώσῃ πὼς κυλιόμαστε μέσα σ' ἓνα φαῦλο κύκλο. Πὼς νὰ βγῇ ἡ χώρα μας ἀπὸ τὴ χρόνια αὐτὴ κατὰστασις τοῦ φαύλου κύκλου καὶ τῆς συγχύσεως τῶν ἐννοιῶν, νὰ ἀναπτυχθῇ; Ποῦ νὰ βρῇ τὸ δρόμο τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ καὶ πὼς νὰ δημιουργηθοῦν στενότερες ψυχικὲς σχέσεις, ἀφοῦ, ὅταν μιλοῦμε γιὰ δημοκρατία π.χ., ἐννοοῦμε μὲ τὴν ἐννοία αὐτὴ τὴν ἀναρχία; Ὅταν δὲ ἐνεργοῦμε ἀναρχικά, τὴν ἐνέργειά μας αὐτὴ τὴν ὀνομάζουμε δημοκρατία. Ὅταν μιλοῦμε γιὰ κοινωνικὴ δικαιοσύνη, ξέρουμε πὼς δὲν κάνουμε τίποτε ἄλλο, παρὰ δημαγωγοῦμε. Ὅταν μιλοῦμε γιὰ δικαιώματα, λησμονοῦμε τέλεια καὶ ἀπόλυτα καὶ τίς ὑποχρεώσεις μας. Μᾶς εἶναι τέλεια ἄγνωστο πὼς δημοκρατία δὲ θὰ πῇ ἀπλῶς κυριαρχία τῆς πλειοψηφίας, παρὰ κυριαρχία τοῦ δίκαιου καὶ τῆς ἐλευθερίας ἐπάνω στὴ βία καὶ στὴν ἀνελευθερία. Κι ἐδῶ γυρίζουμε μέσα σὲ φαῦλο κύκλο καὶ μέσα σὲ σύγχυση τῆς ἐννοίας ἐλευθερία καὶ «κέφι», τῆς ἐννοίας πειθαρχία καὶ ἀσυδοσία. Ἐτσι, μέσα στὸ φαῦλο αὐτὸ κύκλο πὼς νὰ πορευθῇ τὸ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ; Πὼς νὰ φτάσουμε στὸ ἐμεῖς;

Συγχέουμε θεληματικὰ τὴν ἰσονομία μὲ τὴν ἰσότητα. Σὰν καθαρόαιμοι ἀτομικιστές, ποθοῦμε ἔντονα τὴν ἰσότητα, ὅχι βέβαια τὴν ἰσονομία, τὴν ἰσότητα δηλαδὴ ἀπέναντι τῶν νόμων. «Τὴν ἰσότητα ποὺ ποθοῦμε», εἶπε ἓνας καλὸς ἀνατόμος τῆς νεοελληνικῆς πραγματικότητος, «ἂν τὴν ἀναλύσῃς, θὰ ἴδῃς, πὼς δὲν ὑπάρχει ἀπὸ τὴν ἀγάπην πρὸς τὴ δικαιοσύνην, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ φθόνον πρὸς τὴν ὑπέρτερον τοῦ ἄλλου ἀξία»⁴⁹. Ὅταν αὐτὸς ὁ ἄλλος ἀνεβῇ καὶ μᾶς ξεπεράσῃ, τότε προσπαθοῦμε καὶ ἐφευρίσκουμε τρόπους, γιὰ νὰ τὸν γκρεμίσουμε ἀπὸ κεῖ ποὺ ἀνέβηκε. Καὶ ὁ πιδὺ συνηθισμένος γιὰ τὸ γκρέμισμα αὐτὸ τρόπος εἶναι ἡ συκο-

49. Φῶτος Πολίτης, Ἐκλογὴ ἀπὸ τὸ ἔργο του, Α' καὶ Β' τόμος.

φαντία, τὴν ὁποία ἀπὸ παλιὰ χρόνια τὴν ἔχουμε ὄντως ἀναγάγει σὲ ὑψηλὴ τέχνη.

Ἐπικρατεῖ ἐπίσης μεγάλη σύγχυση ἀνάμεσά μας σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἔννοια τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, τοῦ δίκαιου καὶ τοῦ ἀδίκου. Καλὸ καὶ δίκαιο στὴν ἀντίληψη καὶ στὴν πράξη τῶν πολλῶν εἶναι ἐκεῖνο ποῦ μᾶς συμφέρει, ὅ,τι μᾶς φέρνει κέρδος. Φωνασκοῦμε, θορυβοῦμε γύρω ἀπὸ τὸ δίκαιο, ζητοῦμε δικαιοσύνη, ἀλλὰ μόνο ἀπὸ τοὺς ἄλλους καὶ ποτὲ ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ μας. Νομίζουμε πὼς τὸ καλὸ καὶ τὸ δίκιο βρίσκεται ἔξω ἀπὸ μᾶς κι ὅχι μέσα μας. Ἐχουμε συσκοτίσει τὴ σημασία, τίς ἔννοιες τῶν λέξεων καὶ τῶν ἔννοιῶν στὸ περιεχόμενό τους καὶ στὴ θέση τῆς μιᾶς βάζουμε τὴν ἄλλη, τὴν ἀντίθετὴ τῆς, ἀρκεῖ αὐτὴ ἢ ἀλλαγὴ νὰ μᾶς ὠφελῇ. «Ὅπου, ὅμως», εἶπε ὁ Ντοστογιέφσκυ, «οἱ ἔννοιες καλὸ καὶ κακό, δίκαιο καὶ ἀδικο συγχέονται, ὅπου ἡ μιὰ τίθεται ἀντὶ τῆς ἄλλης, ἐκεῖ ἀκολουθοῦν οἱ καταστροφές». Ἐμεῖς, ὥστόσο, μ' αὐτὸ τὸ νόημα καὶ μὲ τέτοιες προϋποθέσεις περιμένουμε ν' ἀναπτυχθοῦμε. Μεγαλαυχοῦμε καὶ κομπάζουμε — γιὰ νὰ μείνω σὲ στενότερο κύκλο — γιὰ τὴν ἐλληνικὴ ἐξυπνάδα, ποῦ δυστυχῶς δὲν τὴ βρίσκει κανένας καὶ δὲν τὴ συναντᾷ πούθενά σχεδόν, παρὰ σκοντάφτομε στὸ σημεῖο αὐτὸ σὲ κάθε βῆμα μας στὴν ἄφθονη καὶ ἀνεξάντλητη ἐλληνικὴ πονηριά. Μ' αὐτὸ τὸ νόημα εἶναι ἀδύνατο νὰ πορευθῇ τὸ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ σὲ ἀρμονικὴ συνάντηση.

Δυστυχῶς ἓνας ὁλόκληρος λαὸς σχεδὸν ἔχει στὸ στόμα του τὸν ἔπαινο γιὰ κεῖνον ποῦ τὰ καταφέρνει ν' ἀποφεύγῃ τίς ὑποχρεώσεις του. Χαιρόμαστε τὸν ἔξυπνο, δηλαδὴ ἐκεῖνον τὸν καταφερτζή, μιὰ λέξη, ποῦ ἀπὸ ἔννοια ντροπῆς κατάντησε δυστυχῶς ἔπαινος στὸ στόμα τῶν πολλῶν. Ἐχουν καὶ οἱ λέξεις τὴν ἱστορία τους καὶ ἡ ἐκάστοτε σημασία τους δείχνει τὴν ἡθικὴ στάθμη τῆς κοινωνίας. Εἶναι ἐξαιρετικὰ τρομακτικὴ ἡ πτώση τῆς στάθμης αὐτῆς τῆς ἀξίας στὸν τόπο μας. Τὸ φαινόμενο εἶναι ἀποκαρδιωτικὸ καὶ πιάνει ὅλα τὰ στρώματα τῆς κοινωνίας μας κι ὅλους τοὺς κλάδους καὶ πρέπει νὰ μᾶς ἀνησυχῇ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς ἐθνικῆς μας ζωῆς⁵⁰. Μ' αὐτὴ τὴ σύγχυση δὲν εἶναι δυνατόν νὰ δημιουργοῦνται ἀνθρώπινες σχέσεις ψυχικῆς ἐπαφῆς.

Πὼς ν' ἀναπτύξουμε ἀρμονικὲς τῆς συμβιωτικῆς μας ζωῆς σχέσεις, ὅταν τὸ ἐγὼ μας γίνεται μεγαλύτερο ἀπὸ τοὺς κοινωνικοὺς κανόνες, ἀπὸ τὸ νόμο, τὴ γραπτὴ βούληση τῆς ὀργανωμένης πολιτείας, τὸ θεσπισμένο κανόνα τοῦ δικαίου, ποῦ ρυθμίζει ὀρισμένες ἐνέργειες τῶν ἀνθρώπων μέσα στὴν κοινωνικὴ συμβίωση. Δυστυχῶς πολλὰς φορὲς ἀντικρύζουμε τὸ νόμο σὰν ἐχθρὸ καὶ μεταχειριζόμαστε ἐναντίον τοῦ θεσπισμένου κανόνα τὸ δόλο, τὴν εὐστροφὴ καταδολίευση ἢ τοὺς σοφιστικοὺς διαλόγους, γιὰ νὰ τὸν ἀτονίσουμε, νὰ τὸν ἀχρηστεύσουμε.

50. Ἰω. Ν. Ξηροτύρη, Εἴμαστε ὑπανάπτυκτοι; 1966. Τοῦ ἰδίου, Τὰ ἐλαττώματά μας καὶ ἡ Παιδεία, 1972. Καὶ στὶς δύο αὐτὲς ἐργασίες του ὁ συγγραφέας ἀνατέμνει τὴν ἀρνητικὴ πλευρὰ τοῦ χαρακτῆρα τοῦ λαοῦ μας.

ΟΛΑ ΜΕΤΡΙΟΥΝΤΑΙ ΜΕ ΤΟ ΧΡΗΜΑ

Μια άλλη σοβαρή αιτία, ή οποία έμποδίζει την πορεία του *εγώ* προς τὸ *εσέ*, εἶναι ἡ παθολογικὴ ἔγνοια τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου τῶν βιομηχανικῶν κοινωνιῶν γύρω ἀπὸ τὸ *χρῆμα*. Ἕνας ξένος ἀπὸ τὸν πλανήτη μας ἄνθρωπος θὰ παραξενευόταν πολὺ μ' αὐτὴ τὴν ἀκόρεστη τάση μας. Θὰ διαπίστωνε μ' εὐκολία πὼς γιὰ κανένα ἄλλο πράγμα δὲν ὑπάρχει τέτοια καὶ τόση ἔγνοια, ὅση γιὰ τὸ *χρῆμα*. Θὰ βεβαιωνόταν, πὼς ὁ μεγαλύτερος ζῆλος μας δὲν κατευθύνεται πουθενὰ ἄλλοῦ, παρὰ πρὸς τὴν οἰκονομικὴ δραστηριότητά μας. Ἀλλωστε κανένας δὲ μένει εὐχαρισστημένος μὲ τὴν οἰκονομικὴ του κατάσταση. Ὅλοι ζητοῦν ἀένα καὶ ἀπαιτοῦν παροχές, πὺ κατὰ ἓνα μέρος θὰ εἶναι εἰς βάρος τῶν ἄλλων, εἰς βάρος τῶν καταναλωτῶν.

Δυστυχῶς στὸν καθημερινὸ αὐτὸν ἀγῶνα γύρω ἀπὸ τὸ *χρῆμα* καὶ τὴν ἀξία του ἡ ἡθικὴ παίζει ἓναν ἀσήμαντο ρόλο ἢ καὶ δὲν λαμβάνεται διόλου ὑπόψη. Ὁ σκοπὸς ὅλων εἶναι τὸ ἀτομικὸ καὶ μόνον συμφέρον. Οἱ πολλοὶ κατέχονται ἀπὸ μιὰ ἀδιάλειπτη προσπάθεια καὶ τάση πρὸς τὸ *χρῆμα*, ὥστε νὰ παρουσιάζουν κάποια ὅψη δαιμονισμένου. Κάθε αὐξηση τῶν εισοδημάτων ἀντικρύζεται μὲ νέα πάλι προσπάθεια γιὰ νέα αὐξηση καὶ κάθε βῆμα οἰκονομίας φαίνεται σὰν ἄγρια ἐνέργεια. Κάθε αὐξηση τῶν ὑλικῶν μέσων πὺ κατέχουμε ἰσχύει καὶ κρίνεται σὰ σπουδαῖο μέσον ἐπιτυχίας. Ἡ ἐπιτυχία τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου μετρίεται πάντα μὲ τὸ ποσὸν τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν πὺ ἔχει ἀποκτήσει. Ἡ συνεχὴς ἀπασχόληση τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου μὲ τὴν ἐπιτυχία εἶναι χαρακτηριστικὸ τοῦ πολιτισμοῦ μας. Διαρκῶς γίνονται συγκρίσεις καὶ παρομοιώσεις μὲ ὅ,τι ἔχουμε ἐμεῖς καὶ μ' ἐκεῖνο πὺ πέτυχαν οἱ ἄλλοι, στὸ ὑλικὸ βέβαια πεδίο.

Ὅπου κι ἂν στραφοῦμε μέσα κι ἔξω ἀπὸ τὸν κόσμο τῆς ἐργασίας καὶ τοῦ ἐπαγγέλματος, θὰ συναντήσουμε, δυστυχῶς, σὰ μέτρο τῆς ἀνθρώπινης ἀξίας τὸ *χρῆμα*. Ἡ χρηματικὴ ἐπιτυχία βρίσκεται σὲ πλεονεκτικότερη θέση ἀπὸ τὴν ἡθικὴ στάση. Ὅλα μετριοῦνται μὲ τὸ *χρῆμα*. Καὶ τὸ καλὸ καὶ τὸ κακὸ ἄρχισαν νὰ μετριοῦνται κι αὐτὰ μὲ τὸ ἴδιο μέτρο. Ἀλλωστε τὴν κατάσταση αὐτὴ τὴ διαπιστώνει κανένας κάθε ἡμέρα, κάθε στιγμή στὶς ὁμιλίες μας, στὶς ἐκφράσεις μας. Καὶ τί δὲ μαρτυροῦν αὐτές; «Τὸ *χρῆμα*», λέμε, «εἶναι ὁ καλύτερος φίλος μας. Αὐτὸ ξέρει νὰ μιλά, αὐτὸ τὰ κατορθώνει ὅλα. Τὸ *χρῆμα* εἶναι παντοδύναμο». «Ὁ ἄνθρωπος αὐτός», λέμε, «εἶναι χρυσάφι». «Εἶναι τόσο καλός, σὰν τὸ χρυσάφι. Εἶναι χρυσὸς ἄνθρωπος. . .». Αὐτὰ κι ἄλλα ἀναρίθμητα μεταχειριζόμεστε στὴν καθημερινή μας ἀναστροφή, στὶς καθημερινὲς σχέσεις μας, ὁμιλίες καὶ κρίσεις μας γιὰ τοὺς ἀνθρώπους, πὺ κατὰ τρόπο ἀσύνειδο τοὺς μετροῦμε μὲ τὸ μέτρο τῆς ὕλης, τοῦ χρυσοῦ. Μ' αὐτὴ τὴ νοοτροπία δὲν εἶν' εὐκολο νὰ δημιουργήσουμε ἀνθρώπινες σχέσεις στενῆς ψυχικῆς ἐπαφῆς.

Ὁ κίνδυνος βέβαια τῆς σκέψεως, πὼς ὅλα πωλοῦνται καὶ ἀγοράζονται, πὼς ὅλα ἀνταλλάσσονται, ὑπῆρχε καὶ σὲ παλιότερες ἐποχές. Ἡ ἐποχή μας δ-

μῶς εὐνοεῖ πολὺ αὐτὸ τὸν κίνδυνο ἀπὸ διαφορὸς λόγους. Ὡστόσο θὰ πρέπει νὰ ξέρομε ὅτι ὑπάρχουν πεδία τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς —κι αὐτὸ μᾶς τὸ διδάσκει ἡ ἱστορία, ἀλλὰ καὶ ἡ καθημερινὴ παρατήρηση— στὰ ὁποῖα δὲ χωρεῖ ἡ ἀνταλλαγὴ καὶ ἡ πώληση, ὅταν οἱ ἀνθρώπινες σχέσεις σὲ μιὰ κοινωνία εἶναι πραγματικές, ὅταν εἶναι σχέσεις μὲ ἀνθρωπιὰ καὶ καλλιέργεια, ὅταν μερικὰ πράγματα διαχωρίζονται.

Κι ὅμως ὁ κίνδυνος αὐτὸς γενικότερα, ἀλλὰ καὶ σὰν ἐμπόδιο τῆς πορείας τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ, ποὺ βρίσκεται μέσα στὸ βιομηχανικὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς μας, μπορεῖ καὶ πρέπει ν' ἀποκρουσθῇ. Καὶ ἀποκρούεται, ὅταν περιορίσουμε τὸ πνεῦμα καὶ τὸ νόημα τῆς ἀνταλλαγῆς καὶ τῆς πωλῆσεως καὶ τῆς ἀγορᾶς στὴν καθαρῶς οἰκονομικὴ σφαῖρα κι ἂν δὲν ἐπεκτείνουμε τὸ νόημα τῆς ἀνταλλαγῆς καὶ στίς ἄλλες σχέσεις τῶν ἀνθρώπων, ὁπότε αὐτές, μένοντας ἀνεπηρέαστες ἀπὸ τὸ πνεῦμα καὶ τὴν ἐπικρατοῦσα ἀντίληψη, γίνονται ὄντως ἀνθρωπινότερες καὶ κρατοῦν μέσα τους ἕνα νόημα καλλιέργειας, ἡ ὁποία εἶναι ἐξαιρετικὰ ἀναγκαία γιὰ τὴν ἐποχὴ μας⁵¹.

Η ΑΛΛΟΤΡΙΩΣΗ ΤΟΥ ΣΗΜΕΡΙΝΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

Μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἀτμόσφαιρα τῆς ἰδέας καὶ τῆς πίστεως, πὼς ὅλα πουλιοῦνται καὶ ἀγοράζονται, ὅλο καὶ ἐξαφανίζονται τὰ στοιχεῖα τῆς ἀνθρωπιᾶς ἀπὸ τὴ σημερινὴ ζωὴ, ποὺ τελικὰ ὀδηγοῦν σὲ μιὰ ἀφόρητὴ ἀνία ἢ ἀδιαφορία πρὸς τὸν πλησίον καὶ ἀποξένωση ἀπὸ τὸ συνάνθρωπό μας, σὲ μιὰ ἀποξένωση τῆς προσωπικότητος τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὰ πράγματα καὶ τὸν ἑαυτό του. Οἱ σχέσεις μας ἔχουν χάσει τὸν προσωπικὸ τους χαρακτήρα. Ἔτσι παρατηρεῖ κανένας, πὼς ἡ συγκεκριμένη σχέση ἐνὸς ἀτόμου πρὸς τὸ ἄλλο ἔχασε τὸν ἄμεσο καὶ ἀνθρώπινο χαρακτήρα της καὶ διέπεται ἀπὸ πνεῦμα συμφέροντος, παζαρέματος. Ὅλες οἱ προσωπικὲς κοινωνικὲς σχέσεις κυριαρχοῦνται ἀπὸ τοὺς νόμους τῆς ἀγορᾶς. Εἶναι φανερό, πὼς οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στοὺς οἰκονομικοὺς ἀνταγωνιστὰς στηρίζονται ἐπάνω στὴν ἀδιαφορία. Ἄν συνέβαινε τὸ ἀντίθετο, καθένας ἀπ' αὐτοὺς δὲ θὰ εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ ἐπιτελέσῃ τὰ οἰκονομικά του καθήκοντα, νὰ διαγωνισθῇ, δηλαδὴ ἐναντίον τῶν ἄλλων καὶ νὰ συμβάλῃ στὴν οἰκονομικὴ τους καταστροφή⁵².

Σήμερα ὁ ἄνθρωπος τῶν βιομηχανικῶν κοινωνιῶν ζῇ τὸν ἑαυτό του καὶ τοὺς ἄλλους, ὅπως ζῇ τὰ πράγματα, τὰ ἀντικείμενα, ἀπλῶς μὲ τίς αἰσθήσεις καὶ μὲ τὸ νοῦ, ἀλλὰ σύγχρονα χωρὶς καμιὰ καρποφόρα σχέση πρὸς τὸν ἑαυτό του καὶ τὸ περιβάλλον, γιατί ἔχει ἀλλοτριώσει τὸν ἑαυτό του. Δὲν τὸν αἰσθάνεται σὰν κέντρο καὶ δημιουργὸ τῆς τεχνικῆς του κατασκευῆς, τοῦ κατασκευασμάτός

51. Ἰω. Ν. Ξηροτόρη, Ὁ ἄνθρωπος, τὸ χρῆμα καὶ τὸ βιομηχανικὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς μας, 1972, σ. 90.

52. Ἐριχ Φρόμ, Ὁ φόβος μπροστὰ στὴν ἐλευθερία, 1971, σ. 141.

του, παρά σάν υπηρέτη του. "Όσο πιό πελώριες είναι οι δυνάμεις, πού ἔχει αποδεσμεύσει ὁ ἄνθρωπος, τόσο καί πιό ἀδύνατο αἰσθάνεται τὸν ἑαυτό του σήμερα μέσα στίς βιομηχανικές κοινωνίες. Κατέχεται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ δημιουργία του, τὴ στιγμή πού χάνει τὸν ἑαυτό του.

Ἐπομένως ὁ ἄνθρωπος, κάτω ἀπὸ τὸ βιομηχανικὸ πνεῦμα, πού εἶναι ἡ ἀτμόσφαιρά του, ὑφίσταται τέτοια ἐπίδραση, ὥστε νὰ ζῇ, χωρὶς καὶ ὁ ἴδιος νὰ τὸ συνειδητοποιῇ, τὸν ἑαυτό του σάν πρᾶγμα, σάν ἀντικείμενο κι ὅχι σάν ὄν ἐνεργητικὸ, σὰ φορέα ἀνθρώπινων δυνάμεων. Ὁ σκοπὸς τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου, πού ζῇ μέσα στίς βιομηχανικές κοινωνίες, εἶναι νὰ πουλήσῃ τὸν ἑαυτό του μὲ ἐπιτυχία στὴν ἀγορά. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν ἀντλεῖ τὴ συναίσθηση τοῦ ἑαυτοῦ του ἀπὸ τὴν ἐνεργητικότητά του σάν ἓνα ὄν, πού σκέπτεται καὶ ἀγαπᾷ, παρά ἀπὸ τὸν κοινωνικο-οικονομικὸ ρόλο του. Τὸ αἶσθημα τῆς ἀξίας του ἐξαρθρᾶται ἀπὸ τὴν ἐπιτυχία, δηλαδή ἀπὸ τὸ ἂν μπορῇ νὰ πουλήσῃ σὲ συμφέρουσα τιμὴ τὸν ἑαυτό του, τὸ σῶμα του, τὴ νόησή του, τὴ νοητικὴ του ἱκανότητα καὶ δυνατότητα. Καὶ ἡ ψυχὴ του ἀκόμη εἶναι τὸ κεφάλαιό του.

Ἐπομένως τῆς ζωῆς του συνίσταται στὸ νὰ τοποθετήσῃ τὸ κεφάλαιό αὐτὸ καὶ ν' ἀποκομίσῃ κέρδη. Ἀνθρώπινες ιδιότητες, ὅπως φιλία, εὐγένεια, καλοσύνη καὶ ἄλλα πιὸ ἱερὰ ἀκόμη πράγματα ἀντικρύζονται σάν ἐμπορεύματα, εἶδη χρῆσιμα, ἀναγεγραμμένα ἐπάνω στὸ πακέτο τῆς «προσωπικότητας» πού βοηθοῦν στὴν ἀνθρώπινη ἀγορὰ νὰ ἐπιτευχθοῦν ὑψηλότερες τιμές.

Ἐπομένως εἶναι φανερὸ πὼς ἡ ἐκτίμηση τῶν ἰδίων τῶν ἱκανοτήτων τοῦ ἀνθρώπου ἐξαρθρᾶται ἀπὸ παράγοντες, πού βρίσκονται ἔξω ἀπ' αὐτόν, βρίσκονται δηλαδή στὴν παραπαίουσα κρίση τῆς ἀγορᾶς, ἡ ὁποία ἀποφασίζει γιὰ τὴν ἀξία του, κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο πού κρίνει καὶ ἀποφασίζει γιὰ κάποιο ἐμπόρευμα, γιὰ ἀντικείμενα δηλαδή καὶ πράγματα πού δὲν ἔχουν ὄντοτητα, ἑαυτὸ. Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο οἱ ἄνθρωποι τοῦ βιομηχανικοῦ πνεύματος τῶν κοινωνιῶν μας, τοῦ βιομηχανικοῦ πνεύματος, πού βάζει τὴ σφραγίδα του ἐπάνω στὴν κοινωνικὴ μας ὀργάνωση, τείνουμε νὰ χάσουμε τὸν ἑαυτό μας κάτω ἀπὸ πολλοὺς ρόλους, μὲ τοὺς ὁποίους ντυνόμαστε καὶ τίς πολλὰς μάσκες, πού φοροῦμε. Μ' αὐτὸ λοιπὸν τὸ νόημα, πὼς νὰ πορευθῇ τὸ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσθ';

Ἐπομένως ὁ ἄνθρωπος τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ μεταβίβασε τὸ καθαυτὸ «εἶναι» του, ἐξεποίησε κατὰ κάποιο τρόπο τὸν ἑαυτό του. Κι ἔτσι ἀφήρεσε τὴ γνήσια ἐκφρασή του, τὴ συμπίεσε στίς συμπληγάδες τῆς ἡ τεχνοκρατίας, τὸν ἀποξένωσε ἀπὸ τὸν πλησίον του καὶ δυστυχῶς κι ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του. Τὸ χαρακτήρα τῆς ἁλλοτριώσεως δὲν ἔχουν μόνο οἱ οἰκονομικές, ἀλλὰ καὶ οἱ προσωπικές σχέσεις μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων. Ἀντὶ νὰ εἶναι σχέσεις μεταξὺ ἀνθρώπινων ὄντων, παίρνουν χαρακτήρα σχέσεων μεταξὺ πραγμάτων. Ὁ ἄνθρωπος φαίνεται νὰ χάνῃ τὸ ἐγὼ του.

Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΕΧΑΣΕ ΤΟ ΕΓΩ ΤΟΥ

Ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἀπελευθερωθῇ ἀπὸ τὰ ἐξωτερικά δεσμά, πού ἄλλοτε δὲν τοῦ ἐπέτρεπαν νὰ ἐνεργῇ καὶ νὰ σκέπτεται, ὅπως αὐτός ἤθελε. Θὰ μπορούσε λοιπὸν νὰ ἐνεργῇ σύμφωνα μὲ τὴ θέλησή του, ἂν ἤξερε, κατὰ τὸν Ἑριχ Φρόμ, τί θέλει, τί σκέπτεται καὶ τί αἰσθάνεται, ἀλλὰ δυστυχῶς δὲν ξέρει. Συμμορφώνεται πρὸς τὶς ἐπιταγὰς ἀνώνυμων ἀρχῶν καὶ ἀποδέχεται ἓνα ἐγὼ, πού δὲν εἶναι δικό του. Κι ὅσο περισσότερο ἀνίσχυρος αἰσθάνεται τόσο περισσότερο ὑποχρεώνεται νὰ ὑποκύπτῃ. Παρὰ τὴν ἐπίπλαστη αἰσιοδοξία καὶ πρωτοβουλία του, ὁ σημερινὸς ἄνθρωπος συντρίβεται κάτω ἀπὸ ἔντονα συναισθήματα ἀδυναμίας, πού τὸν κάνουν νὰ στέκεται παρὰλυτος μπροστὰ στὶς ἐπερχόμενες καταστροφές.

Ὁ ἐπιφανειακὸς παρατηρητὴς νομίζει πὼς οἱ ἄνθρωποι τὰ καταφέρνουν ἀρκετὰ καλὰ στὴν οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωή. «Θὰ ἦταν ὅμως πολὺ ἐπικίνδυνον νὰ παραβλεφθῇ ἡ στερεὰ ἐδραιωμένη πίσω ἀπ' αὐτὴ τὴν εὐχάριστη πρόσοψη δυστυχία. Ὅταν ἡ ζωὴ χάνῃ τὸ νόημά της, γιατί δὲν τὴ ζῇ κανεὶς, τότε ὁ ἄνθρωπος ἀπελπίζεται. Οἱ ἄνθρωποι δὲν πεθαίνουν ἡσυχᾶ ἀπὸ φυσικὴ πείνα, ἀλλὰ οὔτε καὶ πεθαίνουν ἡσυχᾶ ἀπὸ τὴν ψυχικὴ πείνα. Ἄν ἀποβλέπουμε μόνον στὶς οἰκονομικὰς ἀνάγκες, πὺν ἀφοροῦν τὸ «ῥομαλὸ» ἄτομο — ἂν δὲ δοῦμε τί ὑποφέρει τὸ «μέσο αὐτοματοποιημένο ἄτομο» — τότε μᾶς ξεφεύγει ὁ κίνδυνος πὺν ἀπειλεῖ τὸν πολιτισμὸ μας ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ἀνθρώπινης βάσεώς του: τῆς προθυμίας μας, δηλαδή, μὲ τὴν ὁποία γίνεται ἀποδεκτὴ κάθε ιδεολογία καὶ κάθε ἡγέτης, ἀρκεῖ νὰ ὑπόσχεται συγκινήσεις καὶ νὰ ἐξασφαλίσῃ πολιτικὴ ὀργάνωση καὶ σύμβολα, πὺν ὑποτίθεται ὅτι δίνουν καὶ νόημα καὶ κάποια τάξη στὴ ζωὴ ἐνὸς αὐτόμου, πὺν ἔγινε αὐτόματο, πὺν ἔγινε γόνιμο ἔδαφος γιὰ τοὺς πολιτικούς σκοποὺς κάθε εἵδους ὀλοκληρωτικῆς δικτατορίας, κομμουνισμοῦ, φασισμοῦ, ἐθνικοσοσιαλισμοῦ κλπ.»⁵³.

Ὁ ἄνθρωπος τῶν καταναλωτικῶν κοινωνιῶν καὶ τῆς ἀφθονίας τοῦ βιομηχανικοῦ πνεύματος καὶ τοῦ τεχνοκρατικοῦ πολιτισμοῦ ἔχασε τὸ ἐγὼ του, καὶ τὴ θέση του τὴν πῆρε ὁ κομπορμισμός.

Τὸ ἄτομο ὅλο καὶ χάνει τὴν ταυτότητά του. Ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος ξεκινᾷ μὲ τὸ ἐρώτημα: «Ποιὸς εἶμαι;». Καὶ ἡ ἀπάντηση στὴν πραγματικότητα εἶναι τούτη: «Δὲν ἔχω ὄντοτητα, δὲν ὑπάρχει ἄλλο ἐγὼ ἐκτὸς ἀπὸ κεῖνο, πὺν εἶναι ἀντανάκλαση αὐτοῦ, πὺν οἱ ἄλλοι προσδοκοῦν νὰ εἶμαι: Εἶμαι, ὅπως μὲ θέλετε». Ἐτσι κανένας μπορεῖ νὰ εἶναι βέβαιος γιὰ τὸν ἑαυτό του, μόνον ἂν ὑπάρχῃ συμφωνία μὲ τὶς προσδοκίες τῶν ἄλλων. Ἄν ἡ ζωὴ μας δὲν ἀντιστοιχῇ σ' αὐτὴ τὴν εἰκόνα, ὅχι μόνον διατρέχουμε τὸν κίνδυνον ἀποδοκιμασίας καὶ μεγαλύτερης ὀλοένα ἀπομονώσεως, ἀλλὰ κινδυνεύουμε καὶ νὰ παραμερισθοῦμε ὀλότελα ἡ καὶ νὰ τρελαθοῦμε. Μὲ τὸ νὰ εἴμαστε ὅχι ἐμεῖς, αὐτοὶ καθαυτοί, παρὰ ἐκεῖνο πὺν θέλουν οἱ ἄλλοι,

53. Ἑριχ Φρόμ, Ὁ φόβος μπροστὰ στὴν ἐλευθερία, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 283.

ἐγκαταλείπουμε τὸν αὐθορμητισμό μας, τὴν ἀτομικότητά μας, γινόμεστε αὐτόματα, πού ἐνῶ ζοῦμε βιολογικά, συναισθηματικά καὶ ψυχικά, εἵμαστε οὐδέτεροι, ἂν ὄχι νεκροί, πάντως στὸ βάθος ἀξιολύπητοι. Ἔτσι οἱ κοινωνιολογικὲς ἐρευνές μας λένε πῶς ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος διψᾷ γιὰ τὴ ζωὴ, ἀλλὰ ὄντας αὐτόματο, δὲν μπορεῖ νὰ γευθῇ τὴ ζωὴ μὲ τὴν ἔννοια τῆς αὐθόρμητης δραστηριότητας, δέχεται σὰν ὑποκατάστατο κάθε εἶδος διεγέρσεων καὶ συγκινήσεων: τὴ συγκίνηση τοῦ ποτοῦ, τῶν σπόρ, ζώντας τις συγκινήσεις τῶν φανταστικῶν ἡρώων τῆς θόδνης κλπ.⁵⁴ Μὲ τέτοιο νόημα πῶς νὰ δημιουργηθοῦν σήμερα ἀνθρώπινες σχέσεις στενῆς ψυχικῆς ἐπαφῆς;

Ἡ προσωπικότητα τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου χάθηκε. Ὁ ἴδιος ἔγινε ἀπλὸ μῦθο τῆς μάζας. Στὴν Ἄννα Καρένινα ὁ Τολστόι περιέγραψε μὲ προφητικὴ, ἀλήθεια, διαίσθηση στὸ πρόσωπο τοῦ ἥρωά του Στέπαν Ἀρκαντίεβιτς, τὸν χωρὶς ἀτομικότητα ἄνθρωπο τῆς σημερινῆς ἐποχῆς, τὸν «κονφορμιστὴ», πού ἀκολουθεῖ τὴν «πεπατημένη» καὶ εἶναι ἀπλὸ μέλος τῆς ἀγέλης, πού κινεῖται καὶ σκέπτεται ὄχι σὰν ἄτομο, ἀλλὰ σὰν τμῆμα αὐτῆς τῆς ἀγέλης, τὴν ὁποία ἀκολουθεῖ σχεδὸν ἄβουλα. Ὁ Στέπαν Ἀρκαντίεβιτς τοῦ Τολστόι ἦταν ἕνας ἄνθρωπος πού υἱοθετοῦσε καὶ ὑποστήριζε τις ἀπόψεις τῆς πλειοψηφίας, τις γενικά, δηλαδή, κρατοῦσες καὶ παραδεγμένες, ἀκόμη καὶ σὲ θέματα πολιτικά, καλλιτεχνικά, ἐπιστημονικά, πού οὔτε τὰ γνώριζε οὔτε τὸν ἐνδιέφεραν. Καὶ ὅταν οἱ γενικά κρατοῦσες ἀπόψεις ἄλλαζαν, μετέβαλλε κι αὐτὸς ἀνάλογα καὶ τις δικές του. Δὲν εἶχε ἐκλέξει ὁ ἴδιος τις ἰδέες καὶ τις πεποιθήσεις του. Οἱ ἰδέες, πού πρέσβευε τοῦ εἶχαν ἔρθει μόνες τους, ὅπως δὲν εἶχε ἐκλέξει καὶ τὸ χρῶμα τῶν μαλλιῶν του.

Τὸ παραπάνω ψυχογράφημα ἀνταποκρίνεται καὶ ταιριάζει στὸ σημερινὸ ἄνθρωπο τῶν βιομηχανικῶν κοινωνιῶν, ὁ ὁποῖος εἶναι κατ' ἐξοχὴν κονφορμιστὴς καὶ ἄνθρωπος τῆς μάζας πού δὲ σκέπτεται γιὰ λογαριασμό του, παρὰ ἀκολουθεῖ παθητικὰ τὴν πορεία τῆς ἀγέλης καὶ τὰ κρατοῦντα ρεύματα. Ὁ ἄνθρωπος τῆς μάζας διαπλάθεται χάρις στὴ γοργὴ τεχνικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ πρόοδο. Εἶναι γνήσιο τέκνο τῆς μηχανικῆς οἰκονομίας καὶ τῆς γραφειοκρατίας. Χάνει κάθε δυνατότητα πρωτοβουλίας καὶ αὐθόρμητης ἐκλογῆς, κάθε δυνατότητα νὰ ρυθμίση ὁ ἴδιος τὴ μοῖρα του. Καὶ ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ παράδοξα χαρακτηριστικά του εἶναι, πού μοιάζει πολὺ πρὸς τὸ παιδί⁵⁵.

Ὁ Ἀμερικανὸς ἐπιστῆμων Ἀρνολντ Γκορὴν χαρακτήρισε μὲ πολλὴν ἐπιτυχία αὐτὸ τὸν ἄνθρωπο ὡς «νήπιον μεσαίας τάξεως». Καὶ τοῦτο, γιὰ τὸ τόσο ὁ ἐνήλικος, ὅσο καὶ τὸ νήπιο εἶναι θύματα ἢ μᾶλλον ἀσύνειδοι καὶ ἄπληστοι καταναλωταὶ τῶν λόγων, τῶν εἰκόνων πού μεταδίδονται ἀπὸ τὰ λεγόμενα μέσα ἐπικοινωνίας τῆς μάζας, τὸ ραδιόφωνο, τὴν τηλεόραση, τὸν κινηματογράφο,

54. *Ἐριχ Φρόμ*, Ὁ φόβος μπροστὰ στὴν ἐλευθερία, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 269.

55. *Κ. Π. Καλλιγᾶ*, Ἡ κοινωνία τῆς μηχανοκρατίας, «Νέα οἰκονομία», 10, 1963, σ. 795 κ.ε.

τὸ θέατρο, τοὺς δίσκους κλπ., δηλ. ὅλα τὰ ὄργανα τῆς πνευματικῆς βιομηχανίας ἐπιδροῦν ἐπάνω στὸν ἐνῆλικο, ὅσο κι ἐπάνω στὸ νήπιο καὶ τυποποιοῦν ἰδέες καὶ ἐπιθυμίες, γοῦστα, εἰκόνες, αἰσθήματα, σκέψεις κλπ.⁵⁶

Η ΕΜΠΟΡΙΚΟΠΟΙΗΣΗ

Ἐνα μεγάλο ἐμπόδιο στὴν πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ εἶναι ἡ ἐντονη τάση γιὰ ἐμποριοποίηση τῶν ἀνθρωπίνων ἀναγκῶν, σπουδαῖος κοινωνικὸς κίνδυνος, κάτι ποὺ βρίσκεται σὲ στενὴ συνάφεια μὲ τὴν τεράστια σημασία ποὺ πῆρε τὸ χρήμα ὅχι σὰ μέσον, ἀλλὰ σὰν αὐτοσκοπός, καὶ μὲ τὴν ἐννοια, ὅπως ἀναφέραμε, πῶς ὅλα πουλιοῦνται καὶ ἀγοράζονται.

Στὶς ἡμέρες μας κἀνάμε Θεὸ τὸ βιοτικὸ ἐπίπεδο. Κι ὅσο περισσότερο πλησιάζει κανένας αὐτὸ τὸ θεὸ στὸν αἰῶνα μας, τόσο καὶ περισσότερο ἀναπτυγμένος θεωρεῖται, τόσο καὶ πιὸ πολιτισμένος, πιὸ καλλιεργημένος. Καὶ ποιοὺς θὰ εἶχε ἀντίρρηση γιὰ τὴν ἄνοδο τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου; Ὡστόσο κακὸ εἶναι ἡ θεοποίησή του, ἡ ὑλιστικὴ ἀντίληψη ποὺ τὸ περιβάλλει⁵⁷.

Τὸ ὑλιστικὸ πνεῦμα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο κατέχεται ὁ ἄνθρωπος τῶν βιομηχανικῶν κοινωνιῶν, ποὺ ὅλο καὶ τοῦ πνίγει ὅ,τι ὠραῖο καὶ εὐγενικὸ μπορεῖ νὰ ἔχη μέσα του, μᾶς τὸ παρουσιάζει ὁ Ἴψεν κατὰ παραστατικὸ τρόπο στὸ δράμα τοῦ Περ Γκύντ. Παρουσιάζει τὸν Περ Γκύντ, ἕναν ἄνθρωπο ποὺ ἀνακαλύπτει στὸ κυνήγι τοῦ ὑλικοῦ κέρδους πῶς ἔχει χάσει τὸν ἑαυτό του. Τοῦ φαίνεται πῶς μοιάζει μ' ἕνα κρεμμύδι μὲ ἀπανωτὰ στρώματα φλοιῶν, χωρὶς πυρήνα, χωρὶς κέντρο. Ὁ Ἴψεν περιγράφει σὲ συνέχεια τὸ φόβο, τὸν πανικὸ, ποὺ ἐνίωσε ὁ Περ Γκύντ, ὅταν ἔκανε τὴν ἀνακάλυψη τοῦ τί εἶναι, ποὺ θὰ ἦταν προτιμότερο νὰ βρίσκεται στὴν κόλαση, παρὰ στὴ ζωὴ, γιατί ἔτσι ἔχασε τὸν ἑαυτό του, ποὺ τὸν αἰσθάνεται μέσα στὸ κυνήγι τοῦ κέρδους, ὅπου ζῇ, σὰν ἕνα τίποτε, σὰν ἕνα ἐμπόρευμα, ἔστω κι ἂν αὐτὸ εἶναι χρήσιμο, ὥστόσο πάντα σὰν ἕνα ἐκμεταλλεύσιμο εἶδος⁵⁸.

56. C.C., ἔφημ. «Τὸ Βῆμα», 10.4.1960.

57. Ἐνας σύγχρονος κοινωνιολόγος, ὁ Χάινς Φρένερ, στὸ βιβλίον του *Theorie des gegenwärtigen Zeitalters*, 1955, σ. 91, γράφει πῶς κακῶς τὸ ἀναπτυγμένο καὶ τὸ ὑπανάπτυκτο τῶν διαφόρων χωρῶν μετριέται μὲ τὸ ἀνυψωμένο ἢ μὴ τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου. Πρβλ. καὶ *Griechische Entwicklungsproblem - Studien in einem kontinentale europäischen Entwicklungsland - mit Beiträgen von Prof. dr. Joh. Papalekas, dr. W. Clahe, dr. Jurgen Henner*, 1962 σ. 13.

58. *Erich Fromm*, *Der Moderne Mensch und sein Zukunft*, σ. 130 καὶ *Ἰω. Ν. Ζηγοῦρη*, *Magna Civitas, Magna Solitudo*, 1970, σ. 32. *Τοῦ ἰδίου*, *Ἐπίκαιρα κοινωνικὰ προβλήματα*, 1965. *Τοῦ ἰδίου*, *Ἡ διαφήμιση ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ἄποψη καὶ ἐπίδρασή της*, 1969. *Τοῦ ἰδίου*, *Ὁ ἄνθρωπος, τὸ χρήμα καὶ τὸ βιομηχανικὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς μας*, 1972.

Υπάρχει σήμερα εξαιτίας τῆς ὑλιστικῆς ἀντίληψεως πού κυριαρχεῖ στὸν κόσμο, τῆς ἔντονα διαδεδομένης μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ καὶ τῶν διαφόρων κοινωνιῶν καὶ λαῶν τάσεως γιὰ πλεονεξία, ἡ ἀντίληψη ὅτι εἶναι δικαιολογημένη ἡ ἐμπορικοποίηση τῶν πιδ ἱερῶν ἀκόμη, ὅπως κι αὐτὴ ἡ προδοσία τοῦ Ἰούδα, ἀφοῦ τοῦ ἀπέφερε τὰ τριάκοντα ἀργύρια, τὰ ὅποια, ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ σημερινὸς ἄνθρωπος τοῦ βιομηχανικοῦ πνεύματος, τοῦ ἦταν ἀπαραίτητα ἴσως, ἡ ἀρκεῖ πού ἡ πράξη του αὐτῇ τοῦ ἀπέφερε ἀπλῶς κέρδος.

Υπάρχει ἓνας πλοῦτος δοῦλος καὶ ἓνας πλοῦτος δεσπότης, πού μᾶς ὑποδουλώνει. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ εἰρηνικὴ συμβίωση τῶν μελῶν μιᾶς κοινωνίας καὶ πέρα ἀπ' αὐτὴν τῶν κρατῶν, τῶν λαῶν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἀντίληψη γιὰ τὸν πλοῦτο πού ἐπικρατεῖ μέσα στὶς κοινωνίες μας σήμερα καὶ γενικὰ ἀπὸ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ χρήματος ⁵⁹.

ΤΟ ΠΙΣΤΕΥΩ ΤΩΝ ΚΑΡΧΗΔΟΝΙΩΝ

Φοβοῦμαι πὼς οἱ βιομηχανικὲς κοινωνίες, μὲ τὸ ἔντονο ὑλιστικὸ πνεῦμα, πού ἀπλώνεται σ' αὐτές, ἴσως καταλήξουν ἐκεῖ πού κατέληξε καὶ ἡ πλούσια Καρχηδών, στὴν καταστροφὴ, στὸν ἀφανισμό. Τὸ πνεῦμα πού ἐπικράτησε στὴν τόσο πλούσια καὶ ἐκτάκτως οἰκονομικὰ ἀναπτυγμένη πολιτεία τῆς Καρχηδόνας, ὑπάρχει κίνδυνος νὰ ἐπικρατήσῃ καὶ στὶς σημερινὲς βιομηχανικὲς κοινωνίες μας. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ τὸ συνόψισε σὲ μιὰ μοναδικὴ φράση τοῦ ὁ ἀρχαῖος ἱστορικὸς Πολύβιος, τὴν παρακμὴ δηλαδή τοῦ ἔθνους, πού πῆρε τὸ δρόμο πρὸς τὸν ὑλιστικὸ γκρεμῖο: «*Στὴν Καρχηδόνα*», γράφει, «*τίποτε πού καταλήγει σὲ κέρδος δὲ θεωρεῖται ἐπονείδιστο*». Κάτι, πού μπορούμε, ἴσως, νὰ ποῦμε καὶ σήμερα γιὰ τὴν τάση πού παρατηροῦμε, γιὰ τὸ πνεῦμα πού ἐπικρατεῖ καὶ τείνει ὅλο ν' ἀπλωθῇ περισσότερο στὶς βιομηχανικὲς κοινωνίες. Πνεῦμα, πού πιάνει, πού αἰχμαλωτίζει τὴν ψυχὴ τῶν σημερινῶν ἀνθρώπων καὶ ἐμποδίζει ὄντως τὴν πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσθὲ σὲ ἀρμονικὴ συνάντηση μέσα στὴν κοινωνία. Νὰ

59. Ὁ πλοῦτος φαίνεται σὰν τὸ ἀνώτατο ἀγαθό. Ἡ ἐπιτυχία στὴν ἐποχὴ μας, στὴ ζωὴ μετρίεται μὲ χρηματικὲς μονάδες. Οἱ ὑποθέσεις «θεωροῦνται ἅγια πράγματα». Ἡ ἀναζήτησις τοῦ ὑλικοῦ κέρδους ἐξαπλώθηκε ἀπὸ τὴν Τράπεζα, τὴ βιομηχανία καὶ τὸ ἐμπόριο, στὶς ἄλλες, σὲ ὅλες τὶς ἀνθρώπινες δραστηριότητες. Τὸ κίνητρο τῶν δραστηριοτήτων μας εἶναι ἡ ἐπίτευξη ἑνὸς προσωπικοῦ πλεονεκτήματος πού πρῶτα ἀπ' ὅλα εἶναι οἰκονομικό: Ἐπίσης ὅμως καὶ ἡ ἱκανοποίηση τῆς ματαιότητος: βαθμός, τίτλος, παρασημοφορία, κοινωνικὴ θέση. Καὶ τὸ κινῆγί αὐτὸ τοῦ συμφέροντος κρύβεται μὲ ἐπιδέξια ὑποκρισία κάτω ἀπὸ μιὰ ἀλτρουϊστικὴ ἐμφάνιση, κάτω ἀπὸ τὸν πέπλο τῶν πιδ πολυμήχανων συνδυασμῶν. . . Ἡ ἐπιδίωξις τοῦ κέρδους μπαίνει παντοῦ. Ἐχοῦμε τὸ πάθος τοῦ κέρδους, γιὰ τὸ χρῆμα προμηθεύει τὰ πάντα. Πρῶτα δίνει τὴ δύναμη. Σχεδὸν κάθε ἄνθρωπος ἐξαγοράζεται ἂν ὅχι μὲ τὸ χρῆμα, τουλάχιστον μὲ τὰ πράγματα ἐκεῖνα πού διαθέτουν αὐτοὶ πού κατέχουν τὸ χρῆμα. Ἐπειτα τὸ χρῆμα ἐπιτρέπει νὰ ἱκανοποιήσουμε ὅλες τὶς ἐπιθυμίες μας, γιὰ τὸ οἱ ἐπιθυμίες μας αὐτὲς εἶναι κατώτερες. Ἀλέξης Καρέλ, Σκέψεις γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴ ζωὴ, 1951, σ. 40.

ἐπαναλαμβάνεται, ἴσως, ἡ κατάρρα τῆς ἀρχαίας Καρχηδόνας⁶⁰ στὸν αἰῶνα μας, στὸν αἰῶνα τῆς τεχνικῆς καὶ τοῦ βιομηχανικοῦ πνεύματος;

Ὁ ἄνθρωπος τῶν ἡμερῶν μας φαίνεται νὰ χάνη τὴν ἠθικὴ ἐλευθερίαν του ἀπέναντι στὰ ὑλικά ἀγαθὰ, σὲ ὅποιανδήποτε μορφή κι ἂν παρουσιάζονται αὐτὰ καὶ κυρίως στὴ μορφή τοῦ χρήματος, ποὺ εἶναι τὸ σύμβολο τῆς σημασίας καὶ τῆς δυνάμεως τῆς ὕλης στὴ ζωὴ. Οἱ κοινωνιολογικὲς ἐρευνες διαπιστώνουν πῶς οἱ ἄνθρωποι τῶν σημερινῶν βιομηχανικῶν κοινωνιῶν ἔχουν τὴν ἐντονὴ τάση ν' ἀγνοοῦν τοὺς ἠθικοὺς νόμους, ὅταν αὐτοὶ ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὴν ἐργασία τους. "Ὅ,τι καταλήγει σὲ κέρδος δὲν εἶναι αἰσχρὸ, ἀξιοκατάκριτο, ἐξευτελιστικὸ, τουναντίον ἀξιέπαινο. Προπαντὸς θεωρεῖται ἐπιτυχία. Μὲ ἓνα τέτοιο πνεῦμα, ποὺ ὅλο καὶ ἀπλώνεται μέσα στὶς κοινωνίες τοῦ βιομηχανικοῦ πολιτισμοῦ, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ δημιουργηθοῦν ἀνθρώπινες σχέσεις ψυχικῆς ὑφῆς. Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο τὸ ἐγὼ δὲν μπορεῖ νὰ πορευθῇ πρὸς τὸ ἐσὺ, μὲ σκοπὸ τὴν ἁρμονικὴ συνάντηση, παρὰ θὰ πορευθῇ μὲ σκοπὸ τὴν ἀπόκτηση κέρδους, ὠφέλειας, πέρα ἀπὸ κάθε θεμιτὸ φραγμό.

Ἡ χρησιμοθηρικὴ σκέψη, ποὺ ἄρχισε ν' ἀπλώνεται πολὺ ἐνισχυμένη ἀπὸ τὸ βιομηχανικὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς μας, ἀποβαίνει μεγάλος κίνδυνος σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ δημιουργία ἀνθρώπινων σχέσεων, γιατί ἐνεργεῖ μὲ βάσιν τὴ σκοπιμότητα, ποὺ ἀρχίζει νὰ κατακλύζῃ ὅλα τὰ πεδία τῶν βιωμάτων μας, ὥστε νὰ χάνουμε κάθε κατεῦθυνση πρὸς τὸ καλὸ γιὰ τὸ σεβασμὸ πρὸς τὸ ὑψηλό. Μπορεῖ νὰ ὀδηγήσῃ τὸν ἄνθρωπο ὡς τὸ σημεῖο νὰ χάσῃ τὴν καθ'αυτὸ οὐσίαν του, νὰ προσφέρῃ τὴν προσωπικότητά του στὸ βωμὸ τῆς τεχνικῆς. Νὰ χάσῃ τὴν ἀνθρώπινη ἀξία του κάτω ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ἔργο του, ὅταν δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ σταθῇ ἀπέναντι στὴ λάμπουσα τεχνικὴ πρόοδος μὲ ὑψηλὴ ὑπευθυνότητά, μὲ ὑψηλὸ ἥθος εὐθύνης. Ἡ χρησιμοθηρικὴ σκέψη μὲ τὴν ἀνάπτυξιν ποὺ παίρνει στὶς ἡμέρες μας ἐμποδίζει τὴν πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ μὲ τὸ νόημα τῆς ἀνθρωπιᾶς. Ἡ χρησιμοθηρικὴ σκέψη, ποὺ ὅλο καὶ ἀπλώνεται ἐντονα μέσα στὶς κοινωνίες μας, σ' αὐτὲς ποὺ ἐπικρατεῖ τὸ ἐμπορικὸ πνεῦμα καὶ οἱ ὁποῖες θεωροῦν τὴν ὑλικὴ ἐπιτυχία σὰν τὴν πιὸ σπουδαία ἀξία, ὠθεῖ τοὺς ἀνθρώπους ν' ἀκολουθοῦν στὶς μεταξὺ τους σχέσεις τὸ ἴδιο πρότυπο, ποὺ κυριαρχεῖ στὴν ἀγορὰ ἐμπορεύματος καὶ ἐργασίας. "Ἀλλωστε σχέσεις, ποὺ δὲ φέρνουν κέρδος, θεωροῦνται περιττές. Ἀξιόλογο θεωρεῖται ὅ,τι μπορεῖ νὰ μᾶς φέρῃ χρήματα, δύναμιν ἢ γόητρο. "Ὅ,τι πλουτίζει τὴν ψυχὴ, ὅπως οἱ θετικὲς ἀνθρώπινες σχέσεις, ἀλλὰ δὲν ἐξαργυρώνεται σὲ ὕλη, ἀπορρίπτεται ἀσυζητητὶ ἀπὸ πολλοὺς. Μὲ τέτοιο νόημα, πῶς νὰ στεριώσῃς πραγματικὲς ἀνθρώπινες σχέσεις;

60. Φρέν - Τζὼν Κούκ, Διεφθαρμένη χώρα, Ἀθήνα, ἄνευ χρονολογίας, μετ. ἀπὸ τὰ ἀγγλικά, σ. 83, καὶ Ἰω. Ν. Ξηροτύρη, Ἐπίκαιρα κοινωνικὰ προβλήματα, ἐνθ' ἂν., σ. 97 - 100. Ἐκεῖ ἐξετάζεται ἡ γενικότητα καὶ ἡ ἀπολυτότητα τὴν ὁποία πῆρε ἡ φράση: «Time is Money» μὲ τὸ ἀπλωμά της σὲ ὅλα τὰ πεδία τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων, δείχνεται καθαρὰ ὁ κρημνὸς τῆς ὑλιστικῆς ἀντιλήψεως ποὺ ἐπικρατεῖ σήμερον στὶς βιομηχανικὲς κοινωνίες μας.

Ο ΦΑΝΑΤΙΣΜΟΣ

‘Ο φανατισμός, που επικρατεί στην εποχή μας από διάφορες αίτιες, έμπο-
δίζει πολύ τη δημιουργία ανθρωπίνων σχέσεων. Στον αιώνα μας, αιώνα της τε-
χνικής ανάπτυξεως και του βιομηχανικού πνεύματος, παρουσιάσθηκαν φαινόμενα
φανατισμού, που ίσως νά μην είχαν σέ τέτοια ένταση έμφανισθή σέ καμιά άλ-
λη εποχή. Δυστυχώς μέσα στίς άνέσεις του τεχνικού πολιτισμού κυριαρχεί ό
φανατισμός σέ βαθμό, που πρέπει νά βάλη τόν κόσμο σέ συλλογή για ξέσπασμα
παγκόσμιας μελλοντικής καταστροφής.

‘Ο φανατισμός δέν είναι βέβαια κάτι τό καινούριο, παρά ιστορικά ένα άρκε-
τά γνωστό φαινόμενο. Τά ίχνη του φανατισμού είναι στην ιστορία βαμμένα με
αίμα. ‘Οπου έμφανιζόταν, κατάστρεφε την κοινότητα των ανθρώπων, όμοια με
τίς επιδημίες, που κατά τό μεσαίωνα ξεκλήριζαν όλόκληρες πόλεις και χωριά.
Σήμερα με την άτομική βόμβα και τά άλλα τελειοποιημένα μέσα άφανισμού οί
καταστροφές, τίς όποίες μπορεί νά υποκινήση ό φανατισμός, δέν μπορούν νά
έχουν τό όμοίο τους στην ιστορία.

‘Ο φανατισμός είναι μιá ψυχική άρρώστια ⁶¹. Μιά άρρώστια, που παρουσιάζ-
ει δέσμη από νευρωτικά συμπτώματα. Παρουσιάζει έντονα τά συμπτώματα
της άκαμψίας, έμποδίζει πολύ την πορεία του έγώ πρός τό έσύ στη θετική τους
συνάντηση και εύνοεί περισσότερο την άρνητική. Τείνει περισσότερο στο νά μι-
σή, παρά στο ν’ αγαπή. Τό μίσος είναι για τόν φανατικό γνώρισμα του χαρακτήρα
του και κοσμοθεωρία του. Έχει πάντα επιθετικές τάσεις. Οί ιδέες του κινούν-
ται σέ περιορισμένο κύκλο και οί θεωρίες του είναι σταθεροποιημένες και δέν
μπορούν νά διορθωθούν, παρά έλάχιστα ή και διόλου. ‘Ο φανατικός κατέχειται
άπό προκαταλήψεις και στερεοτυπίες και γενικεύει εύκολώτατα. Είναι δογμα-
τικός και νομίζει πως μόνο αυτός κατέχει την άλήθεια. Έπόκειται στη δημα-
γωγία σέ ύψιστο βαθμό και τυφλωμένος μπορεί νά προβή σέ φοβερές καταστρο-
φές, που την αίτία τους την άποδίδει στα θύματά του. ‘Ο φανατικός με την άπο-
λυτότητά του άρνιέται την ανθρωπιά του γιατί χάνει άθε ίχνος άπ’ αυτήν, και
τη σχετικότητα του σέ σχέση πρός τους άλλους. ‘Ο φανατικός στο βάθος είναι
μισάνθρωπος. ‘Η άτμόσφαιρα της ψυχής του άποτελεΐται άπό μίσος συνδυασμέ-
νο με τυφλή όργη και συχνά με μανία καταστροφής.

‘Ο φανατικός είναι ένας άνθρωπος, που θέλει νά λατρεύη και νά ύπηρετή
ένα δαίμονα ή ένα θεό. Είναι ένας άνθρωπος, ό όποιος αποβάλλει τό έγώ του,
τό χάνει και γι’ αυτό χάνεται κι ό ίδιος μέσα σ’ ένα μαζικό κίνημα, για νά ύπη-
ρετήσει μιá «ίερή ιδέα»!

Τά μαζικά κινήματα άνάβουν και συνδραυλίζουν τίς καρδιές των όπαδών
τους, τά πάθη, που έμποδίζουν έτσι τη δημιουργία μιζς έσωτερικής ισορρο-

61. Γίόσεφ Ράτνερ, Ψυχολογία του βάθους και ανθρωπισμός, 1967, έλλην. μετάφρα-
ση, 1971, σ. 116 κ.έ.

πίας. Ἐκτὸς ἀπ' αὐτὸ χρησιμοποιοῦν μέσα ποὺ προκαλοῦν τὴν ἀποξένωση. Ὅταν κανένας ἐγκαταλείπη τὸ ἐγὼ του καὶ γίνεται μέλος ἐνὸς κλειστοῦ συνόλου, παραιτεῖται ἀπὸ τὴν προσωπικὴ εὐθύνη. «Εἶναι ἀδύνατο νὰ φαντασθoῦμε», λέγει ὁ Ἑριχ Χόφφερ⁶², «σὲ τί ἀκραῖες σκληρότητες καὶ ἀδιακρισίες μπορεῖ νὰ φτάσῃ ἓνας ἄνθρωπος, ποὺ ἔχει ἀπελευθερωθῇ ἀπὸ τοὺς φόβους καὶ τοὺς δισταγμοὺς καὶ τίς ἀμφιβολίες του, ποὺ συνδέονται στενὰ μὲ τὴν ἱκανότητα τῆς προσωπικῆς κρίσης. Ὅταν χάνουμε τὴν προσωπικότητά μας, τὴν προσωπικὴ μας ἀνεξαρτησία μέσα στὴν κοινότητα ἐνὸς φανατικοῦ κινήματος, βρίσκουμε μιὰ νέα ἐλευθερία, ἐλευθερία νὰ μισοῦμε, νὰ καταπιέζουμε, νὰ λέμε ψέματα, νὰ βασανίζουμε, νὰ σκοτώνουμε καὶ νὰ προδίδουμε χωρὶς τύψεις. Βρίσκουμε ἓνα "δίκιο τῆς ἀτιμίας", τὸ ὁποῖο κατὰ τὸν Ντοστογιέφσκυ "ἀσκεῖ μιὰ ἀκατανίκητη γοητεία". Ὁ φανατισμὸς μεταβάλλει καὶ τίς εὐγενεῖς ἀκόμη διεγέρσεις τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς σὲ μίσος, βία καὶ τρομοκρατία».

Ἡ ἐποχὴ μας θὰ ἔπρεπε νὰ μὴν ἀνέχεται τὸ πνεῦμα τοῦ φανατισμοῦ. Ὡστόσο σήμερὰ μὲ τίς διάφορες ἰδεολογίες καὶ τίς μεσσιανικὲς ἰδέες τῶν μαζῶν, τῶν μαζικῶν κινήματων, μὲ τὴν προπαγάνδα τῶν ὁλοκληρωτικῶν συστημάτων ὁ φανατισμὸς καλλιεργεῖται περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη, φαίνεται, ἐποχὴ, δεδομένου μάλιστα, πὼς ὁ αἰώνας μας εἶναι ὁ αἰώνας τῶν ἐπαναστάσεων τῶν μαζῶν. Εἶναι θλιβερὸ τὸ φαινόμενο τῆς τρομοκρατίας σήμερὰ σὲ παγκόσμια κλίμακα. Θλιβερότερο ἀκόμη εἶναι τὸ φαινόμενο νὰ μὴ λαμβάνωνται μέτρα, παρὰ ἀντίθετα νὰ δικαιολογῆται ἡ διεθνὴς τρομοκρατία. Νὰ μὴ συμφωνοῦν οἱ λαοὶ νὰ καταδικάσουν πράξεις βίας καὶ τρόμου, κατάσταση, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ φανατισμὸ, ἡ ὁποία δηλητηριάζει ἐπικίνδυνα τίς διεθνεῖς σχέσεις, τίς μεταξὺ τῶν λαῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων σχέσεις καὶ καταργεῖ κάθε ἔννοια πολιτισμοῦ, ποὺ μὲ κόπο καὶ μόχθο δημιούργησε ὁ ἄνθρωπος.

«Τὸ θλιβερό, ἀλλὰ καὶ τραγικὸ συγχρόνως, εἶναι ποὺ ὁρισμένα λεγόμενα "χριστιανικά" σωματεῖα διδάσκουν τὸ μίσος στὴν ἐποχὴ μας, γιατί τὰ σωματεῖα αὐτὰ δὲ θεωροῦν χριστιανοὺς ὅσους δὲν εἶναι μέλη τους καὶ κατὰ βάθος τοὺς μισοῦν. Ἐκτὸς ἀπ' αὐτὸ, τὰ χριστιανικά αὐτὰ σωματεῖα» — Θεέ μου φύλαξέ μας ἀπὸ τοὺς προστάτας σου — «καλλιεργοῦν τὸ φανατισμὸ τόσο καὶ ἔτσι, ὥστε οἱ φορεῖς τους κατ' ἀνάγκην νὰ μισοῦν ὅσους δὲν εἶναι φανατικοί. Ὁ φανατισμὸς, ὅμως, ὅπωςδὴποτε κι ἂν ἐκδηλώνεται εἶναι ἐχθρὸς τῆς ἀλήθειας»⁶³. Μέσα σ' αὐτὴ τὴν περιρρέουσα τίς κοινωνίες μας ἀτμόσφαιρα εἶναι δύσκολο φυσικὰ νὰ πορευθῇ τὸ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ σὲ ἀρμονικὴ καὶ φιλικὴ συνάντηση.

Ὁ φανατισμένος τῶν ἡμερῶν μας ἄνθρωπος φαίνεται πὼς ἔχει ἀποβάλλει τὸ ἐγὼ του, χάνει τὸν ἑαυτὸ του μέσα σὲ ἓνα μαζικὸ κίνημα, γιὰ νὰ ὑπηρετήσῃ

62. Ἑριχ Χόφφερ, Ὁ φανατικὸς, ἑλληνικὴ μετάφραση, 1969, σ. 113.

63. Τὰ μὲ εἰσαγωγικά εἶναι τοῦ Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλου, Θεώρηση τῆς ἑλληνικῆς πραγματικότητος. Περιοδικὸ «Εὐθύνη», τ. 10, 1972, 436. Τὰ μέσα σὲ παύλες εἶναι δικὰ μου, ποὺ μαρτυροῦν τὴν ἀπόλυτὴ συμφωνία μου.

μιά φανατισμένη ιδέα, δηλαδή μια τρέλα, μια κοσμοθεωρία ή ένα δόγμα πού, ενώ παρουσιάζει τάχατες ενδιαφέρον για τόν άνθρωπο, τόν σκοτώνει. Μια θεωρία πού τοποθετεί ανάμεσα στους οπαδούς της και στην πραγματικότητα τής ζωής ένα παραπέτασμα αδιαπέραστο, ώστε να μην υπάρχει άλλη αλήθεια και βεβαιότητα από τὸ δόγμα, ἀπ' αὐτὴ τὴν κοσμοθεωρία. Ἡ στήριξη τῆς γνώμης στὶς αἰσθήσεις καὶ στὴ λογικὴ ἀποτελεῖ αἵρεση, προδοσία.

Ὁ φανατικὸς ἀρνιέται νὰ πιστέψῃ δυσάρεστες εἰδήσεις σχετικὲς μὲ τὸ ἀντικείμενο τοῦ φανατισμοῦ του κι οὔτε ἀποκαρδιώνεται, ὅταν βλέπῃ μὲ τὰ ἴδια του τὰ μάτια τὴν ἀθλιότητα στὴ γῆ τῆς ἐπαγγελίας καὶ τοῦ παραδείσου του. Εἶναι πάντα πρόθυμος νὰ παραδώσῃ συγγενεῖς καὶ φίλους στὸ μαχαίρι γιὰ νὰ ἀποδείξῃ τὴν ὑποταγὴ του στὴν «ἱερὴ ὑπόθεση»! Δὲν ἐπιδέχεται καμιά ἐκκλιση στὴ λογικὴ του ἢ στὴν ἠθικὴ συνείδησή του.

Τὰ μαζικὰ κινήματα, πού παρουσιάζονται στὸν αἰῶνα μας σὲ πλησμονή, ἄπλωσαν πολὺ τὴ δηλητηριασμένη ἀτμόσφαιρα τοῦ φανατισμοῦ. Ὁ φανατισμὸς ἐκδηλώνεται ἔντονα μὲ τὴ βία καὶ τὴν τρομοκρατία. Τὰ τελευταῖα χρόνια κατάρρευσαν πολλὰ φράγματα, πού προστάτευαν τὸν κόσμον ἀπὸ τὴ βία πού ἀρχίζει νὰ γίνεται μέθοδος ἐπικοινωνίας μας.

ΒΙΑ ΚΑΙ ΤΡΟΜΟΚΡΑΤΙΑ

Ἡ βία καὶ ἡ τρομοκρατία τῶν ἡμερῶν μας μαρτυρεῖ περίτρανα πόσο ὁ ἄνθρωπος σήμερα ἔχει χάσει τὴν ἀνθρωπιά του μέσα στὸ θαῦμα τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ μας. Ἡ ἀπροθυμία κυρίως τῶν μεγάλων δυνάμεων γιὰ διαπραγματεύσεις γιὰ τὴ λήψη ἀντιτρομοκρατικῶν μέτρων μοιάζει μὲ τὴ συμπεριφορὰ τῶν νευρωτικῶν ἀνθρώπων, πού ἔχουν «δυσκολίες ἐπαφῆς» καὶ καλύπτουν τὴ δική τους ἀστάθεια μὲ αὐτάρεσκες χειρονομίες. Τὸ διεθνὲς τρομοκρατικὸ φανατικὸ κύμα, πού ὅλο καὶ χαρακτηρίζει τὸν κόσμον, δείχνει πόσο χαμηλὰ ἔχει τοποθετηθῇ ἡ ἀξία τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς καὶ πόσο ὑψηλότερα ἀπ' αὐτὴν οἱ διάφορες ἀπάνθρωπες ἰδεολογίες, ἡ δύναμη, τὸ χρῆμα, ἡ μεγαλομανία, ἡ ἀκόρεστη δίψα γιὰ ἐξουσία κλπ., ἐκεῖ πού θὰ ἔπρεπε νὰ γίνῃ συνειδητὸ πὼς τὸ ὑψηλότερο καθῆκον τῆς ἀνθρωπότητας εἶναι ἡ καλλιέργεια τῆς ἀνθρωπιᾶς, τοῦ ἐσωτερικοῦ ψυχικοῦ πολιτισμοῦ.

Ἡ κατανόηση ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους εἶναι δυνατὴ, χωρὶς ἀμφιβολία, ἂν ἐγκαταλειφθῇ ὁ φανατισμὸς, ἡ βία, ἡ τρομοκρατία, ἂν ἐκλείψῃ ὁ φόβος. Ὁ ἐκφοβισμὸς, πού νομίζουμε ὅτι μπορεῖ νὰ φέρῃ τὴν εἰρήνη, διεγείρει μόνον τὸ μίσος καὶ τὴν ἀποστροφή.

Σήμερα κυριαρχοῦν πολὺ οἱ τρομοκρατικὲς κοσμοθεωρίες, πού ἀντιμάχονται κάθε θετικὴ ἀνθρώπινη σχέση καὶ πλατύτερα τὸν ἀνθρωπισμὸ, αὐτὸν πού διδάσκει πὼς χωρὶς τὴ βία, καὶ μόνον μὲ τὴν ἀνθρώπινη καλὴ θέληση καὶ τὸ διάλογον εἶναι δυνατὴ ἡ λύση τῶν ἀνθρώπινων προβλημάτων. Ἡ ἀντίληψη ὁμῶς αὐτὴ

παραμερίζεται κι ἀκολουθιέται ἓνας ἄλλος δρόμος, ποὺ ὀδηγεῖ στὴν καταστροφή. Ὁλόκληρος ὁ πλανήτης μας εἶναι ἓνα τεράστιο ὄπλοστάσιο, ὅπου τεράστια ποσὰ χρήματος καὶ εὐφυΐας χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὴν καταστροφή τοῦ ἀνθρώπου. Φτάσαμε στὸ σημεῖο νὰ μὴ θεωροῦμε ἀπαραίτητο γιὰ τὴ ζωὴ τὸ ἥθος, ἀλλὰ τὴ βία, καὶ ἀνεχόμαστε τὴν τρομοκρατία ἢ, μᾶλλον, κάτι περισσότερο: ὅχι μόνο δὲν τὴν καταδικάζουμε, ἀλλὰ ἀντίθετα τὴν ἐνθαρρύνουμε. Μέσα σὲ μιὰ τέτοια περιρρέουσα τὸν κόσμο ἀτμόσφαιρα πῶς εἶναι δυνατὸν τὸ ἐγὼ νὰ πορευθῇ πρὸς τὸ ἐσὺ μὲ ἀρμονικὴ διάθεση;

Τὸ κακὸ, ἀλλὰ καὶ τὸ χαρακτηριστικὸ, εἶναι ποὺ ἡ βία καὶ ἡ τρομοκρατία στὴν ἐποχὴ μας, ἐποχὴ τοῦ ὑψωμένου βιοτικοῦ ἐπιπέδου, ἀπλώθηκε πολὺ σὲ ὅλα τὰ πεδία τῆς ζωῆς μας. Τὰ ὀλοκληρωτικὰ καθεστῶτα, φασιστικὰ ἢ κομμουνιστικὰ, σκόρπισαν τὸ συλλογικὸ, χωρὶς διάκριση, φόβο καὶ τρόμο. Σὲ παλιότερες ἐποχὲς οἱ ἄνθρωποι κατέφευγαν στὴ βία, ἀφοῦ ἐξαντλοῦσαν ὅλα τὰ ἄλλα μέσα ἐπικοινωνίας. Ἡ βία τότε κατευθυνόταν πρὸς ἓνα ὀρισμένο καὶ συγκεκριμένο στόχο, στὴν κάμψη τῆς ἀντιστάσεως τοῦ ἐχθροῦ, ἐνὸς συγκεκριμένου ἐχθροῦ καὶ μετώπου. Σήμερα δὲν ἐξαντλοῦμε ὅλα τὰ ἄλλα μέσα συνεννόησης καὶ διεκδικήσεως τῶν ἀπαιτήσεών μας, παρὰ ξεκινοῦμε ἀπὸ τὴ βία. Καὶ τὸ σπουδαῖο τῶν ἡμερῶν μας φαινόμενο, τῆς ἐποχῆς δηλαδὴ τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ, τῆς εὐμάρειας καὶ τῶν ἀνέσεων, εἶναι ποὺ ἡ βία δὲν κατευθύνεται ἐναντίον ἐνὸς συγκεκριμένου ἐχθροῦ, παρὰ ἐναντίον στόχου, ποὺ δὲν ἔχει σχέση μὲ τὸν ἐχθρό. Ἐναντίον στόχου, ποὺ χτυπώντας τον δὲν πρόκειται νὰ πετύχουμε κάτι, παρὰ γιὰ νὰ δείξουμε κάτι σὲ τρίτους. Στόχος τοῦ τρομοκράτη τῆς σημερινῆς μορφῆς δὲν εἶναι νὰ γονατίσῃ τὸ δυνάστη του ἢ ἔστω νὰ τὸν ἀδυνατίσῃ, ἀλλὰ μᾶλλον νὰ «διαπαιδαγωγήσῃ», νὰ πολιτικοποιήσῃ τὸν κόσμο, γεμίζοντας τὶς πρῶτες σελίδες τῶν ἐφημερίδων τοῦ κόσμου ὅλου μὲ θεαματικὰ ἐκρήξεις καὶ φόνους. Μὴν μπορώντας οἱ τρομοκράτες νὰ πλῆξουν τὸν πραγματικὸν τους ἐχθρό, σκοτώνουν ἀθώους ἀνθρώπους σὲ κάποιο π.χ. ἀεροδρόμιο χωρὶς διάκριση. Ἡ βία στὴν καινούρια αὐτὴ μορφή τῶν ἡμερῶν μας δὲν ἀπομονώνει τοὺς ἀντιπάλους, παρὰ μᾶς θεωρεῖ ὅλους ἐχθρούς. Κάνει φόνους ποὺ ἀποδείχνουν τὴν προθυμίαν γιὰ φόνον, ἄσχετα ποιὸν σκοτώνουμε καὶ γιατί⁶⁴.

Τὸ φαινόμενο εἶναι ὄντως ἐκπληκτικὸ καὶ μᾶς δείχνει τὴ σύγχυση φρενῶν τῆς ἐποχῆς μας, τὴ φορτισμένη ἀπὸ φόβο καὶ τρόμον, ἀπὸ ἀπανθρωπία καὶ ἀβελιότητα, πῶς γιὰ τίποτε δὲν μποροῦμε νὰ εἴμαστε βέβαιοι, πῶς καὶ τὸ πιὸ ἱερὸ καὶ τὸ πιὸ ὅσιο μπορεῖ νὰ τελειώσῃ μὲ σφαγὴ⁶⁵. Μέσα σὲ μιὰ τέτοια

64. Ὑλ. Σόλζεντυν, Βομβαρδιστὰι καὶ ἄλλοι τρομοκράτες, ἐφημ. «Τὸ Βῆμα», 22. 10.72 καὶ περιοδικὸ «New Yorker», 14.10.72.

65. Ὁλυμπιακοὶ ἀγῶνες Μονάχου. 5.9.72, «Ἡ δράση τῆς βίας». Οἱ τρομοκράτες (Μαῦρος Σεπτέμβρης) καὶ τὰ γνωστὰ ἀπαίσια γεγονότα τῆς τρομοκρατίας. Γυρίζουμε δυστυχῶς σὲ ἐποχὲς χειρότερες ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν πειρατῶν.

παγκόσμια ατμόσφαιρα τὸ ἐγὼ χάνει τὸ δρόμο πρὸς τὸ ἐσύ. Δὲν τὸ συναντᾷ ποτὲ φιλικά.

Ὁ τρομοκράτης ἀποκαλεῖ τὴ βία τοῦ «συμβολικῆς». Φαινόμενα καὶ γεγονότα, πού σὲ πολλές κοινωνίες τῆς προτεχνικῆς καὶ προβιομηχανικῆς ἐποχῆς δὲν ἔκαναν τὴν ἐμφάνισή τους σὲ τέτοια ἔκταση, ὅσο καὶ σὲ τέτοια μορφή. Μέσα λοιπὸν σὲ τέτοια παριρρέουσα τὶς κοινωνίες μας ατμόσφαιρα πῶς νὰ μὴ δυσκολευεταὶ ἡ πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσύ;

Ἡ ἐμπάθεια στὶς ἡμέρες μας ἔχει φτάσει σὲ μεγάλο βαθμό. Ἡ ἔντονη τάση γιὰ ἀφανισμό τοῦ ἀντιπάλου εἶναι ὀλοφάνερη. Δὲν ὑπάρχει ἀνοχή· αὐτὴ ὅλο ὑποχωρεῖ στὸ μίσος. Ἡ ἀγάπη ἔχει γίνεи λέξη κενή, λέξη πού τὴν κακομεταχειρίζεται ἡ ὑποκρισία τῶν ἀνθρώπων ἀπάνθρωπα. Ὅπου ἀκοῦς νὰ κηρύσσεται ἡ ἀγάπη, σὲ πιάνει φόβος καὶ ἀγωνία, γιατί ἡ πείρα μᾶς ἔχει διδάξει, πὼς κάτω ἀπ' αὐτὴ τὴν «κατ' ἐξοχήν» χριστιανικὴ καὶ ἀνθρώπινη ἔννοια κρύβεται τὸ ἀνελέητο. Καπηλευόμαστε τὰ πιὸ ὅσια καὶ ἱερά, γιὰ νὰ πετύχουμε ἄνομους σκοπούς. Κηρύσσουμε τὴν εἰρήνην καὶ παρουσιάζουμε τὸν πόλεμο. Ὁ βίαιος θάνατος εἶναι, εἴπαν, ὁ χαρακτηριστικώτερος θάνατος τοῦ αἵωνα μας. Κι ὅμως νομίζουμε πὼς ἔχουμε ἀπελευθερωθῇ ἀπὸ πολλά. Ὡστόσο δὲν ἀποφεύγουμε τὴν αἵχμαλωσία μας, τὴ δουλεία μας, ἀπὸ περισσότερα, δουλεία κάτω ἀπὸ ὕλικές ἀνέσεις καὶ στεγνωμένη ψυχὴ. Τὸ μίσος καὶ ἡ βία πῆραν, φαίνεται, μόνιμη θέση μέσα στὶς ψυχές τῶν σημερινῶν ἀνθρώπων. Στὸν αἰῶνα μας τὸ μίσος διδάσκεται ἀπὸ ὀρισμένη μάλιστα «ἰδεολογικὴ» πλευρὰ συστηματικὰ καὶ ἀποτελεσματικὰ. Τὸ μίσος εἶναι μιὰ ἔντονη ἐπιθυμία καταστροφῆς. Ἡ βία σήμερa περισσότερo ἀπὸ ἄλλες ἐποχές ἔχει φορέσει πολλές μάσκες χρηστῶν, εἰρηνικῶν σκοπῶν. Οἱ ἄνθρωποι μισοῦνται ἀναμεταξύ τους, δὲν εἶναι ἀνεκτικοί, δὲ δείχνουν διάθεση ν' ἀγαπηθοῦν, ἀν καὶ συχνὰ φαίνονται, πὼς τάχα τὸ ἐπιδιώκουν.

Παρ' ὅλα τὰ κηρύγματα τῆς ἀγάπης, πού ἐξαπολύονται ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρὸ καὶ τὰ συχνὰ καὶ ὑποκριτικὰ κηρύγματα τῆς εἰρηνικῆς καὶ ἁρμονικῆς συνυπάρξεως καὶ συμβιώσεως λαῶν καὶ ἀνθρώπων, ἡ βία ἀποτελεῖ μόνιμη ἀπειλὴ γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Οἱ βιομηχανικὲς κοινωνίες μας καὶ τὸ ἀνυψωμένο βιοτικὸ ἐπίπεδο, τὸ πολυποίκιλο τῶν ἀνέσεων, τὸ βιομηχανικὸ πνεῦμα, πού βάζει τὴ σφραγίδα τοῦ ἐπάνω στὴν ὀργάνωση τῶν κοινωνιῶν μας καὶ ρυθμίζει ὡς ἓνα μεγάλο σημεῖο τὴ σκέψη μας, τὴ συμπεριφορὰ μας καὶ τὶς σχέσεις μας μὲ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, δὲν ἔχει παραμερίσει τὰ αἷτια τῆς βίας· ἀντίθετα, σὲ μερικὰ σημεῖα τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων τὴν ἄπλωσε καὶ τὴν ἐπέβαλε κατὰ ἀνεπαίσθητο, ἀλλὰ σταθερὸ τρόπο. Οἱ βιομηχανικὲς κοινωνίες μας στρέφουν τὰ πάντα πρὸς τὸ χρῆμα. Σ' αὐτὸ ἀναθέτουν ὅλες τὶς ἐλπίδες τους, χωρὶς ὅμως τὸ χρῆμα νὰ ἀπελευθερώνη τὸν ἄνθρωπο, ἀλλὰ τουναντίον τὸν ὑποτάσσει. Ἐτσι μπορεῖ νὰ πῇ κανένας πὼς οἱ βιομηχανικὲς κοινωνίες μας ἔχουν ὑποταγῇ στὴ βία τοῦ χρήματος. «Ἡ βία», εἴπαν, «ἀποδίδει κέρδος, εἶναι συννηφασμένη μὲ τὸ κέρδος καὶ συγχωνευμένη μὲ τὴν καταναλωτικὴ κοινωνία». Τὰ θεάματα βίας, πού πα-

ρουσιάζει ὁ κινηματογράφος καὶ ἡ τηλεόραση, ἔχουν μεγάλη πέραση, ἀποδίδουν κέρδος. Ἐτσι τὸ κοινὸ σιγὰ σιγὰ ἀποδέχθηκε τὴ βία καὶ τώρα τὸ ἴδιο τὴν ἀποζητᾶ, ἀλλὰ κι αὐτὸ διαποτιζόμενο, γίνεται κατὰ ἀσύνειδο τρόπο πιὸ βίαιο. Ἡ ἐποχή μας καλλιέργησε τὴ βία καὶ τὴν ἀπλώσε σὲ πολλὰ πεδία τῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων. Ὁ αἰώνας τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ ἔδωκε στὴ βία ἅπλα καὶ χῶρο καὶ προπαντὸς μέσα ἐπιβολῆς τῆς πιὸ τελειοποιημένα καὶ πιὸ ἄφθονα σὲ ποσότητα καὶ ποικιλία πού ποτέ, καμιὰ ἄλλη ἐποχὴ δὲν μποροῦσε νὰ τὰ ἔχῃ στὴ διάθεσή της. Μ' αὐτὸ βέβαια τὸ νόημα δυσκολεύεται πολὺ ἡ πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ.

Ἐρευνες πού ἔγιναν στὶς ΗΠΑ ἀπέδειξαν ὅτι ἡ βία συντελεῖ κατὰ ἀποφασιστικὸ τρόπο στὴ διάδοση τῆς ἐγκληματικότητας καὶ ὅτι εἰδικὰ ἐπηρεάζονται πολὺ τὰ παιδιὰ καὶ οἱ νέοι. Ὡστόσο, ἐνῶ οἱ διαπιστώσεις εἶναι ὀλοφάνερες ὄχι μόνο σ' αὐτὴ τὴ χώρα, ἀλλὰ καὶ στὶς ἄλλες, δὲ λαμβάνονται μέτρα, ὥστε ἡ τηλεόραση νὰ μὴν παρουσιάζῃ σκηνὲς βίας, καὶ τοῦτο γιατί ἡ βία εἶναι συνδεδεμένη μὲ τὸ βιομηχανικὸ πνεῦμα, πού ἀποβλέπει πρὸς ἓνα πρῶτο καὶ κύριο σκοπὸ, δηλαδὴ πρὸς τὸ κέρδος, πρὸς τὴν αὔξηση τῶν οἰκονομικῶν πηγῶν. Ἐτσι ἡ οἰκονομία, δηλαδὴ τὸ χρῆμα, ρυθμίζει τὰ πάντα.

Οἱ βιομηχανικὲς κοινωνίες μας διαθέτουν, εἶπαν ⁶⁶, λιγότερα κονδύλια στὸν ἀγῶνα κατὰ τῆς μόλυνσεως τῆς ἀτμοσφαίρας καὶ πολὺ περισσότερα γιὰ τὴ μόλυνσή της, γιὰ τὴ μόλυνση τῶν θαλασσῶν, τῶν ποταμῶν καὶ τοῦ περιβάλλοντος γενικά, τοῦ ἀνθρώπου. Ἀποβλέπουν στὴν παραγωγή ὑλικῶν καὶ μόνο ἀγαθῶν, κάνουν ἐπενδύσεις στοὺς λεγόμενους ἀποδοτικὸς τομεῖς, φροντίζουν δηλαδὴ γιὰ τὴν ὑπερπαραγωγή καταναλωτικῶν μέσων καὶ μάλιστα κατὰ πιεστικὸ τρόπο καὶ παραμελοῦν τὸν ἴδιο τὸν ἀνθρώπο.

Οἱ μέθοδοι βίας ἔφτασαν στὸν αἰῶνα μας σὲ σημεῖο ἀσύλληπτῆς — τόσο κατὰ ἄμεσο, ὅσο καὶ κατὰ ἔμμεσο τρόπο — ἀποτελεσματικότητας, ὥστε νὰ μπορῇ κανένας νὰ χαρακτηρίσῃ τὸν αἰῶνα μας σὰν αἰῶνα βίας. Ἡ φωνὴ τῆς λογικῆς πνίγεται ἀπὸ τοὺς ἀπολογητὰς τῆς βίας καὶ τῆς τρομοκρατίας, πού προσπαθοῦν νὰ λύσουν τὰ προβλήματα τῶν ἀνθρώπων μὲ τὸν πρωτόγονο ἀφανισμὸ τῶν ἀντιπάλων. Γι' αὐτὸ ὅλο καὶ ἀπλώνεται ἓνα κλίμα ἐκβιασμοῦ καὶ τρομοκρατίας, τὸ ὁποῖο ὅλο καὶ βελτιώνεται καὶ μεθοδεύεται ἔτσι ὥστε ἡ τρομοκρατία νὰ εἶναι διάχυτη στὸν κόσμο ὅλο, χωρὶς καμιὰ συλλογικὴ ἀντίδραση στὸ κακὸ μὲ τίς παγκόσμιες διαστάσεις. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ κλίμα, πῶς εἶναι δυνατόν νὰ πορευθῇ τὸ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ πρὸς μιὰ ἀρμονικὴ συνάντηση; Μέσα σὲ μιὰ παγκόσμια ἀτμόσφαιρα, στὴν ὁποία δὲ διακρίνει κανένας πουθενὰ τάση ἢ διάθεση γιὰ οἰκουμενικὴ συνεννόηση πρὸς ἀντιμετώπιση τοῦ κακοῦ; Οἱ βιομηχανικὲς κοινωνίες μας, οἱ ὁποῖες εἶναι ὀργανωμένες ἐπάνω σὲ κερδοσκοπικὰ θεμέλια, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ διακρίνουν μὲ εὐκρίνεια ἄλλες ἀξίες ἐκτὸς ἀπὸ τίς παραγωγικὲς

66. Κλόντ Ζουλιέν, Ὁ κόσμος μας βίαιος καὶ ἀνελεύθερος, ἐφημ. «Τὰ Νέα», 26, 27 καὶ 28 Δεκεμβρίου 1972.

ύλικής μορφής. Αὐτὲς ἔχουν τὸ προβάδισμα. Οἱ ἄλλες ἀξίες τῆς ἀνθρωπιᾶς εἶναι παραμερισμένες ἢ ἀπωθημένες σὲ ἀφανεῖς χώρους ἀνυπαρξίας, ἀφοῦ δὲ μᾶς ἐξυπηρετοῦν, ἀλλὰ τουναντίον μᾶς ζημιώνουν. Ἔτσι δὲν εἶναι παράξενο πῶς μαστιζόμαστε σήμερα σὲ παγκόσμια κλίμακα ἀπὸ τὴν ἀχαλίνωτη βία καὶ τὴν τρομοκρατία ⁶⁷.

Ἡ χρησιμοποίηση τῆς τρομοκρατίας ἐξυπηρετεῖ τὸν «ὀρθόδοξο» ὄχι μόνον γιὰ νὰ φοβίζει καὶ νὰ καταστρέφῃ τοὺς ἐχθροὺς του, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ διατηρῇ καὶ νὰ δυναμώνῃ ὁ ἴδιος τὴν πίστη του. Κάθε λυντσάρισμα στὶς νότιες πολιτείες τῆς Ἀμερικῆς δὲ φοβίζει μόνον τοὺς νέγρους, ἀλλὰ ἀναζωπυρώνει τὸ φανατισμὸ καὶ τὸ αἰσθημα τῆς ὑπεροχῆς τῶν λευκῶν ⁶⁸.

Σήμερα ἔχει κανένας τὴν ἐντύπωση πῶς ἡ ἀνθρωπότητα διατρέχει τὸν κίνδυνον νὰ καταβροχθισθῇ ἀπὸ τὴ βία καὶ τὸ μίσος. Ὑπάρχει, φαίνεται, μιὰ πραγματικὴ ἀπειλὴ νὰ δοῦμε τὸν κόσμον νὰ μπαίνει σὲ μιὰ κλιμάκωση βίας καὶ νὰ πέφτῃ σὲ φαῦλο κύκλο βίας ⁶⁹. Εἶναι πολλὰ ἐκεῖνα ποὺ τυφλώνουν τὸν ἄνθρωπο τῶν ἀνέσεων, ὥστε νὰ μὴ βλέπῃ τὸ κακό.

Η ΜΑΖΟΠΟΙΗΣΗ

Ἕνας ἄλλος παράγων, ὁ ὁποῖος ἐμποδίζει τὴν πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ, εἶναι τὸ ἐντονα παρουσιαζόμενο σήμερα φαινόμενο τῆς κατὰ προοδευτικὸ τρόπο μαζοποίησης τῶν ἀνθρώπων. Τὰ ἄτομα σήμερα μέσα στὶς βιομηχανικὲς κοινωνίες ὅλο καὶ χάνουν μέσα στὴ συσσώρευσή τους τὴν ἀτομικὴ τους ποιότητα καὶ τὶς ἀτομικὲς τους ψυχολογικὲς διαφορὲς σὲ ἀρκετὰ μεγάλο βαθμό. Τείνουν στὴν ὁμοιομορφία, ποὺ εἶναι χαρακτηριστικὸ τῆς μάζας. Τὰ μέλη τῆς μάζας ἀφομοιώνονται, γίνονται «ἕνα». Ἡ μάζα εἶναι ἐνιαία, δηλαδὴ ἕνας ὄγκος. Τὰ μέλη τῆς κατέχονται πανομοιότυπα ἀπὸ τὶς ἴδιες ὁρμές, ἐνστικτα καὶ πάθη, ποὺ θολώνουν τὸ μάτι. Ἡ ἀτομικότητα χάνεται, ὅπως καὶ ἡ ἀτομικὴ ποιότητα τῶν μελῶν καὶ ἔρχεται στὸ προσκίνητο τῆς δράσεως καὶ τῆς ἐνέργειας ἡ ποσότητα. Ἔτσι ἡ μάζα εἶναι καθαρὴ ποσότητα. Μιὰ μαζικὴ ἀριθμητικὴ συσσώρευση, ἕνας ὄγκος χωρὶς ἐσωτερικὴ διαφοροποίηση καὶ ἐξωτερικὴ μορφή.

Ἡ σημερινὴ μαζοποίηση τοῦ ἀνθρώπου γίνεται μέσα στὶς μαζικὲς κοινωνίες μας κατὰ προοδευτικὸ τρόπο. Κι αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι τὸ κακὸ τῆς ἐποχῆς μας, γιατί ἡ κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο μαζοποίηση τῶν ἀνθρώπων δὲν εἶναι κάτι ποὺ παρέρχεται. Οἱ προϋποθέσεις της, ποὺ ὁ τεχνικο-βιομηχανικὸς πολιτισμὸς τὶς εὐνοεῖ ἢ καὶ τὶς προκαλεῖ, εἶναι σήμερα μονιμότερες καὶ σταθερότερης ὑφῆς ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ ἐμφανίζονταν σὲ παλιότερες ἐποχὲς κατὰ αἰφνίδιο τρόπο,

67. *Εριχ Χόφφερ*, ἐνθ' ἄν., σ. 121.

68. *Γιώζεφ Ράτνερ*, *Ψυχολογία τοῦ βάρους καὶ ἀνθρωπισμός*, 1962, σ. 116.

69. *Χέλντερ Καμάρα*, *Ὁ φαῦλος κύκλος τῆς βίας*, μετ. Στ. Παπαθεμελῆ, 1972, σ. 38.

ἀλλὰ πρόσκαιρα, ὅποτε τὸ ἄτομο γινόταν ἔτσι γρήγορα, ὅπως τὸ ἐπέβαλλαν οἱ προϋποθέσεις, ἕνα μὲ τοὺς πολλοὺς, γιὰ μικρὸ χρονικὸ διάστημα καὶ ὕστερα πάλι ἔβρισκε τὸν ἑαυτὸ του.

Ἡ ἐποχὴ μας θαυμάζει τὸν ὄγκο, κάτι ποὺ προδίδει τὸ μαζικὸ πνεῦμα της, ποὺ πηγάζει πάντα ἀπὸ τὴν ποσότητα, χωρὶς νὰ λαβαίνει, φυσικά, ὑπόψη του τὴν ποιότητα. Ἀρέσκεται στὴν τυποποίηση, κάτι ποὺ ἀντιμάχεται τὴν ἀτομικὴ διαφοροποίηση, τὸ ἀνόμοιο τῶν ἀνθρώπων. Σήμερα ὁ ἄνθρωπος κάτω ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς μαζικῆς παραγωγῆς καὶ τῶν μαζικῶν ἐνώσεων ἀρχίζει ν' ἀμφιβάλλει γιὰ τὴν ἀτομικὴ του δύναμη. Βλέπει πῶς ὅλα βρίσκονται στὰ χέρια τῶν γιγαντιαίων ἐνώσεων καὶ σχημάτων. Στὶς βιομηχανικὲς κοινωνίες μας δύσκολα ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ σταθῇ στὰ πόδια του σὰν αὐτόνομο πρόσωπο καὶ σὰν ἐλεύθερη προσωπικότητα. Δυσκολεύεται πολὺ νὰ διεκδικῇ τὸν ἑαυτὸ του καὶ νὰ ἐπιβάλλεται σὰν ἄτομο. Παντοῦ, πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις, ὅπου κι ἂν στραφῇ, συναντᾷ τὸν κολλεκτιβισμό, τὴ μάζα, τὶς ἐνώσεις, τὰ συνδικάτα καὶ λοιπὰ μαζικὰ ὄργανα, ποὺ ἀντιπροσωπεύουν καὶ ἀντικαθιστοῦν τὸ ἄτομο, ποὺ τοῦ ἀμβλύνουν τόσο τὴ θέλησή του, ὅσο καὶ τὴν εὐθύνη του. Τί μπορεῖ νὰ κάνει κανένας μπρὸς στὶς ἀνώνυμες ὁργανώσεις καὶ μπρὸς στὶς δυναμικὲς ὁμάδες; Τίποτε. Γι' αὐτὸ καὶ παρασύρεται τὸ ἄτομο ἀπὸ τὸ ρεῦμα, χάνεται μέσα σ' αὐτὸ τὸ ἀνώνυμο καὶ ἀδύνατο πλῆθος, χωρὶς προσωπικότητα καὶ δικό του πρόσωπο. Χάνεται καὶ σκεπάζεται ἡ αὐτόνομη καὶ ἀντικειμενικὴ θέληση τοῦ ἀτόμου κάτω ἀπὸ τὸ μαζικὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς μας.

Ἡ μαζοποίηση τῶν κοινωνιῶν μας εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς βασικὲς αἰτίες γιὰ τὴν ἠθικὴ πτώση καὶ ἀγeloποίησης μας, γιὰ τὴν ἀπώλεια τῆς πνευματικότητος τῶν κοινωνιῶν, τῆς ἀπειθαρχίας τῶν μελῶν της. Ὁ ἄνθρωπος τῶν βιομηχανικῶν κοινωνιῶν μας φαίνεται, παρὰ τὴν τεχνικὴ πρόοδο, ὅλο καὶ νὰ προσαρμόζεται πρὸς μιὰ κατώτερη σκέψη καὶ πρὸς κατώτερα συναισθήματα καὶ ἀξίες, ἐνῶ σύγχρονα παρατιέται ἀπὸ μιὰ ἀνεξάρτητη, αὐτόνομη κρίση καὶ ἀντικειμενικότητα. Διορατικὰ πνεύματα ἐπισήμαναν αὐτὸ τὸν κίνδυνο τῶν βιομηχανικῶν κοινωνιῶν⁷⁰. Μ' αὐτὸ τὸ νόημα εἶναι φανερὸ τὸ πόσο δυσκολεύεται ἡ πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ.

Οἱ βιομηχανικὲς μαζικὲς κοινωνίες ἐκτρέφουν κάτι τὸ ἄκαρδο καὶ τὸ κενό, τὴν κοινὴ γνώμη τῆς συμβατικότητος, τῆς συνήθειας καὶ τῆς ἀνικανότητος γιὰ πρωτοτυπία καὶ προσωπικὸ τρόπο ἐκδηλώσεως. «Πρέπει νὰ κάνω ὅ,τι κάνουν οἱ ἄλλοι, νὰ μὴν εἶμαι διάφορος ἀπ' αὐτοὺς. Γιὰ νὰ μὴ διαφέρω ὅμως καὶ νὰ μὴν ξεχωρίζω, πρέπει νὰ εἶμαι ἐτοιμος ν' ἀλλάξω, ὅταν τὸ σχῆμα ἀλλάξῃ. Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ρωτᾷς ἂν εἶναι ἢ δὲν εἶναι σωστό. Τὸ μόνο σταθερὸ μέσα μου θὰ εἶναι ἡ ἐτοιμότητά μου γιὰ ἀλλαγὴ, γιὰ προσαρμογὴ στοὺς περιβάλλον μου χω-

70. Ἰω. Ν. Ξηροτύρη, Γενεὲς καὶ ἀντιθέσεις, ἡ ἐπανάσταση τῶν φοιτητῶν κατὰ τῆς ἐλευθερίας, 1970, σ. 99 κ.έ.

ρίς εξέταση, χωρίς ερωτήματα. Πρέπει να συμμορφώνωμαι άμέσως». Κανένας άλλος έτσι δεν άσκει δύναμη και έπιρροή επάνω μας εκτός από τη μάζα, την άγέλη, τής οποίας είμαστε μέλη και τής οποίας είμαστε και ύποτακτικοί. Δέ χρειάζονται παραδείγματα για τó σημείο που έχει φτάσει ή ύποταγή δια τού κομπορμιισμού, κάτω από την άνώνυμη αύθεντία.

Ο άνθρωπος τών βιομηχανικών μαζικών κοινωνιών με τις πόλεις «μαμονθ» και τη συσσώρευση σ' αυτές τών μαζών, κατά τόν Χάιντέγγερ, έχει ξεπέσει στο «κάποιος», σ' αυτόν που γίνεται φερέφωνο μιās κοινής, τρέχουσας αντίληψεως, που ή δικαιολογία και ή δικαίωση τών πράξεών του στηρίζεται στην ομοιότητά τους με τις πράξεις τών πολλών: «Έτσι κάνουν», λέμε, «έτσι φέρονται και οι άλλοι». Η έθιμοτυπία έγγίζει κι αυτή την περιοχή τού «κάποιος» και τού «κάποιου», τού άσήμαντου, τού «έτσι συνηθίζεται». Κι όσοι έχουν κάποια συνείδηση άκόμη, πώς παρασύρθηκαν κι έκαναν κάτι που δεν έπρεπε να κάνουν, δηλαδή φέρθηκαν άπρόσωπα, σάν «κάποιος», πάντα έχουν πρόχειρη τη δικαιολογία: «Τί φταίω εγώ;» «Έτσι έκαναν όλοι»⁷¹.

Μ' αυτό τόν ξεπεσμό τών ανθρώπων στο «κάποιος», στο «τίς», όπου οι περισσότεροι γύρω μας μιλούν ώρες δλόκληρες και στην πραγματικότητα δεν κάνουν τίποτε εκτός από τó να φλυαρούν, πώς είναι δυνατόν να πορευθῇ τó εγώ πρós τó έσύ, πρós μιá σοβαρή συνάντηση μέσα σέ σταθερή, άρμονική και γεμάτη έμπιστοσύνη συνάντηση, χωρίς ν' άπαγκιστρωθῇ από τη φλυαρία;

Δέν είναι μόνο τó εξάπλωμένο πιá βιομηχανικό πνεύμα τής τυποποίησεως και τής όμοιομορφίας, που ώθει τá άτομα πρós τη μαζοποίηση, και ή άρχομανία άρχηγών κομμάτων, κρατών, δλοκληρωτικών καθεστώτων — δεδομένου ότι τó ήμισυ, ίσως και περισσότερο μέρος τού κόσμου διοικείται και όρίζεται από δλοκληρωτικά καθεστώτα — αλλά και τών δημοκρατιών, που φροντίζουν να μεταβάλλουν τó λαό σέ μάζα. Η μαζοποίηση ενός λαού είναι πάντα πρós τó συμφέρον τού δημαγωγού άρχηγού.

Ο άνθρωπος μέσα στη μάζα, που καλλιεργεί όρισμένη ιδεολογία, χάνει τη δύναμη τής σκέψεως. Προσεκτική εξέταση δεν ύπάρχει. Η σκέψη στενεύει και γίνεται μονόπλευρη. Δέν μπορεί να διακρίνη τó καλό από τó κακό, τó δίκιο από τó άδικο. Τó δίκιο τó τοποθετεί πάντα πρós τó μέρος τής μάζας, στη δύναμή της. Χάνει τέλεια την πρωτοβουλία του. Περιμένει να τού πούν τί να κάνει. Γι' αυτόν σκέπτεται ό «υπεύθυνος» κι αυτός τρέχει κάθε λίγο «να πάρη γραμμή». Χάνει τόν έλεγχο επάνω στη βούλησή του. Τόσο πολύ άδυνατίζει ή άτομική βούληση τού ανθρώπου στη μάζα, ώστε να γίνεται εξαιρετικά εύπιστος και στίς

71. Φρίτς Λάιστ, Γειτονιά με τούς δαίμονες, 1956, σ. 16 και Ιω. Ν. Ξηροτύρη, Magna Civitas, Magna Solitudo, 1970, σ. 44. Τού ιδίου, Μάζα και άγωγή, 1958. Ορτέγκα υ Γκασσέτ, Η επανάσταση τών μαζών, έλλην. μετ. 1972.

πιὸ οὐτοπιστικὴς τοῦ ἀρχηγοῦ ἐξαγγελίες. Πιστεύει στὴν πραγματοποίηση τῆς ἐξαγγελίας, τῆς οὐτοπίας. Πιστεύει κατ' ἐξοχὴν στὰ «παχιά λόγια». Μιλᾷ γιὰ τὴν «τέλεια δικαιοσύνη», τὴ «γενικὴ εὐτυχία», γιὰ τὸν ἐρχομὸ «ἐνὸς χιλιόχρονου κράτους», γιὰ τὴ «γενικὴ εἰρήνη στὸν κόσμον». Ὁ ἄνθρωπος μέσα στὴ μάζα τῆς πολιτικῆς ἀτμόσφαιρας κατέχεται ἀπὸ παραισθήσεις καὶ ἀτενίζει τὸν ἀρχηγὸ μαγευμένος.

Ἡ μάζα, ποὺ παίρνει, ὅπως ἀναφέραμε, τὴν πιὸ ἀποσιτρογγυλεμένη μορφὴ τῆς μέσα στὰ ὀλοκληρωτικὰ καθεστῶτα, δὲ βλέπει τί γίνεται γύρω της, γι' αὐτὸ καὶ ἀκολουθεῖ μ' εὐκολία ἐκεῖνον ποὺ θὰ τῆς ὑποσχεθῇ τὸ ἄφθαστο, ἐκεῖνον ποὺ θὰ τὴ βεβαιώσῃ πὼς ὅλα «θὰ γίνουν μέλι καὶ γάλα», πὼς θὰ μεταβάλλῃ τὸν κόσμον σὲ «παράδεισον». Ὡστόσο δὲ βλέπει — τόσο θολώνει τὸ μάτι της — τὴν ἐξαθλίωση, τὴ γενικὴ καταστροφὴ, τοὺς φόνους καὶ ἐπαναλαμβάνει τὰ συναισθήματα τῆς «ἀδελφότητος» καὶ πιστεύει στὴν πραγματοποίησίν της ἀκριβῶς τὴ στιγμὴ, ποὺ χωρὶς νὰ τὸ καταλαβαίνει, παρουσιάζεται στὴν πραγματικότητά ὅλο καὶ πιὸ μεγάλη ἀνισότητά. Δημιουργεῖται μιὰ τάξη δικτατόρων, ποὺ κυριαρχοῦν δεσποτικὰ χωρὶς ὅρια, κι ὅμως ὁ ἄνθρωπος τῆς μάζας προχωρεῖ καὶ πιστεύει στὴν πραγματοποίησιν τῆς «ἰσότητος». Ἐπειτα πάλι μένει τυφλὸς μπροστὰ στὸ «σαδισμό» ποὺ κυριαρχεῖ καὶ στὸν τέλειον ἀφανισμό τῆς ἠθικῆς. Κι ὅμως αὐτὰ τὰ ἀποκαλεῖ «ἠθικὴ ἀναγέννηση»⁷².

Ἡ μαζοποίηση μέσα στὶς βιομηχανικὲς δημοκρατικὲς κοινωνίες δὲ φτάνει στὸ βαθμὸ τοῦ τέλειου ὑπνωτισμοῦ καὶ τῆς τέλειος ὑποβολῆς, ὥστόσο ἐπιδρᾷ ἀνασταλτικὰ σὲ πολλὰ πεδία τῆς πνευματικῆς δραστηριότητος καὶ τῆς συναισθηματικῆς εὐαισθησίας τοῦ ἀτόμου. Μ' αὐτὴ τὴ σύγχρονη κατάστασι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ διευκολύνεται ἡ ἀρμονικὴ πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ.

Η ΔΙΟΓΚΩΣΗ ΤΩΝ ΠΟΛΕΩΝ

Ἡ διόγκωσι τῶν πόλεων εἶναι ἀνάμεσα στὰ ἄλλα μιὰ σοβαρὴ αἰτία τῆς ἀποξενώσεως τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ, τοῦ ἀνθρώπου δηλαδὴ ἀπὸ τὸ συνάνθρωπό του. Πουθενὰ ἄλλοῦ δὲν μπορεῖ νὰ αἰσθάνεται σήμερα κανένας τὸν ἑαυτό του τόσο ἔρημο, ὅσο μέσα στὴν ἐρημιὰ τῶν μεγάλων πόλεων, μέσα στὴν ὀργανωμένη καὶ κατευθυνόμενη μάζα τῶν βιομηχανικῶν κοινωνιῶν. Οἱ πόλεις «μαμοῦθ» παρουσιάζονται σὰ μιὰ θεόρατη φυλακὴ, περιτριγυρισμένη ἀπὸ τὰ τείχη τῆς ἀδιαφορίας πρὸς τὸν πλησίον. Μέσα στὰ γιγαντιαῖα ἐργοστάσια τῶν βιομηχανικῶν κοινωνιῶν μας μὲ τὸ πλῆθος τῶν ἀνθρώπων καὶ τὴν ἀνώνυμη συνάντησίν τους, ἔχει κανένας τὴν ἐντύπωσι, σὰ νὰ ζοῦν αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι σὲ διάφορους ἀπομακρυσμένους πλανῆτες, ποὺ τοὺς χωρίζουν κάσμοι πυκνοῦ σκότους. Ἡ ἀλήθεια εἶναι, πὼς μπορεῖ κανένας νὰ βρισκεται ἀνάμεσα σὲ χιλιάδες ἀνθρώπων,

72. Ἰω. Ν. Ξηροῦρη, Μάζα καὶ ἀγωγή, σ. 10 κ.έ.

ώστόσο νά αισθάνεται τὸν ἑαυτὸ του μονήρη, νά ὑποφέρει κάτω ἀπὸ τὴ μοναξιά καὶ τὴν ἐρημιά. Ἔτσι πῶς μπορεῖ νά ζήσει ὁ ἄνθρωπος μέσα σ' αὐτὸ τὸν κόσμο; Πῶς νὰ πορευθῇ τὸ ἐγὼ σὲ ἁρμονικὴ συνάντηση τοῦ ἐσύ;

Ὁ ἄνθρωπος τῶν μεγάλων πόλεων εἶναι ἀπαλλαγμένος ἀπὸ πολλοὺς δεσμούς, πού ἔδεναν τὸν ἄνθρωπο τῶν προηγούμενων ἐποχῶν, γι' αὐτὸ καὶ δοκιμάζει καὶ τὴν πιὸ μεγάλη μοναξιά ἀπ' ὅση ἔχει δοκιμάσει ὁ ἄνθρωπος κάθε ἄλλης ἐποχῆς. Ὁ σημερινὸς ἄνθρωπος τοῦ βιομηχανικοῦ πνεύματος καὶ τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸν ἄνθρωπο τῆς προτεχνικῆς ἐποχῆς βγῆκε ἔξω ἀπὸ τὴ στενὴ ἐσωτερικὴ οἰκεία ἀτμόσφαιρα. Ἡ ἐμψυχωμένη συναδελφικότητα, ἡ ἀλληλοβοήθεια, ἡ προσοχὴ στὸ νὰ λαβαίνει ὑπόψη του καὶ τοὺς ἄλλους καὶ λοιπὲς ἀνθρώπινες ιδιότητες, πού ἀπαιτεῖ ἡ δραστηριότητα τῶν ἀνθρώπων μέσα στοὺς μικροὺς ἢ τοὺς μεγάλους χώρους, πνίγονται σήμερα κάτω ἀπὸ τὸ στεγνὸ, τὸ μαζικὸ, τὸ ἀποπνευματωμένο κι ὄχι φιλόανθρωπο κλίμα τῶν μεγάλων πόλεων, ὅπου οἱ ἄνθρωποι κινοῦνται ὁ καθένας ξεχωριστὰ κι ἀπομονωμένα ἀπὸ τὸν ἄλλον, αἰχμαλώτος ὁ καθένας τῆς ἐργασίας του, τοῦ ἀτομικοῦ του συμφέροντος, τῶν ἀτομικῶν του φροντίδων, χωρὶς μάτια γιὰ τὸν πλησίον του, χωρὶς καρδιά. Ἐπειτα ἡ χωρὶς κοινωνικὸ ἐλεγχὸ ζωὴ καὶ κίνηση ὠθεῖ τὸν ἄνθρωπο τοῦ ἀστικοῦ γιγαντισμοῦ, νὰ κάνῃ κακὴ χρῆση τῆς ἐλευθερίας του, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ πρὸς ἓνα ἀχαλίνωτο ἐγωισμό, πρὸς τὴ φιλαυτία, τὴν ἔντονη ὑποκειμενικότητα, ιδιότητες πού ἐμποδίζουν τὴ δημιουργίαν ἑνὸς ἐσωτερικοῦ δεσμοῦ με ἄλλους ἀνθρώπους καὶ ἐνισχύουν τὴν ἀποξένωση τοῦ ἐγὼ ἀπὸ τὸ ἐσύ.

Μέσα στὴν περιρρέουσα τὶς μεγάλες πόλεις ἀτμόσφαιρα τοῦ βιομηχανικοῦ πνεύματος ἐπιπολάζει ἡ μεγάλη καὶ σὲ ἀρκετὰς περιπτώσεις τέλεια ἔλλειψη κοινωνικῆς εὐθύνης ἀπέναντι τῶν συνανθρώπων καὶ ἡ με κάθε μέσον ἐπιδίωξη ὠφέλειας, κέρδους, ιδιοτέλειας. Ἄλλωστε ἡ παραίτηση, ὁ παραμερισμὸς καὶ ἡ ἀπεμπόληση κάθε ἡθικοῦ φραγμοῦ καὶ κάθε τῆς ψυχῆς λεπτοῦ αἰσθήματος θεωροῦνται τὰ κλειδιά τῆς ἐπιτυχίας. Ὁ συνάνθρωπος ἀντικρύζεται σὰν μέσον γιὰ πραγματοποίησιν ἐγωιστικῶν σκοπῶν ἢ σὰν κάτι τὸ οὐδέτερο, τὸ ἀδιάφορο ἢ ἀκόμη καὶ σὰν ἐχθρὸς, πού πρέπει ὅπωςδῆποτε νὰ ὑποταχθῇ. Ἡ συναίσθηση τῆς ἀνθρώπινης εὐθύνης, ἡ συνείδηση πὼς οἱ ἄνθρωποι ἀποτελοῦμε μιὰ κοινότητα ἢ μιὰ κοινωνία χάνεται, ἀφανίζεται καὶ μόνον ἡ ιδιοτέλεια, ὁ ὑπολογισμὸς, τὸ «τί ἔχω νὰ κερδίσω» ὀρίζει, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, τὴ σκοπιμότητα τῶν σχέσεών μας.

Ἡ ἀνωνυμία, μέσα στὴν ὁποία ζῇ ὁ ἄνθρωπος τῶν μεγάλων πόλεων, ἡ ἔλλειψη ἀμοιβαίας γνωριμίας ὑποβιβάζει τὸ βαθμὸ τῶν συνανθρώπων ὑποχρεώσεων. Ἡ ἀνώνυμη συνάντηση στὴ μάζα, πού τὴ συναντοῦμε στοὺς παραφορτωμένους δρόμους, στὰ λεωφορεῖα, στὰ τράμ, στὸ σιδηρόδρομο κλπ. γιὰ τὸ σημερινὸ ἄνθρωπο τῶν μεγάλων πόλεων, ὀρίζει ὡς ἓνα οὐσιαστικὸ μέρος τῆς σχέσεως του με τοὺς συνανθρώπους του. Ὁ σημερινὸς ἄνθρωπος διαίγει ὡς ἓνα μεγάλο σημεῖο ζωῆς ἀνώνυμη, κάτι πού ἐμποδίζει τὸ ἐγὼ νὰ πορευθῇ πρὸς τὸ ἐσύ.

Κάτι ἀκόμη ποὺ χαρακτηρίζει τὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων τῶν μεγάλων πόλεων «μαμουθ» εἶναι ἡ στεγνὴ ψυχραιμία καὶ τὸ ἀσυγκίνητο τῆς καρδιάς τους, ποὺ ἐκτρέφει τὴ μόνωση καὶ τὴ μοναξιά τους. Τὶς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων τῶν μεγάλων πόλεων τῶν βιομηχανικῶν κοινωνιῶν μας τὶς χαρακτήρισαν σὰν σχέσεις δύο μηχανῶν, ποὺ ἡ μιὰ χρησιμοποιοεῖ τὴν ἄλλη ⁷³· ὁ ἐργοδότης ἐκμεταλλεύεται τὸν ἐργάτη, ὁ ἔμπορος τοὺς πελάτες καὶ ὁ καθένας ἀντικρύζεται ἀπὸ τὸν ἄλλον σὰν ἀντικείμενο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀποσκοπεῖ νὰ ὠφεληθῇ ἢ νὰ κερδίσῃ κάτι, ὅσο κι ἂν ὁ ἓνας προβάλλῃ στὸν ἄλλον ἢ τὸν μεταχειρίζεται μὲ κάποια φαινομενικὴ φιλικότητα, μὲ τὸ νόημα βέβαια: «Ποιὸς ξέρει, ποῦ μποροῦμε νὰ τὸν χρησιμοποιήσουμε αὔριο. . . ».

Στὶς ἀνθρώπινες σχέσεις μέσα στὶς μεγάλες πόλεις δὲ συναντᾷ κανέναν οὔτε μεγάλο μίσος οὔτε πολλὴ ἀγάπη, παρὰ μιὰ ἐπιπόλαια, πολὺ ἐξωτερικὴ, φιλοφροσύνη, τάχατες καὶ μιὰ ἐπιφανειακὴ συμπεριφορά, ἀλλὰ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια βρίσκεται ἀτόφια ἡ ἀδιαφορία, ἡ ἀπόσταση καὶ ἡ στέγνια, ποὺ ἀπλώθηκε καὶ στὸ πεδίο τῆς ἀγάπης καὶ τῆς σεξουαλικότητος, στὶς στενότερες, δηλαδή, σχέσεις τῶν ἀνθρώπων.

Ἡ σύγχρονη κοινωνία τοῦ βιομηχανικοῦ καὶ τεχνοκρατικοῦ πνεύματος συνίσταται ἀπὸ ἄτομα, ποὺ τὸ καθένα εἶναι ξένο πρὸς τὰ ἄλλα, κατέχεται ἀπὸ ἐγωιστικὰ καὶ φίλαυτα ἐνδιαφέροντα, ποὺ ὥστόσο ὅμως τελοῦν σὲ συνάρτηση ἀπὸ τὴν ἀναγκαιότητα νὰ προσπορίζεται τὸ ἓνα ὠφέλειες ἀπὸ τὸ ἄλλο.

Τὸ βιομηχανικὸ πνεῦμα καὶ οἱ μεγαλουπόλεις ἔδωκαν μιὰ νέα μορφή καὶ νέο περιεχόμενο στὶς στενὲς ἐσωτερικὲς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων, τὶς ἔλλαξαν... Ἀπὸ στενὲς ἐσωτερικὲς ψυχικὲς φιλίες καὶ συναρτήσεις τὶς ἔκαναν φιλίες ἢ ἐνώσεις συμφερόντων, συνεταιριστικὲς φιλίες καὶ κάθε ἄλλο παρόμοιο, σχέσεις καὶ φαινόμενα, ποὺ δὲν μποροῦν νὰ ἄρουν τὴν ἐσωτερικὴ μόνωση καὶ ἐρημιὰ τῶν ἀνθρώπων.

Ἐπειτα, κάτω ἀπὸ τὸ βιομηχανικὸ πνεῦμα ὁ ἀστικός γιγαντισμὸς ἐκτρέφει καὶ καλλιεργεῖ τὴν ὁμοιομορφία τῆς συμπεριφορᾶς, κάτι τὸ ἄκαρδο καὶ τὸ κενό, τὴν κοινὴ γνώμη τῆς συμβατικότητος, τῆς συνήθειας καὶ τῆς ἀνικανότητος γιὰ πρωτοτυπία καὶ προσωπικὸ τρόπο ἐκδηλώσεως.

Ὁ ἄνθρωπος τῶν μεγάλων πόλεων αἰσθάνεται μέρα μὲ τὴν ἡμέρα νὰ ἀποξενώνεται ἀπὸ τὸν ἑαυτό του, φτάνει δηλαδή στὸ σημεῖο νὰ μὴ ζῇ τὸν ἑαυτό του σὰν κέντρο τοῦ κόσμου του, σὰ δημιουργὸ τῶν ἰδίων τῶν πράξεών του, παρὰ οἱ πράξεις καὶ οἱ ἐνέργειές του ἔχουν γίνεи οἱ ἐξουσιαστές του, ποὺ τοὺς ἀκολουθεῖ πειθήνια, τοὺς ὑπακούει καὶ τοὺς ἐκτιμᾷ. Ὁ αὐτοαποξενωμένος ἄνθρωπος δὲν ἔχει ἐπαφή οὔτε μὲ τὸν ἑαυτό του, οὔτε καὶ μὲ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους. Ζῇ καὶ βιώνει τὸν ἑαυτό του, ὅσο καὶ τοὺς ἄλλους ὅχι στὴν ἀνθρώπινη οὐσία τους, ἀλλὰ

73. *Εἰρη Φρόμ, *Der Moderne Mensch und sein Zukunft*, 1960, σ. 126.

σάν πράγματα, σάν αντικείμενα, με τὸ νοῦ καὶ τὶς αἰσθήσεις του βέβαια, ἀλλὰ χωρίς καρποφόρο σχέση με τὸ περιβάλλον του.

Ἡ αὐτοαποξένωση τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου τῶν μεγάλων πόλεων καὶ τῶν βιομηχανικῶν κοινωνιῶν εἶναι ὀλική, γιατί διαποτίζει τὶς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων σὲ ὅλα τὰ πεδία τόσο στὴν ἐργασία τους, ὅσο καὶ στὶς σχέσεις τους με τὰ πράγματα, τὰ ὁποῖα αὐτοὶ χρησιμοποιοῦν καὶ στὶς σχέσεις τους με τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους καὶ με τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό τους.

Ἡ ἀληθινὴ ἀνθρώπινη φύση χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἀλληλοβοήθεια, κοινωνικὸ αἶσθημα, ἐσωτερικὴ ικανότητα ἀναπτύξεως, ἀμεροληψία κλπ. Οἱ συνθήκες, κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες ζῇ ὁ ἄνθρωπος τῶν πόλεων — λόγω τῆς γιγαντιαίας διογκώσεώς τους, καὶ τῆς ἀπομακρύνσεως τοῦ ἴδιου ἀπὸ τὴ φύση, ἀπὸ πολλοὺς λόγους δυσαρμονικῆς ἀτμόσφαιρας μέσα στὴν οἰκογένεια, στοὺς κόλπους τῆς ὁποίας ζῇ ἀπὸ τὶς πρώτες ἡμέρες τῆς γεννήσεώς του, καὶ γενικότερα ἀπὸ ἄλλες δυσμενεῖς συνθήκες, ποὺ βρίσκονται καὶ ἐνδημοῦν στὸ κλίμα τῶν μεγάλων πόλεων — τοῦ προκαλοῦν τὴ νευρικότητα, ἡ ὁποία ὅσο αὐξάνει, τόσο καὶ ἀποξενώνει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τοὺς συνανθρώπους του, τόσο καὶ τὸν ὀδηγεῖ στὴν ἀπομόνωση, χωρίς νὰ βρίσκει ἐκεῖνο ποὺ ζητοῦσε νὰ ἐπιτύχῃ με τὴ φυγή, ἀλλὰ ἀντίθετα ὅλο καὶ πλαταίνει τὸ χάος τοῦ κενοῦ ποὺ αἰσθάνεται. Ἐτσι μέσα στὴν ἀνθρώπινη κοινότητα, κοντινὴ ἢ μακρινή, ὁ ἄνθρωπος αἰσθάνεται τὸν ἑαυτό του ξένο, καὶ κάτι περισσότερο: μπορεῖ νὰ πῇ κανένας ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ φτάσῃ στὸ σημεῖο νὰ αἰσθάνεται σάν ἀπόκληρος. Ἐτσι ζῇ τυλιγμένος στὰ δίχτυα τῆς δικῆς του ἀποξενώσεως καὶ φυσικὰ καὶ τῆς ἀποξενώσεώς του ἀπὸ τοὺς ἄλλους, γίνεται ἔρμαιο τῶν ὁρμῶν του καὶ τῶν ἐρεθισμῶν του, τῶν αἰσθημάτων του, ποὺ δὲν ἔμαθε νὰ τὰ ὑποτάσῃ.

Ἡ μοναξιά τὴν ὁποία αἰσθάνονται οἱ πολλοὶ κάτοικοι μεγαλουπόλεων τῶν βιομηχανικῶν κοινωνιῶν μας εἶναι πολὺ μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ μοναξιά ποὺ δοκιμάζει ὁ ἀποτραβηγμένος ἀπὸ τὸν κόσμο στὴν ἔρημο ἄνθρωπος, ὁ ἐρημίτης. Οἱ ψυχολόγοι τονίζουν ὅτι οἱ ἄνθρωποι τῶν πόλεων τῶν βιομηχανικῶν κοινωνιῶν μας, χωρίς νὰ ἐγκαταλείπουν τὰ ἐγκόσμια, χωρίς νὰ βρίσκονται στὴν ἔρημο, παρὰ μέσα στὰ κέντρα τῆς ὀχλοβοῆς, ἀπὸ τὴν ὁποία δὲν ἀποχωρίζονται, κατατρύχονται μέσα σ' αὐτὴν ἀπὸ τὴν ἐρημιὰ καὶ τὴν ἀποξένωση. Ἡ ψυχικὴ μοναξιά τοῦ ἐρημίτη καὶ ἡ ἡθικὴ ψυχικὴ ἐρημιὰ τοῦ κατοικοῦ τῶν μεγαλουπόλεων εἶναι δύο κατὰ βάση ἐκ διαμέτρου ἀντίθετα πράγματα. Ὁ ἐρημίτης στὴν ἔρημο ζῇ με τὴν κοινότητα τοῦ Θεοῦ, συνομιλεῖ με τὴν προσευχὴ του καὶ νοερά με ὅλους καὶ με ὅλα ὅσα εἶναι ἀκριβὰ καὶ ἅγια, καὶ μάλιστα συνομιλεῖ με ὅλη τὴν ἀνθρωπότητα, ἂν ἡ δύναμη τῆς ἀγάπης του εἶναι τόσο μεγάλη, ὥστε νὰ μπορῇ νὰ τὴν ἀγκαλιάζῃ. Πρόκειται ἐδῶ, σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι γιὰ τὴν εὐλογημένη μοναξιά, ποὺ ὁ ἄνθρωπος τῶν μεγάλων πόλεων τὴ γνωρίζει μόνον στὴν ἀνάποδη καὶ ἀρνητικὴ πλευρὰ της, στὴν κατάρρα.

Γιὰ ν' ἀποφύγῃ κανένας τὴ μοναξιά τῆς αἰχμαλωσίας μέσα στὶς μεγάλες

πόλεις, δὲν ἀρκεῖ διόλου καὶ μὲ κανένα λόγο νὰ γλιστρήσῃ καὶ νὰ χαθῇ μέσα στὴν ἀνωνομία τοῦ πλήθους. Αὐτὸ εἶναι μιὰ πλάνη, κάτι ποὺ μὲ κανένα λόγο δὲ θεραπεύει τὸ κακὸ. Τὸ τραγικὸ στὴν περίπτωσή μας γιὰ τὸν ἄνθρωπο τῶν πόλεων καὶ ἡ βασικὴ αἰτία τοῦ κόμπλεξ τῆς μοναξιᾶς του βρίσκεται στὸ ὅτι δὲν ἔχει καὶ δὲ βρίσκει συνομιλητὴ. Ὁ ἔρρημος ἄνθρωπος τῶν μεγάλων πόλεων δὲ συνομιλεῖ καὶ τὸ χειρότερο εἶναι ποὺ ἔχασε τὴν ἱκανότητα γιὰ πνευματικὴ ἀνταλλαγὴ σκέψεων, ἰδεῶν, κάτι ποὺ ἐπέδρασε δυσμενῶς στὸν ψυχικὸ κόσμο του, τοῦ ἐπέφερε ἀνωμαλία τέτοια, ποὺ ἀποφεύγει ν' ἀναζητῇ συνομιλητὴ καὶ νὰ αἰσθάνεται τὸν ἑαυτὸ του περισσότερο εὐχαριστημένο μέσα στὴν ἀπομόνωση καὶ στὴ μοναξιὰ ἢ μέσα στὴν αὐταπάτῃ τῆς συναναστροφῆς.

Ἡ συνομιλία σὰν ἀνακούφιση ἢ σὰν ἄνοιγμα τοῦ ἑαυτοῦ μας, δηλαδὴ τοῦ ἀνθρώπου, πεθαίνει, γιὰτὶ ὁ καθένας ἔχει τὶς δικές του κυρίως σκέψεις, τὶς δικές του προθέσεις, τὰ μικρὰ πράγματά του, κι ἀκόμη περισσότερο τὰ κρυφὰ παθήματά του καὶ τὶς βαθιὲς ἐπιθυμίες του, τὶς ὁποῖες ἀποκρύβει ὅσο μπορεῖ περισσότερο ἀπὸ τοὺς ἄλλους. Κι ὅπου ὑπάρχει κάποια δῆθεν συνομιλία, δὲν ἀργεῖ νὰ καταλήξῃ στὴν ὀχλοκρατία, στὴ διένεξη.

Ἡ συσσώρευση τῶν ἀνθρώπων μέσα στοὺς στενοὺς χώρους τῶν μεγαλοπόλεων προκαλεῖ σοβαροὺς κινδύνους γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴν υἱεία τους. Οἱ πόλεις ἔχουν καταντῆσι σήμερὰ ἐστὶς μεγάλης κρίσεως καὶ προπαντὸς παρουσιάζουν ὅλες τὶς σκιερὲς πλευρὲς τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ ζωὴ στὶς μεγάλες πόλεις κυρίως γιὰ κείνους ποὺ ἀναγκάζονται νὰ κατοικήσουν σ' αὐτὲς ἐξ αἰτίας τῆς ἐργασίας τους, εἶναι ἐπικίνδυνη τόσο στὴ σωματικὴ, ὅσο καὶ στὴν ψυχικὴ υἱεία. Ὅσοι ἔρχονται ἀπὸ τὴν ὑπαιθρο στὶς βιομηχανικὲς πόλεις ἔχουν νὰ ἀντιμετωπίσουν κινδύνους κλίματος, ποὺ προσέρχονται ἀπὸ τὴν αἰθαλομίγξη, τὰ καυσαέρια, τὰ μολυσμένα νερά, τὴν ἀκατάλληλη καὶ πολλὰς φορὲς ὄχι καὶ τόσο καθαρὴ τροφὴ κλπ. Ὅλα αὐτὰ μποροῦν νὰ προκαλέσουν χρόνιες στομαχικὲς παθήσεις, κολίτιδες, βρογχίτιδες, ἀκόμη καὶ σοβαρὲς πνευμονικὲς ἀσθένειες. Πέρα ὅμως ἀπὸ τὴ σωματικὴ μόλυνση, ἔχουμε καὶ τὴν ψυχικὴ. Στὸ πεδίο αὐτὸ ὁ ἄνθρωπος δέχεται συνεχῇ ἐπίθεση, χωρὶς νὰ τὸ ἀντιλαμβάνεται, ἀπὸ μολύνσεις ποὺ ἐπιδροῦν στὸ νευρικὸ του σύστημα καὶ στὸ πνεῦμα του, ὅπως εἶναι οἱ ἀγωνίες καὶ τὸ ἄγχος, ὁ πυρετικὸς ρυθμὸς τῆς ζωῆς, ἡ ἔλλειψη ἀσφάλειας, ἡ μοναξιὰ καὶ κυρίως ἡ σύγχυση στὸ δρόμο τῆς πορείας τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὶ.

Ἡ διόγκωση τῶν πόλεων, ἀποτέλεσμα κι αὕτῃ τῆς βιομηχανικῆς ἐπαναστάσεως, ρίχνει τὶς σκιὲς τῆς ἐπάνω στὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων. Ἡ ζωὴ στὴν πόλη, ὅσο κι ἂν ἐξωτερικῶς φαίνεται εὐκολώτερη, καλύτερη, ἔχει κι αὕτῃ τὴ σκληρότητά της, τὴν κενότητα, τὴν ἀποξένωσή της ἀπὸ κάποια ἐγκαρδιότητα. Στὸ βάθος τὴ διακρίνει μιὰ ξηρότητα, μιὰ στεγνότητα στὶς σχέσεις της καὶ μιὰ τυπικότητα, ποὺ δὲν ἐγγίζει τὰ βάθη τῆς ψυχῆς, παρὰ μένει στὰ τυπικὰ λόγια, στὸ τίποτε, τὸ φκιαχτό, στὸ ἐπιτηδευμένο, στὸ ἀπλῶς τυπικόν. Λεῖπει ἡ ποίηση ἀπ'

αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς ζωῆς. Μ' αὐτὴ τὴν ἀτμόσφαιρα ποὺ ἐπικρατεῖ, ποῦ νὰ βρῇ κανέννας τὴν ὀρθὴ κατεύθυνση καὶ νὰ πορευθῇ τὸ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ.

Στὴν ἐποχὴ μας ὁ ἄνθρωπος τῶν πόλεων «μαμουθ» διάγει μιὰ ζωὴ σχεδὸν ἀνώνυμη. Τὸ κλίμα καὶ τὸ περιβάλλον τῆς μεγάλης πόλεως καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ τεχνικοῦ καὶ βιομηχανικοῦ πολιτισμοῦ πιέζει τὸν ἄνθρωπο τῶν πόλεων νὰ προχωρῇ πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς ἐπιφυλακτικότητος, τοῦ ἐπιβάλλει κάπως τὸ ὑπαρξιακὸ συναίσθημά του νὰ προχωρῇ σὲ μιὰ κατὰ ὑποσυνείδητο τρόπο ἠθελημένη ἀπομόνωση καὶ ἐρημιά. Θὰ ἦταν βέβαια ἄδικο, ἀλλὰ καὶ λογικὸ σφάλμα, νὰ γενικεύη κανέννας, λέγοντας, ὅτι κάθε ἄνθρωπος τῶν μεγάλων πόλεων εἶναι τόσο ἀπομονωμένος, ὅσο φαίνεται. Ὡστόσο δὲν μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθῇ καθόλου — καὶ εἶναι ἔξω ἀπὸ κάθε συζήτηση — ὅτι παρὰ πολλοὶ ἄνθρωποι ἀπὸ ἐξωτερικὰς αἰτίαι καὶ κυρίως ἀπὸ τὴν ἀπρόσωπη κίνηση, ἔχουν καταντήσει ἐσωτερικὰ ἀπομονωμένοι σὲ βαθμὸ τρομακτικόν. Τὸ ἐγὼ στὴν περίπτωσι αὐτὴ ἀδυνατεῖ νὰ προσανατολισθῇ πρὸς τὸ ἐσὺ. Κάτω ἀπὸ τὴν πνιγερὴ πίεσι τῆς ἀτμόσφαιρας τῶν μεγάλων πόλεων τὸ ἐγὼ ἀποκτᾷ τὴν ψυχολογία τοῦ πολιορκημένου αἰχμαλώτου, τοῦ ἀπακλεισμένου μέσα στοὺς ὅγκους τῶν πολυκατοικιῶν, μέσα στὰ τεῖχη, ποὺ μᾶς θυμίζουν τοὺς στίχους τοῦ γνωστοῦ ποιητῆ⁷⁴.

Ὁ ἄνθρωπος στίς μεγαλουπόλεις τελεῖ κάτω ἀπὸ τὸ πλέγμα τοῦ συνωστισμού, ποὺ τοῦ προκαλεῖ τὴ νευρικότητα καὶ τὸ ἄγχος. Τὸ αἶσθημα τοῦ στενοῦ χώρου, μέσα στὸν ὁποῖο ζῇ καὶ κινεῖται μὲ τὸν πυρετὸ τῆς βιασύνης, καὶ τὰ ἐμπόδια ποὺ τοῦ προκαλεῖ ὁ συνωστισμὸς καὶ ὁ διαγκωνισμὸς ἢ ἡ στενὴ ἐπαφὴ μὲ τὸ πλῆθος, ἀλλὰ καὶ τὰ γρήγορα καὶ πολλὰ, μὲ ταχύτητα κινούμενα μέσα τῆς συγκοινωνίας, ποὺ τὸν ἀναγκάζουν νὰ τηρῇ μιὰ τεταμένη ἐγρήγορση, ἐκνευριστικὴ καὶ ἀνυπόφορη — γιατί εἶναι ἀναγκασμένος νὰ ἀναπτύξῃ καὶ αὐτὸς ἱκανότητα γιὰ γρήγορη ἀντίδραση — ἢ ὅλη κίνηση τῆς πόλεως μὲ τὸ ρυθμὸ ποὺ γίνεται πιέζει τὸν ἄνθρωπο πρὸς μιὰ ἐξωστρεφῆ τάση. Μᾶς ἀρέσει νὰ κάνουμε θόρυβο καὶ ἡ χαρὰ μας αὐτὴ, ποὺ εἶναι διαφόρων διαβαθμίσεων καὶ ἀποχρώσεων, ὑψηλῶν τόνων καὶ βαθμῶν, εἶναι ἄκαρδη, σημάδι τῆς ἀναμφισβήτητης μοναξιᾶς μας καὶ τῆς ἀδυναμίας μας νὰ στραφοῦμε πρὸς τὰ ἔξω, γνώρισμα τοῦ φόβου καὶ τῆς ἀπομονώσεώς μας.

Τὸ πλέγμα τοῦ συνωστισμού συνδυάζει ἐπίσης τὸ ἄγχος, τὴν ἀνησυχία καὶ τὴν ἀδημονία. Προκαλεῖται ἀπὸ τὸ αἶσθημα τοῦ στενοῦ χώρου, ἀπὸ τὴν ἐνό-

74. Χωρὶς περίσκιψιν, χωρὶς λύπην, χωρὶς αἰδῶ
μεγάλα καὶ ὑψηλὰ τριγύρω μου ἔκτισαν τεῖχη.
Καὶ κάθομαι καὶ ἀπελπίζομαι τώρα ἐδῶ.
Ἄλλο δὲν σκέπτομαι: τὸν νοῦν μου τρώγει αὐτὴ ἡ τύχη
διότι πράγματα πολλὰ ἔξω νὰ κάμω εἶχον.
Ἄ, ὅταν ἔκτιζαν τὰ τεῖχη πῶς νὰ μὴν προσέξω.
Ἄλλὰ δὲν ἄκουσα ποτὲ κρότον κτιστῶν ἢ ἤχον.
Ἀνεπαίσθητως μ' ἔκλεισαν ἀπὸ τὸν κόσμον ἔξω.

χληση ποῦ προκαλεῖ ἡ ἐπαφὴ μὲ τὸ πλῆθος, ὅταν εἶναι ἀνάγκη νὰ τὴν ὑφιστάμεθα ἐπὶ πολλὴν ὥρα. "Ἐτσι βλέπουμε καὶ τὸν πιὸ ἥρεμο ἄνθρωπο νὰ γίνεταί «μαινόμενος» καὶ τρομερὰ ἐπικίνδυνος, ὅταν ὁδηγῇ αὐτοκίνητο σὲ δρόμο, ὅπου ἄλλο ὄχημα τοῦ φαίνεται ἀνυπόφορο ἐμπόδιο. Οἱ θάνατοι ἀπὸ ἀτυχήματα τροχαῖα, ποῦ συναγωνίζονται τὶς πολεμικὲς ἀπώλειες, ὁφείλονται κατὰ μέγα μέρος στὴν ἐξαγρίωση ποῦ γεννιέται ἀπὸ τὸ αἶσθημα τοῦ συνωστισμοῦ. Μ' αὐτὸ τὸ νόημα, πῶς νὰ μπορέσῃ νὰ προχωρήσῃ τὸ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ;

Πουθενὰ δὲ συναντᾷ κανέναν τὸ φαινόμενο: τόσοι πολλοὶ ἄνθρωποι νὰ βρίσκονται ἐξωτερικὰ τόσο κοντὰ ὁ ἓνας στὸν ἄλλον, ὥστε νὰ ὑποφέρουν κάτω ἀπὸ τὴν ψυχολογία τοῦ συνωστισμοῦ τους, ἐνῶ ἐσωτερικὰ βρίσκονται τόσο μακριὰ, παρὰ μόνο στὶς μεγάλες πόλεις, ὅπου τὰ μάτια τῶν ἀνθρώπων εἶναι τόσο ἀνοιχτὰ τοῦ ἑνὸς πρὸς τὸν ἄλλον καὶ τόσο σφιχτὰ κλειδωμένες οἱ καρδιές τους, τὸ θυμικὸ τους. "Ἐτσι δὲν εἶναι παράξενο πῶς φτωχαίνει ἡ ἀδυνατίζει καὶ σκοτίζεται μέσα στὸν ἄνθρωπο τῆς μεγάλης πόλεως τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν πλησίον του καὶ πῶς ἀπλώνεται ἡ ἀδιαφορία.

Μέσα στὴ μεγάλη πόλη ἡ μοναξιά εἶναι ἓνα βίωμα, μιὰ καταπιεστικὴ κατάσταση, ἡ ὁποία προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀνικανότητα νὰ βρισκεταί κανένας σὲ ἁρμονικὴ ἐπαφὴ μὲ τοὺς ἄλλους, νὰ κρατᾷ αὐτὴ τὴν ἐπαφὴ ἢ ἀπὸ ἀδυναμία μας νὰ μὴν μπορούμε νὰ ἀποτραβιόμαστε στὸν ἑαυτὸ μας ἢ καὶ νὰ φοβόμαστε αὐτὴ τὴ στροφή «πρὸς ἑαυτόν». «Ἡ μεγάλη πόλη», εἶπε κάποιος, «μέσα στὴν ὁποία μ' ἐξεσφενδόνισε ἡ τύχη νὰ ζῶ, μοῦ πιστοποιεῖ κάθε στιγμή μὲ τὸ πλῆθος τῶν ἀνθρώπων τῆς πόσο κανένας μπορεῖ νὰ εἶναι μόνος καὶ τί θὰ πῇ ἀποξένωση, μοναξιά καὶ ἐρημιά».

Τὸ πνεῦμα ποῦ κυριαρχεῖ στὴ μεγάλη πόλη καὶ τὸ ὁποῖο βάζει τὴ σφραγίδα του ἐπάνω στὴν ὀργάνωσή της, ἀλλὰ καὶ στὴ συμβιωτικὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων εἶναι δεμένο μὲ τὴν ψυχρότητα ποῦ σκορπᾷ γύρω της καὶ ἐμποδίζει τὴν ἀνάπτυξη καὶ τὴν προκοπὴ μιᾶς ἀνθρώπινης κοινότητας, θερμότητας, ἀνθρωπιᾶς, φροντίδας γιὰ τοὺς ἄλλους καὶ συμπάθειας. Τὸ πνεῦμα, τὸ ὁποῖο κυριαρχεῖ στοὺς χώρους ἐργασίας καὶ τὸ ὁποῖο προσπαθοῦν νὰ θεραπεύσουν μὲ τὴν ἀνάπτυξη ἀνθρωπίνων σχέσεων, δὲν εἶναι κάτι ποῦ γεννιέται καὶ ἀναπτύσσεται μόνο μέσα σ' αὐτοὺς τοὺς χώρους, παρὰ εἶναι ἐκεῖνο, ποῦ φέρνουν οἱ ἄνθρωποι ἀπ' ἔξω ἀπὸ τὴν ἀτμόσφαιρα, ἀπὸ τὸ πνεῦμα ποῦ ἐπικρατεῖ μέσα στὶς μεγάλες πόλεις: Τὸ πνεῦμα τῆς ἀποξενώσεως ἀπὸ τὸν πλησίον μας, τῆς μοναξιάς καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ κενοῦ μας ⁷⁵.

Η ΧΑΛΑΡΩΣΗ ΤΟΥ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΥ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΟΣ

Αὐτὸ τὸ φαινόμενο εἶναι μιὰ ἄλλη αἰτία, ἡ ὁποία δυσκολεύει τὴν πορεία

75. Περισσότερα γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς μοναξιάς καὶ τῆς ἀπομονώσεως βλ. Ἰω. Ν. Ξηροτύρη, *Magna Civitas, Magna Solitudo*, 1970.

τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ. Ἡ καταπληκτικὴ ἀνάπτυξη τῆς τεχνικῆς καὶ τοῦ βιομηχανικοῦ πνεύματος ἐπέδρασε καὶ ἔτσι ἀτόνισε ἐκεῖνο ποὺ ὀνομάζουμε θρησκευτικὴ στάση, θρησκευτικὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἀνθρώπου, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴν πνευματικὴ εὐαισθησία μπρὸς στὸ μυστήριό τῆς θεότητος. Τὸ φαινόμενο αὐτό, ὅπως διαπιστώνουν ἐρευνες τῶν κοινωνιολόγων, δὲν περιορίζεται μόνο στὶς ζῶνες, ὅπου ἔχει διαδοθῇ ὁ Χριστιανισμός, παρὰ παντοῦ ὅπου εἰσδύει ὁ τεχνικὸς πολιτισμὸς καὶ ἀνάλογα μὲ τὸ μέτρο μὲ τὸ ὁποῖο εἰσδύει. Σὲ ὅλες τὶς ἀπέραντες ζῶνες καὶ τῶν ἄλλων θρησκευμάτων παρατηρεῖται, περισσότερο ἢ λιγότερο, τὸ ἴδιο φαινόμενο. Ἀποκαλύπτεται ὁ ἐσωτερικὸς κλονισμὸς ποὺ ὑφίσταται ὁ ἄνθρωπος καὶ σὰν ἄτομο καὶ σὰν ὁμάδα καὶ κοινωνία ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς τεχνικῆς στὸ θρησκευτικὸ τομέα ⁷⁶.

Τὰ διδάγματα τῆς θρησκείας δὲ βρίσκουν πούθενά τὴν ἐμπρακτὴ κοινωνικὴ καὶ χριστιανικὴ μορφή τους. Τὸ «ἀγάπα τὸν πλησίον σου» δὲ βρίσκεται μέσα στὶς καρδιές μας. Κυριαρχεῖ ἀπλῶς ἡ κενὴ φρασεολογία καὶ ὁ ὑποκριτικὸς φαρισαισμὸς ὀδηγούμενος ἀπὸ τὴν τάση καὶ τὸ πάθος τῆς μισαλλοδοξίας, κάτι ποὺ ἀντιβαίνει τέλεια στὸ νόημα τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης. Δυστυχῶς, ἂν ἐρευνήσουμε λίγο βαθύτερα, θὰ διαπιστώσουμε, ὅτι ἔχουμε χάσει τὸ Θεὸ καὶ κρατοῦμε ἀπλῶς, ἀλλὰ ἐπίμονα τὸ ὄνομά Του, γιὰ νὰ κρύβουμε τὴν ἀπιστία τῆς καρδιᾶς μας. Ἡ ἐκκλησία, κι ὅχι μόνο τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, ἀλλὰ καὶ ὅλων τῶν ἄλλων θρησκευμάτων οἱ ἡγετικὲς δυνάμεις δὲν μπόρεσαν νὰ δώσουν μιὰ ὠθηση σὲ ἔργα πίστεως καὶ κοινωνικῆς ἀγάπης, γιὰτι ἀπουσιάζει τόσο ἀπὸ τοὺς «πιστοὺς» ὅσο καὶ ἀπὸ τοὺς ἀρχηγούς τῆς ἐκκλησίας ἡ πίστη καὶ ἡ ἀγάπη. Ἐμεινε δυστυχῶς στὸ περίγραμμά, κόλλησε στὸν τύπο, συντηρεῖται ἀπὸ τὴν πρόληψη καὶ καλύπτεται ἀπὸ τὴν ὑποκρισία. Δυστυχῶς ἡ πίστη τῆς ἐκκλησίας ἔπαψε νὰ ταυτίζεται μὲ τὴ ζωὴ της, ἀπόμεινε ἓνα σύνολο ἀρχῶν καὶ ἀξιωμάτων, ποὺ τὰ ἀποδέχεται κανένας, ὅπως ἀποδέχεται οἰαδήποτε ἰδεολογία, καὶ ἡ ζωὴ τῆς ἐκκλησίας περιορίσθηκε σὲ ἀπλὴ καθηκοντολογία ⁷⁷. "Ὅλα πῆραν μιὰ ξερὴ τυπικὴ μορφή, ἀπόμειναν δυστυχῶς ἀπλὲς λεκτικὲς φράσεις, διατυπώσεις ἄσχετες μὲ τὴν εὐσέβεια, ποὺ θεωρεῖται ὅχι ὡς «μέγα μυστήριον», ἀλλὰ ὡς «ὀρθολογικὴ κοινωνικὴ ἐνέργεια καὶ ἀναγκαιότητα». Ἐτσι, μ' αὐτὸ τὸ νόημα, πῶς νὰ πορευθῇ τὸ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ μὲ χριστιανικὴ ὄντως ἀγάπη;

Ἡ Ἐκκλησία δυστυχῶς παραπαίει μέσα στὴν ἀδυναμία της καὶ ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ἀπειθαρχία καὶ ἔλλειψη κοινωνικῆς θρησκευτικῆς εὐθύνης, ἀντὶ αὐτῇ νὰ ἐπηρεάζη καὶ νὰ ἐπιδρῷ. Ἡ πλανεμένη ἐπιμονὴ της στοὺς ἐξωτερικοὺς καὶ μόνο τύπους θὰ ἔπρεπε νὰ βάλῃ σὲ συλλογὴ τοὺς κληρικοὺς μας, πῶς μιὰ μέρα θὰ φτάσουμε στὴν ἀνοιχτὴ τυπολατρία, στὴν εἰδωλολατρία.

76. Ἰω. Ν. Ξηροτόρη, Ἐπίκαιρα κοινωνικά προβλήματα, 1965, σ. 109.

77. Ἰω. Ν. Ξηροτόρη, Οἱ προκαταλήψεις ὡς ἀντικοινωνικὸ φαινόμενο, 1972, σ. 85 κ.έ. Πρβλ. καὶ Χρήστου Γιανναρᾶ, Ἡ ἐλευθερία τοῦ ᾄθους, 1970. Καὶ Ἰω. Ν. Ξηροτόρη, Magna Civitas, Magna Solitudo, 1970, σ. 45 κ.έ.

Ἔτσι μένουμε ἢ θέλουμε νὰ μένουμε τυφλοὶ ἀπέναντι στὴ μοντέρνα εἰδωλολατρία μας, ποὺ οὔτε τὴν ὀνομάζουμε κανὲν καὶ φυσικὰ οὔτε τὴν καταπολεμοῦμε. Μὲ τὴν τυπολατρία καὶ τὴν κενὴ φρασεολογία δὲν μπορεῖ νὰ πορευθῇ τὸ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ.

Καθελώνουμε κατὰ ὑποκριτικὸ ἢ ἀφελῆ τρόπο τὸ θεσπέσιο πνεῦμα τῆς διδασκαλίας τοῦ Χριστοῦ στοὺς τύπους. Δὲ βλέπουμε μέσα στὴ διδασκαλία τοῦ θεϊκοῦ ἀνθρώπου τὸ νόμο τῆς ζωῆς, παρὰ βατολογοῦμε δογματικὰ καὶ ἄγωνα ἔξω ἀπὸ τὴ ζωὴ. Καμωνόμαστε πὼς τιμοῦμε τὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ, ἐνῶ μᾶς λείπει ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν ἄνθρωπο, ἡ καλοσύνη, ἡ ταπεινὸσύνη, ἡ ἀγνότης, ἡ εἰλικρίνεια καὶ πάλι ἡ ἀγάπη, ἡ ὑπομονή, ἡ εἰρήνη ἀνάμεσά μας, αὐτὰ ποὺ μποροῦν νὰ μᾶς κάνουν ἀξιόεις Χριστιανούς⁷⁸.

Ξέρουμε πὼς ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν πλησίον μας, ἀκόμη καὶ πρὸς τοὺς ἐχθρούς μας, ἡ συνγνώμη καὶ ἡ φιlanθρωπία ἀποτελοῦν τὴν οὐσιαστικὴ βάση τῆς ἠθικῆς ζωῆς. Ὡστόσο ποιὸς ὑπακούει, στὴν πράξη καὶ στὴν οὐσία, στὰ εὐαγγελικὰ αὐτὰ παραγγέλματα; Ποιὸς ἀντιλαμβάνεται πὼς ὁ νόμος τῆς ἀγάπης ἀποτελεῖ τὴν οὐσιαστικὴ ἀρχὴ τῆς εὐδαιμονίας τῶν ἀνθρωπίνων ὁμάδων καὶ τὴν ἴδια τὴν προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐπιβίωσή τους; Μιὰ ἐντολὴ τόσο πραγματικὰ ἀληθινὴ καταντᾷ ἀνεφάρμοστη, μένει ἀπλῶς στὰ χεῖλη, χωρὶς τὸ ἐλάχιστο νὰ μετουσιώνεται σὲ πράξη. Ποτὲ δὲν προσπαθήσαμε νὰ καταστήσουμε δυνατὴ τὴν ἐφαρμογὴ της. Ἡ ἐντολὴ τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν πλησίον, εἶπαν, ἔχει μιὰ διπλὴ ὄψη. Ἐπιτάσσει σαφῶς στὸν καθένα νὰ ἀγαπᾷ τοὺς ἄλλους. Ἐπίσης ἐπιτάσσει σιωπηλὰ στὸν καθένα νὰ γίνεται ἀξίος τῆς ἀγάπης τῶν ἄλλων. Πὼς ὅμως ν' ἀγαπήσης καὶ ν' ἀγαπηθῇς ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο τοῦ βιομηχανικοῦ πνεύματος, δηλαδή ἀπὸ ἓνα κατὰ μέσον ὄρον ἄτομο ἐγωιστικὸ, φθονερό, ἄσωτο, ἐπηρμένο, χρηματολατρικὸ, φιλῆδοно κλπ. «Ἡ ἀμοιβαία ἀγάπη», ἔλεγε ὁ Καρέλ, «θὰ παραμελῇ μιὰ οὐτοπία γιὰ ὅσον καιρὸ ὅλοι δὲν κάνουν τὴν προσπάθεια νὰ ἐγκαταλείψουν τὶς συνθῆκες ποὺ τοὺς κάνουν μισητοὺς στοὺς ἄλλους. Μιὰ καλύτερη κοινωνία δὲ θὰ τὴ δημιουργήσουμε ἐπεξεργαζόμενοι νέες ἰδεολογίες παρὰ μεταρρυθμίζοντας τοὺς ἑαυτοὺς μας καὶ ἀπελευθερωνόμενοι ἀπὸ τὰ ἐλαττώματα ποὺ μᾶς χωρίζουν τοὺς μὲν ἀπὸ τοὺς δέ. Τότε θὰ γίνῃ κατορθωτὸ στὸ γείτονα ν' ἀγαπᾷ τὸ γείτονα κλπ.⁷⁹ Τὸ νὰ ξεριζώσουμε ὥστόσο τὶς ἀντικοινωνικὲς συνήθειές μας, αὐτὲς ποὺ φέρνουν τὴν καταστροφὴ μας, δὲν εἶναι διόλου εὐκολο. Τὸ ξεριζώμα αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ τὸ ἔκανε κανένας, ἂν ὑπῆρχε πραγματικὴ χριστιανικὴ πίστη στὶς καρδιές τῶν λεγομένων Χριστιανῶν. Αὐτὴ ὅμως δὲν ὑπάρχει. Ἡ χριστιανικὴ ἠθικὴ ζωὴ δὲν ὑφίσταται ἢ ἔχει μεταβληθῇ σὲ τύπους κενοῦς. Οἱ ὑπερασπισταὶ της ἔχουν καταντῆσει ζηλωταί, δηλαδή ἐπικίνδυνοι ἐχθροὶ της, ὥστε νὰ ἔχῃ πλήρη ἐφαρμογὴ ὁ ἀφορισμός, ὁ διαλογισμός: «Εἶναι καλύτερα νὰ

78. Ε. Π. Παπανούτσου, Ἡ Χριστιανοσύνη καὶ ὁ ἄνθρωπος, ἐφημ. «Τὸ Βῆμα», 24.12.72.

79. Ἀλέξη Καρέλ, Σκέψεις γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴ ζωὴ, 1951, σ. 125.

πολεμᾶς τῇ θρησκείᾳ, παρὰ νὰ τὴν ἐξευτελίξης μὲ τὸν τρόπο πὺ τὴν ὑπερασπίζεσαι»⁸⁰. Εἶναι πολλὰ αὐτὰ τὰ ὁποῖα κακομεταχειρίζομαστε, ἀλλὰ ὥστόσο αὐτὰ δὲν εἶναι τίποτε μπροστὰ στὴν κακομεταχείριση πὺ παθαίνει ἡ θρησκεία ἀπὸ τοὺς δικούς της θεράποντες.

Ἡ χριστιανικὴ ἠθικὴ ὅλο καὶ ἀφανίζεται, ὅσο κι ἂν σημειώνεται πέρα ἀπὸ τὰ λόγια ἐδῶ ἢ ἐκεῖ στὴν πράξη ἢ παρουσία της. Αὐτὸ διαπιστώνεται εὐκολὰ κάθε ἡμέρα, κάθε στιγμή, ἂν θέλουμε ν' ἀντικρύσουμε μὲ παρρησία τὴν ἀλήθεια, μακριὰ ἀπὸ τὴν ὑποκρισία καὶ τὸ ψέμα. Ἡ τεχνολογικὴ βέβαια πρόοδος ἀδυνάτισε τὴν πίστη, ὥστόσο δὲν εἶναι μόνο αὕτῃ, πὺ συμβάλλει στὴ χαλάρωση παρὰ καὶ ἄλλοι παράγοντες, ὅπως ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐπιστήμης, ἡ ὁποία διέβρωσε σιγὰ σιγὰ καὶ ἔμμεσα τὴ μεταφυσικὴ τῆς θρησκείας, ὅπως καὶ ὁ ὅλο καὶ αὐξανόμενος στὶς βιομηχανικὲς μας κοινωνίες πλοῦτος ἀλλὰ καὶ τὰ καταστρεπτικὰ μέσα πὺ ἐπινόησε ὁ ἄνθρωπος τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ, τὰ ὁποῖα συμβάλλουν κι αὐτὰ στὴ διάβρωση τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. «Ὁ Παράδεισος καὶ ἡ κόλαση ἦταν μιὰ φορὰ ἀτοράνταχτη πίστη, ἂν μὴ πραγματικότητα γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Σήμερα δὲν ὑπολογίζονται ἀπὸ τοὺς πολλοὺς παρὰ σὰ μύθος. Σὰν πρώτη συνέπεια ἔχουμε πὺς ἔλειψε πια ὁ φόβος τῆς τιμωρίας μετὰ θάνατον»⁸¹.

Ἡ Ἀνατολικὴ καὶ Δυτικὴ Ἐκκλησία εὐχαριστιοῦνταν πολὺ νὰ κατατρομάζουν τὸ ποίμνιό τους μὲ τὴν κόλαση, προκειμένου νὰ κρατήσουν σὲ ὑποταγὴ καὶ πειθαρχία τὶς ψυχές. Τὴν παράσταση αὕτῃ ἐξακολουθεῖ καὶ σήμερα ἡ Ἐκκλησία μας, κάπως ξεθωριασμένα ὅμως, νὰ τὴν ἐπισημὰζι μὲ τὴν παράσταση τοῦ παραδείσου καὶ τοῦ ἀφορισμοῦ σὰν κάτι τὸ τρομερό, πὺ περιμένει τὸ Χριστιανὸ στὴν ἄλλη ζωὴ σὰν τιμωρία ἢ καὶ σὰν ἀμοιβή. Ἡ κόλαση εἶναι ἀνακάλυψη τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς ἐκκλησίας, ἐπινόηση τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου, ἐνῶ πρὸς μεγάλη τιμὴ τῶν Ἑλλήνων πατέρων τῆς ἐκκλησίας ὁ Ὁριγένης καὶ ὁ Γρηγόριος Νύσσης ἀπέρριψαν τὴν πίστη στὴν αἰώνια κόλαση, καὶ ἐπὶ πλέον παραδέχθηκαν πὺς καὶ ὁ διάβολος μπορεῖ νὰ σωθῇ. Καὶ τοῦτο γιὰ δὲν ἀντίκρυζαν τὴ χριστιανικὴ θρησκεία σὰ θρησκεία φόβου καὶ τρόμου, παρὰ σὰ θρησκεία καλοσύνης, ἀγάπης, συμπόνιας καὶ εὐφροσύνης καὶ ἀπέκλειαν τὴν πειθαρχήση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν τρόπο, τὸ φόβο, τὴν ἀγωνία καὶ τὸ ἄγχος. Ὡστόσο ἡ γνώμη τους καταδικάσθηκε ἀπὸ τὴν ὀργανωμένη Ὁρθοδοξία κι αὐτοὶ οἱ ἴδιοι παραμερίσθηκαν στὴ σιωπὴ⁸².

Ὅποιος ἔχει ἀντικρύσει σὲ μεγάλο πλάτος καὶ ὕψος τοιχογραφία μὲ τὴν

80. Κ. Τσάτσου, Ἀφορισμοὶ καὶ διαλογισμοὶ (Δευτέρα σειρά), 1968, σ. 178.

81. Θ. Γουέρταμ, Ἡ ἠθικὴ μας κατέρρευσε. Διάλεξη στὸ Εὐγενίδειο Ἰδρυμα. Περὶληψη δημοσιεύθηκε στὸν «Ταχυδρόμο», 29.12.72, σ. 43. Ἐκτενέστερα καὶ εἰδικότερα πραγματευόμαστε τὸ θέμα αὐτὸ στὴ μικρὴ μελέτη μας «Τὸ ἄγχος τῆς ἁμαρτίας», 1970.

82. Ν. Μπερδιάεφ, Ἀλήθεια καὶ ἀποκάλυψη, μετ. Χ. Μαλεβίτση, Ἐκδόσεις «Δωδώνη», Ἀθήνα, σ. 189 κ.ε. καὶ Ἰω. Ν. Ξηροτύρη, Τὸ ἄγχος τῆς ἁμαρτίας, 1970.

παράσταση τῆς αἰωνίας κολάσεως, διέκρινε κατὰ αἰσθητὸ τρόπο τὴν παρουσία δυνάμεων, πρωτόγονων ἐνστίκτων τῶν ἀνθρώπων, σαδισμού, μαζοχισμού, ποὺ ἔπαιζαν βέβαια σπουδαῖο ρόλο στὴ θρησκευτικὴ ζωὴ, ἀλλὰ καὶ στὴν κοινωνικὴ. Ἐπειτα πάλι κάτι ἄλλο ἦταν αἰσθητό, πὼς ἡ παράσταση αὐτὴ τῆς κολάσεως ἔβγαине ἀπὸ μιὰ τέλεια παρεξηγημένη ἔννοια δικαιοσύνης, δηλαδὴ ἀπὸ μιὰ δικαιοσύνη, ποὺ ξεπετιόταν ἀπὸ τὴν ἐκδίκηση... «*Δυστυχῶς ἀκόμη καὶ σήμερα*», τονίζει ὁ Μπερδιάεφ⁸³, «*δὲν ἐλευθερώθηκαν οἱ ἄνθρωποι ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ ἐκδικητῆ Θεοῦ*». Γίνεται τὸ κακὸ νὰ νοοῦμε τὴ θρησκευτικὴ ζωὴ τοῦ κόσμου σὰν ποινικὴ διαδικασίαν... «*Ἡ ἀνθρώπινη σκληρότητα*», τονίζει ὁ ἴδιος, «*ἀλλοτριώθηκε στὴ σφαῖρα τοῦ ὑπερβατικοῦ καὶ ἀποδόθηκε στὸ Θεό...* Ἀκόμη ἄνθρωποι μὲ ὑψηλὸ διανοητικὸ ἐπίπεδο συμβιάσθηκαν ἀπόλυτα μὲ τέτοια σκληρότητα. *Εἶδαν τὸ ὑπερβατικὸ καὶ θηριῶδες καὶ φοβερὸ ὡς τριγμὸ καὶ βρυγμὸ τῶν ὀδόντων — ἐνῶ ὅλα αὐτὰ ἦταν ἐγκόσμιες ἐκβλαστήσεις*»⁸⁴. Δημιουργήσαμε ἕναν ἀνθρωπομορφισμό, ποὺ πίστευε καὶ πιστεύει στὴν ἀπανθρωπία τοῦ Θεοῦ. Αὐτὸ τουλάχιστον βγαίνει ἀπὸ τὴν τρομακτικὴ παράσταση τῆς κολάσεως. Μεταφέραμε τὴ σκληρότητα αὐτοῦ τοῦ κόσμου ἐπάνω στὸ Θεό, ἐνῶ αὐτὸς εἶναι ἀγάπη καὶ ἀνθρωπινότητα. Δὲν εἶναι δύναμη, ἰσχὺς, κυριαρχία, δικαστήριο, τιμωρία κλπ., δὲν κατέχει δηλαδὴ αὐτὰ τὰ ἀνθρώπινα καὶ κοινωνικοποιημένα κατηγορήματα, ἔχει κανένας τὴν ἐντύπωση πὼς ὁ Θεὸς ἔκανε τὴν κόλαση σὰ μιὰ εἰδικὴ φυλακὴ, ἔτοιμη γι' αὐτοὺς ποὺ θὰ καταδικάζονταν, ἕνας τρόπος δηλαδὴ δικαιοσύνης ὅχι θεῖος, παρὰ γήινος.

Ἡ παράσταση καὶ ἡ ἰδέα τῆς κολάσεως εἶναι ἀπόρροια τοῦ νομικοῦ τρόπου, μὲ τὸν ὁποῖο θελήσαμε νὰ κατανοήσουμε τὴν εἰκόνα τοῦ Θεοῦ, κι ὅχι τοῦ πνευματικοῦ τρόπου, σὰν ὁ Θεὸς ν' ἀπαιτοῦσε τὴν ἀπονομή τοῦ δικαίου ὕστερα ἀπὸ μιὰ ποινικὴ διαδικασίαν ἢ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀπαίτηση νὰ λάβῃ λύτρα, γιὰ νὰ μᾶς ἀπολυτρώσῃ. Αὐτὸ εἶναι τὸ νόημα ἢ τουλάχιστον ἔτσι ἐμφανιζόταν τὸ νόημα τῆς παραστάσεως στὴν τοιχογραφία μὲ τὶς σκληρὲς νομικὲς διαδικασίες. Τὸ ἴδιο νόημα βγαίνει ἀπὸ τὴν παράσταση ποὺ ἔχουμε γιὰ τὴν κόλαση, ὥστε νὰ θεωροῦμε τὸ Θεὸ σὰν κυρίαρχο, μορφῆς τσάρου, κυβερνήτῃ σκληροῦ, μὲ τὸν ἄνθρωπο σὰ δοῦλο καὶ σκλάβο του. Μετατρέψαμε τὸ Θεὸ σὲ καθοριστικὴ ἀξία, σὲ δύναμη, ἰσχὺ, βία, ὅπως καὶ σὲ κύριο καὶ βασιλιά, «*ἀλλὰ ὁ Θεός*», λέγει ὁ Μπερδιάεφ, «*δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μὲ ὅλα αὐτά*»⁸⁵. Ὅλα αὐτὰ βέβαια εἶναι ἰδέες ποὺ προῆλθαν ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ζωὴ καὶ ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ κράτους καὶ μεταφέρθηκαν κατὰ ὑποκριτικὸ καὶ ἰδιοτελεῖ τρόπο στὸ Θεό. Ὁ κοινωνιοφορμισμὸς διαστρεβλώνει ἐντελῶς τὴν ἰδέα τοῦ Θεοῦ. Πῶς νὰ συμφιλιωθῇς μ' αὐτὸ τὸν τρόπο μὲ τὸ Θεό, ὅπως μᾶς τὸν παρουσιάζουν ἀκόμη καὶ σήμερα ἄνθρωποι τῆς

83. Ν. Μπερδιάεφ, *ἐνθ'* ἀν., σ. 175.

84. Ν. Μπερδιάεφ, *ἐνθ'* ἀν., σ. 173 κ.έ.

85. Ν. Μπερδιάεφ, *ἐνθ'* ἀν., σ. 108 καὶ Ἰω. Ν. Ξηροτύρη, *Τὸ ἄγχος τῆς ἀμαρτίας*, 1970, σ. 4 κ.έ.

Ἐκκλησίας; Πῶς νὰ μεταμορφώσης τὴν ἀνθρώπινη κοινωνία μὲ τὸ φόβο, τὸν τρόμο καὶ τὴ ματαιότητα τῆς ζωῆς; Κάτι ποὺ ἐξοβελίζει τὴ χριστιανικὴ ἠθικὴ; Δὲ στερεώσαμε μέσα μας τὴν πραγματικὴ ἰδέα τοῦ Θεοῦ. Δὲν τὴ στερέωσε ὁ φόβος μὲ τὶς ἀπειλὲς τῆς κολάσεως. Δὲ διαμορφώσαμε σωστὰ τὴν ἰδέα τοῦ Θεοῦ, γι' αὐτὸ μὲ τὶς ἀπειλὲς τῆς κολάσεως καὶ τοῦ ἀφορισμοῦ καὶ μὲ λοιπὰ παρόμοια, ποὺ καθημερινῶς γινόμαστε μάρτυρές τους, φτάσαμε στὸ μηδενισμό καὶ τὴν ἀπιστία, ὅσο κι ἂν γυρίζῃ στὸ στόμα μας τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ δῆθεν εὐλάβειά μας ἢ ἡ αὐταπάτη μας γιὰ τὸ πιστεῦναι μας, τὸ ὁποῖο οὐσιαστικὰ δὲν παρουσιάζεται πουθενά, παρὰ ἴσως σὲ τύπους, χωρὶς νὰ ἐνδιαφερόμαστε γιὰ τὶς ὑποχρεώσεις ποὺ μᾶς ἐπιβάλλει τὸ περιεχόμενό τους, ποὺ πραγματικὰ ἡ θεληματικὰ τὸ ἀγνοοῦμε. Φαίνεται πῶς ἡ ἀπιστία μας εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν πίστη μας, ἀπὸ μιὰ πίστη, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀπουσιάζει ὁλότελα ὁ Θεός ⁸⁶.

Ἡ ἐκκλησία θὰ μπορούσε νὰ βοηθήσῃ πολὺ τὴν πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσύ. Δυστυχῶς ἡ ἐκκλησία μας — γιὰ νὰ στενέψουμε τὴ ματιὰ μας — περνᾷ μιὰ χρόνια ἠθικὴ κρίση στοὺς κορυφαίους τῆς, ἀλλὰ καὶ μέσα στοὺς κόλπους τῆς τέτοια, ποὺ γκρέμισε δυστυχῶς τὸ κύρος τῆς, ἀφάνισε τὸ γόητρό τῆς καὶ μηδένισε τὴν ἀγαθοποιὸ ἐπίδρασή τῆς. Διαποτίστηκε πολὺ ἀπὸ τὸ ἐγκόσμιο πνεῦμα, ὥστε νὰ παρουσιάζῃ ἀδυναμίες ἀσυγχώρητες, ἀδυναμίες μὲ θλιβερὲς γιὰ τὸ σύνολό μας συνέπειες ⁸⁷.

86. «Καταντήσαμε σὲ τέτοιο σημεῖο τῆ χριστιανικῆ θρησκείας, ὥστε νὰ χάσῃ τὴ δύναμή τῆς. Δὲν παρηγορεῖ οὔτε προσφέρει κάποια ἐρμηνεία. Δὲν μπορεῖ νὰ δώσῃ καμιά ἀπόκριση οὔτε νὰ προσαγγίῃ κάποια λύση. Τὸ πᾶν εἶναι ἐξαντλημένο καὶ ἀνυπεράσπιστο. Κι ὅχι μόνο ἡ θρησκεία μας, ἀλλὰ ὅλες οἱ θρησκείες. Λεῖπει ἀπὸ τὰ πάντα μιὰ σταθερὴ βάση. Στὰ βιβλία ἢ στὰ βλέμματα τῶν συμπολιτῶν μας καθρεφτίζεται ἡ ἴδια ἡ καταστροφὴ μας. Θὰ ἀρκοῦσε μιὰ λέξη καὶ οἱ μάζες θὰ ρίχνονταν οἱ μὲν ἐναντία στίς δὲ ἡ θὰ πραγματοποιοῦσαν συλλογικὴ αὐτοκτονία. Θ' ἀρκοῦσε μιὰ σπῆθα γιὰ νὰ προκαλέσῃ τὴν πυρκαγιά τοῦ κόσμου». "Ἐτσι ἀπαισιόδοξα βλέπει τὸν κόσμο σήμερα ὁ Εὐγένιος Ἰονέσκο, μιὰ ἐκρηκτικὴ προσωπικότητα, στὴν ὁμιλία του κατὰ τὰ ἐγκαίνια τοῦ Φέστιβαλ τοῦ Σάλτσμπουργκ, 1972· περιοδ. «Εὐθύνη», Νοέμβριος 1972, σ. 490 κ.ε.

87. Ἰω. Ν. Ξηροτύρη, Τὸ ἄγχος τῆς ἀμαρτίας, ἐνθ' ἂν., σ. 7 καὶ Χρήστου Γιανναρά, Ἡ θεολογία τῆς ἀπουσίας καὶ τῆς ἀγνωσίας τοῦ Θεοῦ, 1967. Τοῦ ἰδίου, Τίμιοι μὲ τὴν Ὁρθοδοξία, 1968. Ἰω. Ν. Ξηροτύρη, Εἴμαστε ὑπανάπτυκτοι; 1966. Δὲν προάγεται, εἴπαν — καὶ εἶναι σωστὸ — ἡ ἀποστολὴ τῆς ἐκκλησίας καὶ δὲ δυναμώνει τὸ κύρος τῆς, ὅταν τὸ ἐπίπεδο τῶν προβλημάτων, ποὺ θέτει σὲ συζήτηση — θλιβερὴ πείρα οἱ κατὰ τὸ Νοέμβριο τοῦ 1972 συζητήσεις τοῦ σώματος τῆς ἱεραρχίας — εἶναι φοβερά χαμηλό, γιὰ νὰ μὴν ποῦμε τίποτε ἄλλο, καὶ τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ χρησιμοποιοῦνται, κακῆς, ἂν ὅχι χειρίστης ποιότητος, ὅπου παρατηρεῖται νὰ ἐκδηλώνονται προσωπικὰ πάθη μὲ τὴν ἐπένδυση δῆθεν ἐκκλησιαστικῶν προβλημάτων (ἐφημ. «Ἐλεύθερος Κόσμος», 30.11.72).

Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς κορυφαίους — εὐτυχῶς ὑπάρχουν καὶ οἱ ἱκανοὶ — θορυβοῦν κατὰ ἀφόρητο τρόπο γιὰ πράγματα ποὺ κάνουν τὸν πιστὸ νὰ ἀρχίζῃ ν' ἀμφιβάλλῃ ἂν πρέπῃ νὰ τοὺς ἀκολουθῇ καὶ νὰ τοὺς σέβεται. Ὁχυρώνονται πίσω ἀπὸ παμπάλαιους κανόνες, ποὺ θέσπισαν πάλι ἄνθρωποι καὶ ποὺ ἀνταποκρίνονται στὴν ἐποχὴ τους καὶ στὸ πνεῦμα τῶν καιρῶν πρὸ χιλίων τριακοσίων περίπου χρόνων. Ἀπειλοῦν μὲ ἀφορισμοὺς τοὺς Χριστιανοὺς γιὰ πράγμα-

Η ΕΥΗΜΕΡΙΑ ΚΑΙ Η ΕΥΜΑΡΕΙΑ

Εἶναι κι αὐτὲς μιὰ σπουδαία αἰτία, ἡ ὁποία ἐμποδίζει, ὡς ἓνα ἀρκετὰ μεγάλο σημεῖο τὴν πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ. Ἡ εὐμάρεια, καὶ μάλιστα μὲ τὸν ταχὺ καὶ ἀπότομο ρυθμὸ πού ἀνέβηκε καὶ ἀπλώθηκε μεταπολεμικά, ὀριζόντια καὶ κάθετα, παρέσυρε καὶ γκρέμισε ἢ ἀδυνάτισε, κλόνισε σύρριζα θεσμούς κύρους, κοινωνικοὺς κανόνες ἡθῶν, δικαίου καὶ λοιπῶν ἡθικῶν ἀξιών. Ἡ εὐημερία ἀσκεῖ μεγάλη ἐπίδραση ἐπάνω στὴ σκέψη μας, στὴ συμπεριφορὰ καὶ στὴ στάση μας ἀπέναντι στὴ ζωή. Ἀπότοκος τοῦ βιομηχανικοῦ καὶ τεχνοκρατικοῦ πνεύματος, βάζει διαρκῶς τὴ σφραγίδα τῆς στὴν ὀργάνωση τῶν σημερινῶν βιομηχανικῶν κοινωνιῶν, οἱ ὁποῖες, σὰν καταναλωτικὲς κοινωνίες ἢ σὰν κοινωνίες τῆς ἀφθονίας καὶ τῆς εὐημερίας, χορεύουν γύρω ἀπὸ τὸ «*χρυσὸ μὶσχο*», λατρεύοντας περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη ἐποχὴ «*τὸ χρῆμα*», τὸ κέρδος, τὴν ἀπόκτηση δυνάμεως καὶ λοιπὰ παρόμοια εἶδωλα, τὰ ὁποῖα φυσικὰ δὲν εὐνοοῦν τὴν πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ, πρὸς μιὰ ἀρμονικὴ συνάντηση⁸⁸.

Στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα μας οἱ σοσιαλισταὶ πίστευαν πὼς μὲ τὴν ἄνοδο τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου ὅλα θὰ διορθώνονταν, ὅτι οἱ ἄνθρωποι θὰ ζοῦσαν ἡσυχᾶ, ἤρεμα, φιλικὰ, ἀδελφικά. Σήμερα ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ἀποδειχθῆκε ἐσφαλμένη. Ἡ εὐμάρεια δὲ μετέβαλε τοὺς ἀνθρώπους σὲ ἀγγέλους, ὅπως πίστευαν εὐφάνταστοι καὶ ρομαντικοὶ τῶν σοσιαλιστικῶν ἰδεῶν. Τουναντίον παρατηροῦμε πὼς ἡ εὐμάρεια προκάλεσε, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἄλλα ἀντικοινωνικά φαινόμενα, καὶ τὴν «*ὑβρίν*» μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ καὶ τῶν λαῶν, μὲ τὸ ἀρχαῖο ἐλληνικὸ νόημα.

Ἡ κοινωνία τῆς εὐημερίας ἐκτρέφει ἓναν ἄπρεπο ἐγωισμό καὶ ὠμὸ ἀτομικισμό μὲ μειωμένο τὸ συναισθηματικὸ καὶ παραδοσιακὸ κόσμο. Ὑποβοηθεῖ τὴν ἀποξένωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, μὲ δυσμενεῖς σὲ ὅτι ἀφορᾷ τὴ δημιουργία ἀνθρωπίνων σχέσεων ἐπιπτώσεις.

Τόσο ἡ εὐμάρεια, ὅσο καὶ ἡ ἀντίθετή τῆς ἔννοια, ἡ ἔνδεια, ὠθοῦν πρὸς τὴν ὑπερβολή. Ὅπως ἡ εὐμάρεια, ἔτσι καὶ ἡ ἔνδεια ὠθοῦν τὸν ἄνθρωπο πρὸς τὴ σύγκρουση μὲ τοὺς κοινωνικοὺς, τοὺς κρατικοὺς νόμους, τὴν ἡθικὴ κλπ. Ὡστόσο ἡ ἀνάγκημποροῦσε νὰ μᾶς ὑπενθυμίση ἢ νὰ μᾶς ὀδηγήσῃ στὴν αὐτογνωσία, στὴν ποιοτικὴ θεώρηση τῆς ζωῆς, στὸ μέτρο καὶ στὴν ταπεινοφροσύνη, στὴ σωφροσύνη. Κι ὅμως ὅλα αὐτὰ τὰ παραμερίζουμε καὶ προχωροῦμε ὡς τὸ ἐγκλημα. Οἱ ἐποχὲς τῆς εὐμάρειας ἔχουν σὰν χαρακτηριστικὸ τοὺς πολυποικίλους ἐρεθισμούς τῶν αἰσθήσεων, τὴ μέθη, τὴν υπερφροσύνη, τὴν ἀλαζονεία, τὴν πολυ-

τα, πὺ σήμερα οὔτε ἓνα μικρὸ παιδί δὲ θὰ τὰ πῖστευε, τὰ ὁποῖα δῆθεν ἐμπίπτουν στὴν ἁμαρτία. Καὶ ἀντὶ αὐτοῖ, σὰν Πατέρες τῆς ἐκκλησίας, νὰ σκεφθοῦν καὶ νὰ μεταρρυθμίσουν ὅτι σήμερα εἶναι πιά ξεπερασμένο καὶ φθάνει ὡς τὸ σκανδαλισμὸ τοῦ πιστοῦ, τοῦ Χριστιανοῦ, ἐπιστεῖουν στεγνοὺς τύπους καὶ ἀναφέρουν Οἰκουμενικὲς Συνόδους, πὺ τοὺς θέσπισαν πρὸ χιλίων καὶ πλέων ἐτῶν. Μένουν στὸ νεκρὸ γράμμα τῶν περασμένων αἰώνων καὶ κατακρίνουν τὸ ζωντανὸ παρόν.

88. Ἰω. Ν. Ξηροτύρη, Γενεὲς καὶ ἀντιθέσεις, 1970, σ. 70 κ.έ.

τέλεια, τήν πρόκληση καὶ τελικὰ καὶ τὴν ἐγκληματικότητα, τὴν καταστροφή. Ἐποχὲς ἀνέχειας πάλι, παρακμῆς καὶ πτώσεως χαρακτηρίζονται μὲ τὴν ἀθλιότητα ποὺ ἐπικρατεῖ, μὲ τὸ φόβο, ὅπου ἡ αὐτοσυντήρηση ὁδηγεῖ στὴν ἐγκληματικότητα.

Καὶ οἱ δύο περίοδοι μποροῦν νὰ κρατήσουν πολὺ ἢ λίγο, μποροῦν καὶ κάπως αἰφνίδια ν' ἀλλάξουν. Ἡ «ὑβρις» τῆς περιόδου τῆς εὐμάρειας, ὅπως καὶ ὁ ὑπερκορεσμός, ἡ μαλθακότητα, τὴν ὁποία προκαλεῖ ἡ εὐμάρεια, ἡ ἔξω ἀπὸ τοὺς νόμους καὶ τοὺς κοινωνικοὺς κανόνες ἐκτροχίαση, ὁδηγοῦν στὴν πτώση καὶ στὴν παρακμῆ. Ἡ δύναμη ἐκφυλίζεται. Εἶναι παλιὰ ἡ ἀλήθεια καὶ ἱστορικὰ πιστοποιημένα, πὼς τόσο ἡ εὐμάρεια, ὅσο καὶ ἡ ἀθλιότητα κρύβουν μέσα τους κινδύνους ξεπεσμοῦ, ἂν δὲν ἀποφύγουν τὰ ἄτομα καὶ οἱ κοινωνίες τὰ σφάλματα ἐκεῖνα, ποὺ μποροῦν νὰ ὁδηγήσουν στὴν παρακμῆ καὶ στὴν πτώση.

Ἡ εὐμάρεια ὁδηγεῖ τοὺς ἀνθρώπους πρὸς τὴν ἀναζήτηση κάθε ἡδονῆς καὶ στὴν «πάση θυσίᾳ» ἀποφυγὴ κάθε δεινοῦ. Ἡ εὐημερία κάνει τὸν ἄνθρωπο ἀνίκανο νὰ ὑποστηρίξῃ τὸν ἑαυτό του, φτάνει ὡς τὴν ὑποδούλωση, γιὰ νὰ μὴ χάσῃ τὴν καλοζωία του, τὶς ἀνέσεις του, τὶς ὁποῖες βέβαια καὶ τὶς χάνει, ἀλλὰ πολλές φορές χάνει καὶ τὴν ἴδια τὴ ζωὴ του. Λαοὶ ποὺ ζοῦσαν σὲ σχετικὴ εὐμάρεια, κατὰ τὸ δεύτερο παγκόσμιον πόλεμο δὲν μπόρεσαν νὰ ἀντισταθοῦν στὸν ἐχθρό, ποὺ τοὺς ἐπιτέθηκε, γιὰ νὰ ἀφαιρέσῃ τὴν ἐλευθερία τους, δὲν εἶχαν τὸ θάρρος νὰ διεκδικήσουν τὰ «ὄσια καὶ τὰ ἱερά», παρὰ παραδόθηκαν ἀμέσως, ἀπεμπόλησαν τὰ πάντα. Ἡ κοινωνία τῆς εὐημερίας παρουσιάζει μιὰ ζωὴ χωρὶς ἰδανικά, μὲ ἀνεπτυγμένο μόνο τὸν ἀτομικισμό, τὸν ἄπρεπο ἐγωισμό, τὴν ἀποξένωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴ μὲ κάθε θυσία φιλοζωία. Ἀσφαλῶς δὲ θὰ παύσουν ποτὲ νὰ ἐπιδιώκωνται καλύτεροι ὅροι ὑλικῶν ἀνέσεων, ἀλλὰ οἱ ἀγῶνες αὐτοὶ δὲν πρέπει νὰ παίρνουν τέτοιες διαστάσεις καὶ τέτοιο περιεχόμενο, ὥστε νὰ ἀνατρέπουν τὴν πορεία πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ νὰ δημιουργοῦνται προοπτικὲς δυστυχίας κι ὄχι εὐτυχίας, καὶ τὸ χειρότερο ἀκόμη, νὰ φτιάνουμε μιὰ ἀρρωστημένη κοινωνία⁸⁹.

Ὁ ἄνθρωπος ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ κυριαρχῇ στὰ ἔνστικτα, στὶς ὁρμὲς καὶ τὶς τάσεις του, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὰ ἄλογα ζῶα, γιὰ αὐτὸς ἔχει τὴ λογικὴ καὶ τὴ θέληση. Ὅταν ὅμως δὲν ἀσκῇ κυριαρχία ἐπάνω στὰ κατώτερα ἔνστικτά του, τότε παραμελοῦνται ἢ παραμερίζονται ἠθικὲς ἀξίες, ὁπότε βρίσκεται σὲ κίνδυνο πιά ἡ εἰδικὴ ἀνθρώπινη ὑπαρξή του. Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἀφανίζονται σιγὰ σιγὰ οἱ ἀξίες τοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἀρχίζουμε νὰ στρεφόμαστε πρὸς τὰ πίσω, πρὸς πρωτόγονους πολιτισμούς. Κυρίως ἐποχὲς εὐμάρειας προκαλοῦν αὐτὴ τὴν ὀπισθοδρόμηση. Ἡ ἐποχὴ μας, ἐποχὴ τῆς εὐημερίας μὲ ὅλα τὰ ἀρνητικὰ συνα-

89. *Ιω. Ν. Ξηροτύρη*, Γενεὲς καὶ ἀντιθέσεις, ἐνθ' ἂν., σ. 73. Πρβλ. καὶ *W. Dittschlag*, *Wohlstandeligenz der Jugendlichen*, 1967, σ. 19. *Κ. Λῶρενς*, Ἡ εὐκολὴ ἡδονή, ἀπὸ τὸ συμπόσιο τῆς Στοχαστικῆς, ἐφημ. «The Washington Post» καὶ ἐφημ. «Τὸ Βῆμα», 29.9.69.

κόλουθά της, ἀσκεῖ δυσμενῆ ἐπίδραση στὴ δημιουργία ἀνθρωπίνων σχέσεων, δυσκολεύει πολὺ τὴν πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ. Ἐχει παραμερίσει τὸν ἄνθρωπο αὐτὸν καθ'αυτόν, δηλαδή ὅ,τι καλοῦμε ἀνθρωπιά, καὶ στὴ θέση τοῦ παραμερισθέντος ἀνθρώπινου πυρήνα τοποθέτησε τὴν ὕλική ἄνεσή του, τὴν καλοπέρασή του. Στὴ θέση τῆς ποιοτικῆς ὕψης τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ζωῆς του ἔθεσε τὴν ποσοτικὴ συσσώρευση τῆς ὕλης, τοῦ χρήματος καὶ τῶν μέσων παραγωγῆς. Παραμέρισε τίς ἠθικὲς ἀξίες σὲ τέτοιο σημεῖο, ὥστε ὁ ἄνθρωπος τῶν κοινωνιῶν τῆς εὐημερίας καὶ τῆς εὐμάρειας νὰ δικαιολογῇ τὴ στάση του, κάνοντας τὸ πᾶν, γιὰ νὰ κερδίσει πολλὰ, κάνοντας τὸ πᾶν, γιὰ νὰ «ἀνέβῃ», παραμερίζοντας κάθε «ἱερὸ καὶ ὅσιο» γιὰ τὴν ἐπιτυχία του. Κάτι ποὺ θανατώνει τίς ἠθικὲς ἀξίες, κάτι ποὺ δημιουργεῖ μιὰ ἀτμόσφαιρα πρόσφορη γιὰ «ἐγκλήματα πολυτελείας»⁹⁰. Κάτι ποὺ ἀπεμπολεῖ κάθε ἠθικὸ δισταγμὸ, προκειμένου γιὰ τὸ κυνήγι τοῦ κέρδους. Μέσα σὲ μιὰ κοινωνία, στὴν ὁποία βασιλεύει τὸ κίνητρο τοῦ κέρδους, οἱ ἠθικοὶ ἐνδοιασμοὶ δὲν ὑπολογίζονται σὲ ἀντιπαράθεση μὲ τὰ κέρδη ἀπὸ βιομηχανικὴ κλοπῇ. Τὸ ἐξαπλωμένο βιομηχανικὸ πνεῦμα μέσα στὶς κοινωνίες τῆς εὐημερίας τοῦ σημερινοῦ κόσμου εὐνοεῖ τὴν ἀργή, ἀλλὰ σταθερὴ θανατικὴ καταδίκη τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν. Τὰ μέσα τὰ ὁποῖα χρησιμοποιοῦνται γιὰ νὰ πετύχῃ ὁ σκοπὸς τοῦ κέρδους, πολὺ συχνά, εἶπαν, ἐγγρίζουν τὸ φανταστικό. Ἡ ἀπάτη καὶ ἡ διαφθορά συνειδήσεων φαίνεται νὰ μὴν εἶχε φτάσει ποτὲ σὲ τόσο ὑψηλὸ σημεῖο, ὅσο μέσα στὴν κοινωνία τῆς ἀφθονίας καὶ τοῦς κέρδους. Ἡ βιομηχανικὴ κατασκοπεία μέσα στὶς βιομηχανικὲς κοινωνίες ἔχει φτάσει σὲ ἀπαράμιλλη ἀκμὴ τέτοια, ποὺ κανένα εἶδος πολεμικῆς κατασκοπείας δὲν μπορεῖ νὰ τὴ συναγωνισθῇ.

«Κάτω ἀπὸ τὸν ἐξαναγκασμὸ τοῦ κινήτρου τοῦ διαρκῶς μεγαλυτέρου κέρδους ἡ ἀπεριόριστη παραγωγικότητα στὶς βιομηχανικὲς κοινωνίες μας μπορεῖ νὰ καταναλωθῇ μόνο μ' ἓναν τρόπο: κατασκευάζοντας ὄχι τὸ καλύτερο, τὸ ὁποῖο θὰ διατηρηθῇ, ἀλλὰ τὸ εὐτελὲς προϊόν ποὺ θὰ φθαρῇ γρήγορα καὶ θὰ πρέπῃ ν' ἀντικατασταθῇ. . . Τὸ ἀναπόφευκτο ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ δημιουργία μιᾶς κοινωνίας πλαστῆς παρακινήσεως πρὸς τὴν κατανάλωση, προσχεδιασμένης φθορᾶς καὶ ἀχαλίνωτης σπατάλης»⁹¹. Μιὰ κοινωνία, ποὺ βασίζεται στὴν «προσχεδιασμένη φθορά», στὴ χοντροκομμένη, δηλαδή, ἀπάτη, ἔχει ἀπεμπολήσει ὅλα τὰ κριτήρια τῆς ἀξίας καὶ τῆς ποιότητος γιὰ χάρη τῆς ποσότητος καὶ τοῦ κέρδους. Μιὰ κοινωνία, ποὺ ἡδονίζεται νὰ καταναλώνῃ καὶ νὰ σπαταλᾷ. Ἐχει βάλει γιὰ σκοπὸ της νὰ κερδοσκοπῇ μὲ τίς ἐπιχειρήσεις, ποὺ ἐκμεταλλεύονται τὸ κοινὸ στὸ ἱερὸ ὄνομα τοῦ πῶς μεγάλου κέρδους. Μέσα σὲ μιὰ κοινωνία, ποὺ ὁδηγός της εἶναι ἀποκλειστικὰ τὸ μέγιστο κέρδος, δὲν μπορεῖ βέβαια τὸ ἐγὼ νὰ βρῇ τὸ δρόμο του πρὸς μιὰ φιλικὴ καὶ ἀνιδιοτελεῖ συνάντηση πρὸς τὸ ἐσὺ καὶ φυσικὰ οὔτε καὶ τὸ ἀντίθετο.

90. Φρέντ-Τζὼν Κούκ, Ἡ διεφθαρμένη Χώρα, ἐνθ' ἀν., σ. 94 κ.έ.

91. Φρέντ-Τζὼν Κούκ, Ἡ διεφθαρμένη Χώρα, ἐνθ' ἀν., σ. 108 καὶ 109.

Καὶ δὲ βιώνει κανέννας μόνο τὰ πράγματα μέσα στὴν κοινωνία τῆς ἀφθονίας σὰν ἐμπόρευμα, σὰν ἐνσωματώσεις ἀνταλλακτικῶν ἀξιών, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἀνθρώπους. Κι αὐτοὶ ἀντικρύζονται — τόσο ἐπιδρᾷ ἐπάνω μας ἡ καταναλωτικὴ κοινωνία — σὰν ἀντικείμενα, στὰ ὁποῖα εἶναι ἐνσωματωμένες ποσοτικές καὶ ποιοτικές ἀνταλλακτικές ἀξίες. Στὸν ἀγγλο-αμερικανικὸ προφορικὸ λόγο ἀκούει κανέννας τοῦτο: «Αὐτὸς εἶναι ἓνας ἄνθρωπος ἀξίας ἑκατομμυρίων δολλαρίων». «Worth one million dollars»⁹². Ἐκτιμᾶται δηλαδὴ ἡ περιουσία του μὲ ἓνα ἑκατομμύριο δολλάρια. Μὲ ἄλλα λόγια ὁ ἄνθρωπος δὲν ἀντικρύζεται πιά σὰν ἓνα συγκεκριμένο ἀνθρώπινο ὂν, παρὰ σὰν κάτι τὸ ἀφηρημένο, ποὺ τὸ βασικὸ χαρακτηριστικὸ του μπορεῖ νὰ ἐκφράζεται μὲ ἓναν ἀριθμὸ. Εἶναι κάτι τὸ ἴδιο, λέγει ὁ Φρόμ, μὲ τὴν ἀναγγελία σὲ ἐφημερίδα τοῦ θανάτου ἐνὸς ἀνθρώπου, ποὺ στὴν ἐπικεφαλίδα τῆς εἰδήσεως διαβάζουμε τούτη τὴ φράση: «Ὁ θάνατος ἐνὸς μεγάλου βιομηχάνου ὑποδημάτων». Στὴν πραγματικότητα πέθανε ἓνας ἄνθρωπος. Ἐνας ἄνθρωπος μὲ ἀνθρώπινες ιδιότητες, μὲ ἐλπίδες καὶ ἀπογοητεύσεις, μὲ συναισθήματα καὶ λογικὴ, μὲ γυναῖκα καὶ παιδιὰ. Ἦταν βέβαια βιομηχανος παπουτσιῶν, εἶχε ἓνα ἐργοστάσιο, ὅπου τὸ προσωπικὸ τοῦ ἐργοστασίου του ὑπηρετοῦσε τὶς μηχανές καὶ τοὺς πελάτες τοῦ ἐργοστασίου. Ὅταν ὅμως ὁ τίτλος τῆς εἰδήσεως τοῦ θανάτου αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι αὐτὸς ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, τότε ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς καθ'αυτὸν σὰ συγκεκριμένο ὂν παραμερίζεται οὐσιαστικά καὶ τὴ θέση του τὴν παίρνει ἡ ἀφηρημένη μορφή τῆς ἐπαγγελματικῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος. Αὐτὸ δείχνει τὸ πόσο τὸ ἐμπορικὸ καταναλωτικὸ πνεῦμα ἔχει εἰσδύσει παντοῦ. Εἰσέδυσε καὶ στὰ ἱερὰ καὶ τὰ ὅσια. Ἐπέδρασε ἀκόμη καὶ στὴ θρησκευτικὴ σκέψη, σὲ σημεῖο ποὺ νὰ διερωτᾶται κανέννας γιατί νὰ μὴ μεταχειρίζεται τὴ γλώσσα τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς καταναλώσεως στὴ διδασκαλία ἢ στὸν προσηλυτισμὸ πρὸς τὴ χριστιανικὴ θρησκεία. Γιατί νὰ μὴν ἀναγγέλλῃ ἔτσι τὶς χριστιανικὲς ἀπόψεις καὶ θέσεις, ὅπως ἀναγγέλλει π.χ. μὲ ἐμπορικὲς ἐκφράσεις τὴν πώληση τοῦ σαπουνιοῦ. «Πουλῶ τὸ πιὸ σπουδαῖο προϊόν τοῦ κόσμου»⁹³. Πολλὲς ἐμπορικῆς μορφῆς καὶ νοήματος ἐκφράσεις ἔχουν κατὰ δραστηρικὸ τρόπο εἰσδύσει στὴ θρησκευτικὴ σκέψη τῶν ἀνθρώπων. Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἐκεῖνο τὸ θεσπέσιο «ἀγαπᾶτε ἀλλήλους» ἔχει χάσει πολλὴ ἀπὸ τὴ σημασία του.

Ἡ ἐπιστήμη, ἡ πολιτικὴ, ἡ ἐμπορικὴ ζωὴ κλπ. ἔχουν χάσει πιά μέσα στὶς καταναλωτικὲς κοινωνίες τὶς βάσεις καὶ τὶς ἀναλογίες, ποὺ μᾶς δίνουν τὸ ἀνθρώπινο. Ζοῦμε — λένε οἱ ἐρευνηταὶ τῶν σημερινῶν κοινωνικῶν φαινομένων — σὰν

92. *Erich Fromm*, *Der Moderne Mensch*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 106. Αὕτῃ ἡ ἔκφραση δὲν περιορίζεται μόνο στὴν ἀμερικανικὴ κοινωνία, ἀλλὰ σιγὰ σιγὰ μὲ τὸ ἄπλωμα τοῦ βιομηχανικοῦ πνεύματος ἀπλώνεται καὶ στὶς ἄλλες χώρες. Δυστυχῶς φαίνεται νὰ ἔχῃ φτάσει καὶ στὴ χώρα μας.

93. «Time Magazine», 25.10.1954, σημειωμένο ἀπὸ τὸν *Erich Fromm*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 107.

ἀριθμοὶ καὶ σὰν ἀφαιρέσεις. Τίποτε τὸ συγκεκριμένο δὲν ὑπάρχει· ὅλα παίρνουν τὴν ἀφηρημένη μορφή, τὴ χωρὶς περιεχόμενο πραγματικότητα. "Ὅλα εἶναι δυνατά. Ὁ ἄνθρωπος τῶν βιομηχανικῶν κοινωνιῶν ἔχει ἐμπλακῇ μέσα σὲ ἓνα τρελὸ στρόβιλο ζωῆς, ὅπου μέσα σ' αὐτὸ τὸν κόσμον προγραμματίζει, σκέπτεται, ἀφαιρεῖ καὶ ὅλο καὶ ἀπωθεῖται ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο κόσμον ἀπὸ δυνάμεις, ποὺ αὐτὸς ὁ ἴδιος ἔχει δημιουργήσει, ἔτσι ὥστε σιγὰ σιγὰ νὰ αἰσθάνεται τὸν ἑαυτὸ του ξένο ἀπὸ τὸ «εἶναι» του. Δὲν αἰσθάνεται πιά τὸν ἑαυτὸ του σὰν τὸ κέντρο τοῦ κόσμου του, σὰ δημιουργὸ τῶν πράξεών του, τῶν ἔργων του, παρὰ τὸν αἰσθάνεται σὰν ταπεινὸ ὑπήκοο τῶν ἔργων τῶν χειρῶν του, τὰ ὁποῖα λατρεύει σὰν εἰδῶλα. Τὸ ἀποξενωμένο πιά ἄτομο βρίσκεται ἔξω ἀπὸ κάθε ἐπαφὴ μὲ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ του καὶ φυσικὰ καὶ μὲ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους. Ὁ ἄνθρωπος τῆς κοινωνίας τῆς εὐημερίας καὶ τῆς καταναλώσεως βιώνει τὸν ἑαυτὸ του καὶ τοὺς ἄλλους, ὅπως ζῇ τὰ πράγματα, μὲ τὶς αἰσθήσεις καὶ τὸ νοῦ, ἀλλὰ συγχρόνως χωρὶς καμιά καρποφόρα σχέση καὶ συνάφεια πρὸς τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ του, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸ περιβάλλον του.

Ἡ ἀποξένωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα τὴν ἀπώλεια τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, ποὺ ἄλλοτε χαρακτῆριζαν τὶς προκαπιταλιστικὲς κοινωνίες. Ἡ σύγχρονη καταναλωτικὴ καὶ τῆς εὐημερίας κοινωνία συνίσταται ἀπὸ ἄτομα, ἀπὸ μόρια, τὰ ὁποῖα εἶναι ξένα ἀναμεταξύ τους, ὥστοςο κατέχονται ἀπὸ ἕντονα ἐγωιστικὰ συμφέροντα καὶ ἀπὸ τὴν ἀνάγκη ὁ ἓνας νὰ ὠφελητῇ ἀπὸ τὸν ἄλλο, νὰ ἐκμεταλλεύεται τὸν ἄλλο. Ὁ ἄνθρωπος ὅμως εἶναι ὃν κοινωνικὸ, μὲ βαθιὰς ψυχικὲς ἀνάγκες νὰ συμπονῇ, νὰ συμμετέχῃ, νὰ βοηθῇ, νὰ αἰσθάνεται τὸν ἑαυτὸ του σὰ μέλος μιᾶς οἰκίας.

Στὶς ἰδιωτικὲς τοῦ σχέσεις ὁ ἄνθρωπος τῆς κοινωνίας τῆς σπατάλης καὶ τῆς ἀσωτίας πρὸς τὸ συνάνθρωπό του κυριαρχεῖται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ ἐγωισμοῦ. «Ὁ καθένας γιὰ τὸν ἑαυτὸ του καὶ ὁ Θεὸς γιὰ ὅλους». Κάτι ποὺ ἔρχεται σὲ κραυγαλέα ἀντίθεση πρὸς τὴ χριστιανικὴ διδασκαλία. Τὰ κίνητρα τοῦ ατόμου ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν ἐγωιστικὴ ρίζα τῶν συμφερόντων καὶ ἔχῃ ἀπὸ τὴν ἀλληλεγγύη καὶ τὴν πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπη. "Ὅ, τι πάλι ἐκφράζεται σὰ συναίσθημα καλοσύνης ἢ φιλάνθρωπίας εἶναι κάτι τὸ ἀπλῶς ἀτομικὸ, χωρὶς νὰ ἐδράζεται ἐπάνω σὲ βασικὴ δομὴ τῶν κοινωνικῶν μας σχέσεων.

Ἀλλωστε στὶς βιομηχανικὲς κοινωνίες μας ἡ ἀνάπτυξη τῶν συναισθημάτων ἀποθαρρύνεται, ἐνῶ δὲν ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία πὼς κάθε σκέψη καὶ κάθε δημιουργικὴ δραστηριότητα συνδέονται ἀδιάσπαστα μὲ τὸ συναίσθημα. Μέσα στὶς βιομηχανικὲς κοινωνίες μας τείνει νὰ γίνῃ ἰδανικὸ τὸ νὰ σκεπτόμαστε καὶ νὰ ζοῦμε χωρὶς συναισθήματα. Τὸ νὰ εἶναι κανένας συναισθηματικὸς τείνει νὰ καταπνίγῃ συνώνυμο μὲ τὸ νὰ εἶναι νοσηρὸς καὶ μὴ ἰσορροπημένος. Μιὰ ὅμως καὶ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ σκοτωθοῦν ὁλότελα τὰ συναισθήματα, θὰ πρέπη νὰ ὑπάρχουν ἐντελῶς ξέχωρα ἀπὸ τὴν πνευματικὴ πλευρὰ τῆς προσωπικότητος. Ἀποτέλεσμα τῆς τάσεως αὐτῆς ἔχουμε τὴ φτηνὴ καὶ ἀνελλιπὴν

συναισθηματικότητα, με την όποία ό κινηματογράφος και τὰ φτηνά τραγούδια, τὸ ραδιόφωνο με κάτι θλιβερές, ἄρρωστημένες, δῆθεν συναισθηματικές, ἐκπομπές ἐκτρέφουν ἑκατομύρια πεινασμένων γιὰ συναίσθημα ἀτόμων⁹⁴. Ἐτσι εἶναι φανερὴ ἡ δυσκολία, τὴν όποία συναντᾷ τὸ ἐγὼ στὴν πορεία του πρὸς τὸ εἶσι γιὰ ἁρμονικὴ φιλικὴ συνάντηση.

Ἡ ἐξάρτηση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὰ μέσα τῆς παραγωγῆς δὲν εἶναι βέβαια πρωτόφαντο καὶ ἀποκλειστικὸ φαινόμενο τοῦ περασμένου αἰώνα. Ὅλοι οἱ αἰῶνες παρουσίαζαν αὕτὴ τὴν κατάσταση, ἀλλὰ ἡ διαφορὰ μας βρίσκεται στὸ ὅτι κατὰ τὶς περασμένες ἐποχές τὸ φαινόμενο αὐτὸ σημείωνε τὴν ἐμφάνισή του σὲ πολὺ μικρὴ κλίμακα, με ἐλαττωμένη τὴ σημασία του. Σὲ παλιότερες ἐποχές, ποὺ δὲν ὑπῆρχαν κοινωνίες τῆς ἀφθονίας, ἀφθονίας ἀγαθῶν, παρὰ ἐπικρατοῦσε σπάνις αὐτῶν σὲ σημεῖο ὥστε οἱ ἄνθρωποι νὰ ἐξασφαλίζουν κυρίως τὴ φυσιο-λογικὴ διαβίωσή τους ἢ τουλάχιστον νὰ καλύπτουν τὶς στοιχειώδεις ἀνάγκες τους σὲ φαγητό, θερμότητα κλπ., δὲν εἶναι ἀπορίας ἄξιον, πῶς οἱ σκέψεις τῶν ἀνθρώπων τότε στρέφονταν γύρω ἀπὸ τὴν παραγωγή, με τὴν όποία βέβαια ἐξασφάλιζαν καὶ τὰ ἀπαραίτητα εἶδη γιὰ τὴ διαβίωσή τους. Οἱ ἀνάγκες τότε ἦταν ἐξαιρετικὰ πιεστικές, ἐνῶ σήμερα δὲν μπορεῖ κανένας νὰ ὑποστηρίξη σοβαρὰ πὼς «εἶναι πιεστικὴ ἡ ἀνάγκη νὰ μακρύνουμε τὸ χαλύβδινο σῶμα τῶν αὐτοκινήτων μας γιὰ λόγους καθαρὰ αἰσθητικούς, κάπου ἐνάμισιν μέτρο πέρα ἀπὸ τὸ ἀπόλυτα ἀπαραίτητο μῆκος». Ἐπειτα πολλὲς γυναῖκες, καθὼς καὶ ἄρκετοι ἄνδρες ἔπαυσαν νὰ βλέπουν τὰ εἶδη ἐνδυμασίας σὰ μέσα προστασίας ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς φύσεως καὶ τὰ χρησιμοποιοῦν γιὰ σκοποὺς ἀποκλειστικὰ ἐρωτικούς, ὅπως κάνουν τὰ παγώνια. Κι ὅμως ἡ παραγωγή ὄχι μόνο δὲν ἔπαυσε διόλου νὰ κατέχη θέση ἀποφασιστικῆς σημασίας στὴ σκέψη μας, παρὰ μᾶς ἔχει αἰχμαλωτίσει, μᾶς ἔχει κάνει σκλάβους, ὥστε νὰ χρησιμοποιοῦμε τὴν ἀνοδὸ τῆς σὰ μέτρο τῆς ποιότητας καὶ τοῦ ρυθμοῦ προόδου τοῦ πολιτισμοῦ μας⁹⁵. Κατάντησε νὰ θεωροῦμε τόσο πιὸ πολιτισμένο, τόσο πιὸ μορφωμένο ἓνα λαό, ὅσο περισσότερο εἶναι ἀνεβασμένο τὸ βιοτικὸ του ἐπίπεδο, ὅσο πιὸ ὑψηλὸ εἶναι τὸ κατὰ κεφαλὴν εἰσόδημα τῶν κατοίκων μιᾶς χώρας. «Στὶς ἡμέρες μας κάναμε Θεὸ τὸ βιοτικὸ ἐπίπεδο», γράφει ὁ σύγχρονος κοινωνιολόγος Hans Freyer⁹⁶, «κι ὅσο πιὸ πολὺ πλησιάζει κανένας αὐτὸ τὸ Θεὸ στὸν αἰῶνα μας, τόσο καὶ πιὸ ἀναπτυγμένος θεωρεῖται».

Ὁ ἄνθρωπος μέσα στὴν κοινωνία τῆς εὐμάρειας ἔχει ἀπολέσει τὸ ἐσωτερικὸ μέτρο, τὴν ἐσωτερικὴ κεντρικὴ δύναμή του. Ἐχει παραμερίσει ἄρκετὰ ὅ,τι εἶναι πνευματικὸ κι ἔχει ἀγκαλιάσει σφιχτοδεμένα τὰ χειροπιαστὰ ὕλικά ἀγαθά.

94. Ιω. Ν. Ξηροτόρη, Ὁ ἄνθρωπος, τὸ χρῆμα καὶ τὸ βιομηχανικὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς μας, 1972, σ. 15.

95. Τζὼν Κένεθ Καλμπεράιθ, Ἡ κοινωνία τῆς ἀφθονίας, Ἐκδόσεις Παπαζήση, σ. 152.

96. Hans Freyer, Theorie der Gegenwartigen Zeitalters, 1955, σ. 91.

Κάτι ποὺ μαρτυροῦν τὴ σημασία ποὺ δίνει στὴν ὕλική εὐμάρεια. "Ὅπου ὁμως ἡ ὕλική ἀσφάλεια γίνεται μὲ κάθε θυσία δόγμα, ὅπου φτάνει στὴν παράξενη μανία, πὼς ἀρκεῖ νὰ καλυτερεύσουν οἱ ὕλικοι ὅροι τῆς ζωῆς γιὰ νὰ ἐξασφαλισθῇ ἡ δημοκρατία, ἡ ἀγάπη πρὸς τὴν ἐλευθερία καὶ ἡ αἴσθηση τῆς εὐθύνης μας ἀπέναντι στοὺς ἄλλους, ἐκεῖ ἀρχίζει ἡ αὐταπάτη. "Ὅπου ἡ ὕλική ἐξασφάλιση γίνεται ὁ πιὸ ὑψηλὸς σκοπὸς τῆς ζωῆς, ὁ πιὸ ὑψηλὸς καὶ μοναδικός, ἐκεῖ ἡ ἀνεξαρτησία καὶ ἡ ἐλευθερία ἀπεμπολοῦνται καὶ ὁ ἄνθρωπος καταλαμβάνεται ἀπὸ μιὰ ἀμέτρητη τάση γιὰ πλεονεξία, μὲ ὅλες τὶς καταστρεπτικές της συνέπειες καὶ κυρίως τῆς δυσκολίας νὰ πορευθῇ τὸ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ πρὸς συνάντησή του ἐν ἀγαστῇ ὁμοφωνίᾳ.

Ἡ εὐημερία, ἀνάμεσα στὶς ἄλλες δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις της, ἔχει ἐπηρεάσει καὶ τὸ χαρακτήρα τοῦ ἀνθρώπου. «Ἡ εὐμάρεια διαφθείρει τὸ χαρακτήρα», εἶπε ὁ Νίτσε. "Ἐνα γεγονὸς ποὺ σήμερα εἶναι ἀρκετὰ φανερό σὲ κάθε προσεκτικὸ παρατηρητὴ τῆς ἀτμοσφαίρας τῆς εὐημερίας. Μιὰ ἀτμόσφαιρα, ἡ ὁποία ἐκκολάπτει καὶ καλλιεργεῖ τὴν τάση γιὰ ἀπόκτηση δυνάμεως καὶ κυριαρχίας ἐπάνω στὸ χῶρο καὶ στὸ χρόνο, στὴν πολιτεία καὶ στὴν κοινωνία. Μέσα σὲ μιὰ τέτοια ἀτμόσφαιρα δὲν εἶναι βέβαια δυνατόν νὰ δημιουργηθοῦν ἀνθρώπινες σχέσεις πραγματικῆς συμβιωτικῆς ζωῆς.

Ο ΤΕΧΝΟΠΟΙΗΜΕΝΟΣ ΑΝΘΡΩΠΟΣ

"Ἐνα ἄλλο φαινόμενο, τὸ ὁποῖο ἐμποδίζει τὴν πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ, εἶναι ποὺ ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος δὲ ζῇ μόνο σὲ ἓνα τελειοποιημένο περιβάλλον, παρὰ κι ὁ ἴδιος ὡς πρόσωπο ἔχει τεχνοποιηθῇ. Ἡ συμπεριφορά του, δηλαδή, οἱ πράξεις του, οἱ ἐνέργειές του καὶ ἡ ἐν γένει δραστηριότητά του εἶναι προσαρμοσμένα ἢ μᾶλλον ἔντονα ἐπηρεασμένα, διαποτισμένα ἀπὸ τὸν τεχνοκρατικὸ πολιτισμό, ἔτσι ὥστε νὰ μπορῇ κανένας νὰ πῇ πὼς ἡ ὑπαρξὴ του εἶναι πολὺ ἀπομακρυσμένη ἀπὸ τὴ φυσικότητα.

Τὸ τεχνοκρατικὸ πνεῦμα, τὸ ὁποῖο παντοῦ ἔχει τὸ προβάδισμα, βάζει τὴ σφραγίδα του ἐπάνω στὸν ψυχικὸ κόσμον τῶν ἀνθρώπων, ὥστε ἄνθρωπος καὶ μηχανὴ νὰ εἶναι καλὰ προσαρμοσμένα, συμφιλωμένα, σὲ βαθμὸ συνταυτίσεως. Ὁ ἄνθρωπος καὶ τὸ αὐτοκίνητο ἢ αὐτὸς καὶ ἡ τηλεόρασή του ν' ἀποτελοῦν πιά μιὰ ἀνθρωποτεχνικὴ ἐνότητα τέτοια, ποὺ νὰ μὴν μπορῇ κανένας νὰ ξεχωρίσῃ: ἂν ὁ ἄνθρωπος βρίσκεται στὸν κόσμον γιὰ τὴν τεχνική, τὰ τεχνικὰ μέσα, ἢ τὰ τεχνικὰ μέσα γιὰ τὸν ἄνθρωπον. Μὲ ἄλλα λόγια ὡς ποῦδ σημεῖο ἔγινε ὁ ἄνθρωπος σκοπὸς ἐξυπηρετήσεως τῶν ἰδίων του μέσων.

Δὲν ὑπάρχει βέβαια καμιά ἀμφιβολία πὼς κεντρικοὶ τομεῖς τοῦ τεχνικοῦ κόσμου ἔχουν γίνει πολὺπλοκοὶ καὶ διαφοροποιήθηκαν τόσο πολὺ, ποὺ δὲν μπορούμε νὰ στερηθοῦμε τοὺς ἡλεκτρονικοὺς ἐγκεφάλους. Αὐτοὶ παρουσιάζονται παντοῦ μὲ τὴν τεράστια δυνάμη τους καὶ μὲ τὴν ἀξιοθαύμαστη ἱκανότητά τους

νά καταγράφουν, νά κατευθύνουν, νά πληροφοροῦν, νά προγραμματίζουν καὶ νά κυβερνοῦν. Τόση εἶναι ἡ σὲ πολὺ σύντομο χρόνο ἀνάπτυξη καὶ κυριαρχία τους ἐπάνω στὶς βιομηχανικὲς κοινωνίες μας, ὥστε σήμερα αὐτὲς ν' ἀρχίσουν νά ἀποκαλοῦνται «κοινωνίες τῶν κομπιούτερς». Ἡ ἐπίδραση τῶν ἡλεκτρονικῶν ἐγκεφάλων φαίνεται πὼς βάζει σὲ μεγάλη ἀνησυχία τοὺς ἀσχολουμένους μὲ τὰ κοινωνικὰ προβλήματα καὶ τὸν ἄνθρωπο, ὥστε σοβαροὶ ἐρευνηταὶ τῶν κοινωνικῶν ἀλλαγῶν καὶ τῶν ἐπιδράσεων τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ ἐπάνω στὸν ψυχικὸ κόσμο τοῦ ἀνθρώπου νά σκέπτονται, ἂν οἱ ζημίες αὐτῆς τῆς τεχνικῆς ἐφευρέσεως εἶναι πιὸ μεγάλες ἀπὸ τὶς ὠφέλειες ⁹⁷. Ἐξετάζουν μήπως οἱ ἀλλαγές ποὺ παρουσιάζονται στὸ τεχνικὸ πεδίο προχωροῦν πιὸ πέρα ἀπὸ τὴν ψυχικὴ ἀντοχή τῶν ἀνθρώπων, ὅποτε οἱ ἐπιπτώσεις ἐπάνω στὰ ἄτομα θὰ εἶναι δυσμενεῖς καὶ ἐπιζήμιες.

Ἡ καταστροφή τὴν ὁποία φοβοῦνται οἱ ἐρευνηταὶ τῶν ἐπιδράσεων τῶν ἡλεκτρονικῶν π.χ. ἐγκεφάλων ἐπὶ τῶν κοινωνιῶν εἶναι ὅτι αὐτοὶ μποροῦν ν' ἀφαιρέσουν ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους τὴν ἀτομικὴ τους ἐλευθερία, ἔχοντας τὴ δύναμότητα νά ἐλέγχουν ἐκ τοῦ ἀφανοῦς τὴν ἀτομικὴ τους ζωὴ. Πέρα ὅμως ἀπὸ τὸ εἶδος αὐτὸ τοῦ κακοῦ, ἡ ραγδαία ἐξάπλωση τῆς χρήσεως τῶν ἡλεκτρονικῶν ἐγκεφάλων μπορεῖ νά ἐπιδράσῃ δυσμενῶς ἀχρηστεύοντας τὴν πνευματικότητα τοῦ ἀνθρώπου καὶ πιὸ βαθιὰ ἀκόμη, τὴν ἀνθρωπιά του.

Ἐπάνω στὸ θέμα αὐτὸ ἐπισημαίνονται μερικοὶ σπουδαῖοι κίνδυνοι. Κι ἓνας ἀπ' αὐτοὺς εἶναι ὅτι σήμερα προχωροῦμε στὶς ἀλλαγές καὶ στὶς ἀνακαλύψεις ἀκόμη, χωρὶς νά ὑπολογίζουμε τὶς συνέπειές τους ἀπὸ κοινωνικῆς πλευρᾶς. Οἱ εἰδικοὶ τῆς τεχνικῆς καὶ τῶν «κομπιούτερς» αἰσθάνονται τὸν ἑαυτὸ τους ὑποχρεωμένο νά ἀποδείξουν τὸ δαιμόνιο τῆς εὐφυΐας τους, τὴ μεγαλοφυΐα τους καὶ τὶς πολύμερες καὶ πολύπλευρες ἱκανότητες τῶν μηχανῶν τους. Ἐπειτα, κοντὰ σ' αὐτοὺς ἔχουμε καὶ τοὺς «μάνατζερς», ποὺ θέλουν μὲ τὴν παρουσίαση μοντέρνων μηχανῶν ν' αὐξήσουν καὶ νά βελτιώσουν τὴν παραγωγή, τὴν οἰκονομία. Ἡ τάση αὐτὴ γιὰ ἐφεύρεση ὅλο καὶ νέων μηχανικῶν συστημάτων, ὅπως τὸ σύστημα τῶν ἡλεκτρονικῶν ἐγκεφάλων, ποὺ ἀπλώνουν πρὸς ὅλες τὶς πλευρές τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς τὶς ἐπιδράσεις τους, ἐπιφέρει ἀλλαγές ποὺ ἐγγίζουν τὰ ἐσώψυχα τῶν ἀνθρώπων. Οἱ ὅλο καὶ νέες προεκτάσεις, νέα ἐργαλεῖα, νέοι τεχνικοί, νέες ἰδέες κλπ., ὅλα αὐτά, ὅταν ἀπλώνονται, χωρὶς νά ὑπολογίζονται οἱ συνέπειές τους ἐπάνω στοὺς ἀνθρώπους, μποροῦν νά ἀρπάξουν ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο τὴν ἱκανότητα τῆς σκέψεως, τῆς ἀποφασιστικότητάς του καὶ τῆς βουλήσεώς του ἀκόμη. Μποροῦν βέβαια νά μᾶς δώσουν — καὶ μᾶς δίνουν — σὲ κάποια πεδία, καὶ κυρίως στὸ πεδίο τῆς οἰκονομίας καὶ τῆς παραγωγῆς ἢ τῆς μελέτης τοῦ διαστήματος κλπ. ἀρκετά, ἀλλὰ ἡ χωρὶς ὅρια ἐπιβολὴ τῶν νέων ἀνακαλύψεων τῶν «κομπιούτερς» μπορεῖ νά τραυματίσῃ ἢ καὶ νά σκοτώσῃ τὴν ἀξιοπρέπεια τοῦ

97. *Malcolm Warner - M. Stone, Die Computer Gesellschaft, 1972.*

ἀνθρώπου. Αὐτήν, ἡ ὁποία ἔχει βέβαια τὸ προβάδισμα μπροστὰ ἀπὸ κάθε εἶδος ἀνθρώπινης δραστηριότητος, ὅσο κι ἂν κανένας θὰ ἤθελε νὰ δικαιολογήσῃ τὴν ἀπώλεια αὐτὴ μὲ τὴν πρόοδο.

Ὑπάρχει κίνδυνος, τονίζουσιν ἀκόμη οἱ ἐρευνῆται τῶν ἀλλαγῶν, οἱ ὁποῖες προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τῶν μηχανικῶν μέσων, ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τῶν μηχανικῶν συστημάτων τοῦ αἰῶνα μας, ἀπὸ τὴν τεχνικὴ πρόοδο, ἀπὸ τὴν ἔκταση πού ἔχουν πάρει αὐτὰ σὲ ὅλα τὰ πεδία τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου — στίς βιομηχανικὰ ἀναπτυγμένες χώρες — νὰ χάσῃ ὁ ἄνθρωπος ἓνα μεγάλο μέρος τῆς ἐλευθερίας του.

Ζοῦμε σὲ μιὰ ἐξαιρετικὰ ἀσυνήθιστη ἐποχὴ. Σὲ μιὰ τελείως νέα ἐποχὴ, πού ὁ κόσμος δὲν ἔχει ποτὲ ἰδῆ τὴν ὁμοιά της. Ἡ ἐποχὴ μας ἐρευνᾷ κατὰ ἐπιστημονικὸ τρόπο τὸν οὐρανὸ, τὰ ἐπάνω καὶ τὰ κάτω ἀπὸ τὴ γῆ, κάτι πού ποτὲ ὡς τώρα δὲ γινόταν στὸν κόσμον. Ἡ πρόοδος τοῦ αἰῶνα μας ξεπερνᾷ σχεδὸν τὴν ἀνθρώπινη σκέψη καὶ φαντασία. Τὸ ξέφρενο τῶν μηχανικῶν συστημάτων βάζει σὲ σκέψη ἐκείνους πού ἐξετάζουσιν ὑπεύθυνα τὰ προβλήματα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων, ὥστε ν' ἀπευθύνονται σ' ἐκείνους πού εἶναι σὲ θέση νὰ προλάβουν τὴν καταστροφὴ καὶ τοὺς προτρέπουν νὰ σκεφθοῦν «τί δέον γενέσθαι», μὴπως δηλαδὴ οἱ ζημίαι ἀπὸ τὴν ὅλο καὶ τελειοποιούμενη λειτουργία τῶν μηχανικῶν συστημάτων εἶναι μεγαλύτερες ἀπὸ τὶς ὠφέλειες.

Τὸ ἡθικὸ αὐτὸ πρόβλημα τῆς ἐκτάσεως πού παίρνουν τὰ μηχανικὰ συστήματα ἐπάνω στὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων παρουσιάσθηκε πρόσφατα στίς χώρες πού κάνουν πολὺπλευρὴ καὶ πολύμερὴ χρῆση τῶν μέσων αὐτῶν, ὅπου καὶ ἀντελήφθησαν οἱ ἐρευνῆται καὶ οἱ ὑπεύθυνοι ἐπιστήμονες τῶν κοινωνικῶν φαινομένων τὴν καταστροφικὴ ἐπίδραση αὐτῶν τῶν μέσων ἐπάνω στὸν ψυχικὸν κόσμον τῶν ἀνθρώπων, τὴ σκλαβιά, τὴν ὁποία μποροῦν αὐτὰ νὰ ἀπλώσουν ἐπάνω στὰ ἄτομα. Ἡ ἡθικὴ πλευρὰ τοῦ φαινομένου συζητεῖται, ὥστε νὰ δημιουργηταὶ ἤδη στίς μηχανοκρατικὰ ἀναπτυγμένες χώρες μιὰ κοινὴ δημόσια γνῶμη, ἔστω καὶ σὲ περιορισμένη κλίμακα, πού πιέζει στὴν ἐξέταση τοῦ προβλήματος καὶ στὴ λήψη μέτρων κατὰ τῆς χωρὶς ὅρια ἀναπτύξεως τῆς τεχνικῆς, μὲ τὶς ἀπρόβλεπτες δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις ἐπάνω στὴν ὑπόστασι καὶ στὴν ὑφὴ τῆς πνευματικῆς καὶ συναισθηματικῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων. Μέσα σὲ μιὰ τέτοια ἀτμόσφαιρα εἶναι φυσικὸ νὰ ἀποξενώνεται τὸ ἐγὼ ἀπὸ τὸ ἐσὺ σὲ βαθμὸ ἀποκαρδιωτικό.

Ὁ μεγάλος κίνδυνος γιὰ ὅ,τι ἀφορᾷ στίς δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις τῶν μηχανοκρατικῶν δυνάμεων εἶναι πού ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος δὲ συνειδητοποιεῖ τὸ κακὸ, πού μπορεῖ νὰ προέλθῃ ἀπὸ τὴν ὑπερδύναμη τῶν μηχανικῶν συστημάτων. Τοὺς κινδύνους τοὺς ὁποίους ὑποδεικνύουν οἱ ἐρευνῆται τῶν κοινωνικῶν φαινομένων καὶ οἱ ὁποῖοι προέρχονται ἀπὸ τὴ ραγδαίαν ἀνάπτυξη τῶν μηχανικῶν μέσων, ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος τοὺς ἀντικρύζει ἀπαθῶς, σὰν κάτι τὸ φανταστικόν, ἀφοῦ τὸ κακὸ πού μπορεῖ νὰ προέλθῃ ἀπὸ τὶς ἀπρόβλεπτες δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις,

δὲν τοῦ εἶναι, φυσικά, χειροπιαστό καὶ δὲν ἀντικατοπτρίζεται κατὰ ρεαλιστικὸ τρόπο στὴ ζωὴ του. Ὡστόσο τὸ κακὸ ὑπάρχει καὶ ἐπηρεάζει τὴ ζωὴ καὶ τὴ συμπεριφορὰ τῶν ἀνθρώπων ἔτσι, ὥστε αὐτοί, οἱ πολλοί, νὰ ἀπατῶνται ὡς τὸ σημεῖο νὰ μὴν ἀντιλαμβάνονται καὶ τὸ μικρότερο ἢ τὸ μεγαλύτερο κρημνὸ, μπρὺς στὸν ὁποῖο στέκεται ἡ ἀνθρώπινη κοινωνία, μὲ κίνδυνο νὰ πέση. Δυστυχῶς δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ἀφυπνίσῃ κανένας τοὺς ἀνθρώπους ἢ νὰ τοὺς μετακινήσῃ ἀπὸ τὴν ἀπάθειά τους. Οἱ πολλοὶ βλέπουν μόνο τὰ ἄμεσα ἀποτελέσματα μερικῶν καταστάσεων πολέμου, π.χ. εἰρήνης, ἀνεργίας, μολύνσεως τοῦ περιβάλλοντος καὶ λοιπὰ παρόμοια προβλήματα τῆς ἐπιβιώσεως τοῦ ἀνθρώπου. Πέρα ὅμως ἀπ' αὐτά, ἀξιόλογοι ἐρευνῶνται θέτουν σήμερα τὸ ἐρώτημα: ποῖο εἶδος ἀνθρώπου θὰ ἐπιβίωσῃ καὶ ποιά μορφή καὶ εἶδος ἀνθρώπινης κοινωνίας; Ἡ ἀτομικὴ ἐλευθερία καὶ ἡ ἰδιωτικὴ ζωὴ τοῦ ἀτόμου εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς σπουδαιότερες ἀξίες τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. Αὐτὴ ὅμως ὅλο καὶ κινδυνεύει νὰ ἀρπαγῇ ἀπὸ τὰ τεχνοκρατικὰ συστήματα.

Ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος ἔφτασε ὡς τὶς πύλες τοῦ διαστήματος, ἄρχισε νὰ τὶς ἀνοίγῃ. Ὡστόσο ἡ θαυμαστὴ ἱκανότητά τῆς προσαρμογῆς του, ὅπως παρατηροῦν οἱ σύγχρονοι ἐρευνῶνται⁹⁸, κινδυνεύει ἀπὸ τὶς συνεχῶς ἐπιταχυνόμενες ἀλλαγές, ἐπεὶ οἱ ἄνθρωποι τῶν κοινωνιῶν τοῦ τεχνοκρατικοῦ κόσμου δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ τὶς ἀφομοιώσουν. Καὶ τοῦτο, γιατί ἡ δημιουργικὴ εὐελιξία, ἡ ἀνανεωτικὴ ἐπίδραση καὶ ἡ ἐξελικτικὴ δύναμη τῆς τεχνολογίας αὐξάνει κατὰ γεωμετρικὸ τρόπο. Ἡ μεγάλῃ ἐπιτάχυνση τῶν ἀλλαγῶν παρατηροῦν ὅτι ἐπιφέρει μέσα στὶς κοινωνίες «κλονισμόν». Δημιουργεῖται ἕνας νέος πολιτισμὸς, ὁ ὁποῖος «κάθεται» ἐπάνω σὲ ἕναν παλιό, ποὺ συνεχῶς ἀλλάζει τὶς παραδεδομένες ἀξίες, ὥστε τὸ ἄτομο, μὲ τὴ διαρκῆ αὐτὴ ἀναστάτωση, νὰ χάνῃ τὸν προσανατολισμὸ του. Ὁ Τόφφλερ παρατηρεῖ πὼς ὁ «κλονισμὸς» τοῦ μέλλοντος δὲν ἔχει περιληφθῇ σὲ κανέναν ἀπὸ τοὺς κλασσικοὺς καταλόγους ψυχικῶν ἢ κοινωνικῶν ἀσθενειῶν, ἀλλὰ ἴσως σύντομα ἀποδειχθῇ ὡς ἡ πιὸ σαρωτικὴ ψυχικὴ ἀρρώστια γιὰ τοὺς κατοίκους τῶν πόλεων. Ἡδη ἑκατομμύρια ἀστῶν παρουσιάζουν ξαφνικά ψυχολογικὲς μεταπτώσεις, προερχόμενες ἀπὸ ἀμηχανία, ἔντονη σύγχυση, ἀξζανόμενο ἄγχος, ἰδιόμορφες ἀλλαγές σκοπῶν καὶ πανικόβλητη βιασύνη νὰ ξεφύγουν ἀπὸ ὅλα αὐτά. Παραπονοῦνται πὼς «δὲν μποροῦν νὰ τὰ καταφέρουν». Μερικοὶ φανερόνουν τὴν παράδοξη συμπεριφορὰ, ποὺ ἀνάφερε ὁ Παυλῶφ στὰ ἀποτελέσματα τῶν περιφῆμων πειραμάτων του: «ἀντιμετωπίζουν δηλαδὴ μιὰ ἐξωτερικὴ ἐνόχληση μὲ τεράστια ἐκρηξὴ αἰσθημάτων, πέφτουν συχνὰ σ' ἕνα

98. *Ἄλβιν Τόφφλερ*, Ἡ σύγκρουση μὲ τὸ μέλλον, περιοδ. «Διάλογος», Φθινόπωρο 1971, σ. 3 κ.ε. Πρόκειται περὶ ἐξαιρετικῶν παρατηρήσεων τοῦ καθηγητοῦ τῆς Κοινωνιολογίας στὴ Νέα Σχολὴ Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν στὸ Πανεπιστήμιο Κόρνελ, σχετικὰ μὲ τὶς ἀπανωτὲς καὶ ραγδαῖες ἀνακαλύψεις καὶ ἐφαρμογές, χωρὶς, ὥστόσο, τὴν πρόβλεψη, ἂν αὐτὲς θὰ ὠφελήσουν ἢ θὰ ζημιώσουν τὴν ἀνθρωπότητα.

ἀκατανόητο ξέσπασμα μανιακοῦ θυμοῦ⁹⁹. Ἡ ταχύτητα τῶν ἀλλαγῶν βρίσκει τοὺς σύγχρονους ἀνθρώπους ἀπροετοίμαστους σὲ σημεῖο ποὺ νὰ πνίγονται κάτω ἀπὸ ἓνα καταγίσιμὸ σωματικῶν καὶ ψυχικῶν προβλημάτων. Στὸν τόπο μας δὲν ἔχουμε φτάσει ἀκόμη ὡς τὸ κρίσιμο αὐτὸ σημεῖο, ποὺ παρατηρεῖται στὶς μεγάλες πόλεις τῶν τεχνοκρατικῶν ἀναπτυγμένων χωρῶν. Ὡστόσο κι ἐδῶ ἡ σύγχυση στὸν προσεκτικὸ παρατηρητὴ εἶναι κάπως αἰσθητή.

Τρεῖς παράγοντες ἔχουν ἐπισημάνει οἱ ἐρευνηταὶ τῶν κοινωνικῶν ἀλλαγῶν, ποὺ μεταβάλλουν τὸ ψυχολογικὸ κλίμα: τὴν ταχύτητα τῆς ἀλλαγῆς, τὸ νεωτερισμὸ καὶ τὴ διαφοροποίηση. Ἡ ταχύτητα τῆς εἰσβολῆς στὴ ζωὴ μας τῶν μηχανικῶν μέσων καὶ τῶν πάσης φύσεως νέων ἐφαρμογῶν τῆς τεχνολογίας καὶ ἡ ἐπιταχυνόμενη ἀλλαγὴ καὶ ἀντικατάσταση αὐτῶν μὲ ἄλλα νεώτερα, μᾶς ἀναγκάζει, παρατηροῦν, νὰ συνδεόμαστε καὶ νὰ ἀποσυνδεόμαστε μὲ τὸ περιβάλλον σὲ ρυθμὸ συνεχῶς γοργότερο. Μὲ ἄλλα λόγια ἡ ἐπιτάχυνση αὐτὴ μικραίνει τὴ διάρκεια τῶν σχέσεών μας μὲ πρόσωπα, πράγματα ἢ τόπους — κι αὐτὸ ἀποτελεῖ, τονίζουν, ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια αἷτια τοῦ κλονισμοῦ τοῦ μέλλοντος.

Οἱ δεσμοὶ μας μὲ τὰ πράγματα ἐπιβραχύνονται. Ἡ διάρκεια τῶν δεσμῶν μὲ τὸ φυσικὸ περιβάλλον λιγοστεύει. Εἶναι πολλὰ πράγματα ποὺ σήμερα ἐμφανίζονται καὶ φεύγουν ἀπὸ τὴ ζωὴ μας μὲ γοργὸ ρυθμὸ. Γκρεμίζουμε δολόκληρες γειτονιές καὶ δημιουργοῦμε νέες μὲ ρυθμὸ ποὺ ζαλίζει. Δημιουργοῦμε πολυκατοικίες, δηλαδὴ μιὰ ὅσο τὸ δυνατόν ἀπρόσωπη κατοικία. Ὁ ἐπιταχυνόμενος ρυθμὸς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς στὶς μεγαλουπόλεις καὶ στὰ τεχνολογικῶς ἀναπτυγμένα κράτη ἐπιδρᾷ σὲ κάθε ἄτομο ἔτσι, ὥστε νὰ ἀναγκάζεται αὐτὸ νὰ δημιουργῇ καὶ νὰ σπᾷ δεσμοὺς ὅλο καὶ πιὸ γρήγορα τόσο μὲ τὰ πράγματα, ὅσο καὶ μὲ τοὺς ἀνθρώπους. Ἐτσι φτάνουμε μέσα στὶς μεγάλες πόλεις στὸ ἀπρόσωπο τῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων¹⁰⁰, κάτι ποὺ ἔχει μεγάλη ἐπίδραση στὴ συναισθηματικὴ ποιότητα τῶν βραχύβιων δεσμῶν μας. Δὲν ὑπάρχουν πιά οἱ μακρόβιες ἀνθρώπινες σχέσεις. Κι ὅπου αὐτὲς ὑπάρχουν, δὲν ἀποτελοῦν τὸν κανόνα, ἀλλὰ τὴν ἐξαίρεση, γιατί ὁ ἄνθρωπος τῶν τεχνοκρατικῶν κοινωνιῶν ὑφίσταται ἀπὸ τὸν ταχύ ρυθμὸ τῆς ζωῆς ἀδιάκοπη πίεση γιὰ προσωρινότητα στὶς ἀνθρώπινες σχέσεις του. Ἐτσι δημιουργεῖται μιὰ διαδικασία προσωρινῶν ἐπαφῶν.

Ἄν οἱ ἄνθρωποι τῶν τεχνοκρατικῶν κοινωνιῶν εἶχαν νὰ ἀντιμετωπίσουν μόνον τὴ μεγάλη ταχύτητα, μὲ τὴν ὁποία πρέπει νὰ παίρνουν ἀποφάσεις, τὸ πρόβλημα τῆς ζωῆς τοὺς, λένε οἱ κοινωνιολόγοι, δὲ θὰ ἦταν δυσβάσταχτο. Ἡ ταχύτητα μόνη δὲν ἀποτελεῖ, σημειώνουν, καταθλιπτικὸ παράγοντα, παρὰ ὅταν αὐτὴ συνδυάζεται μὲ τὸ καινοφανές, τὸ καινούριο, τὸ νέο, τότε ἐπιτείνει τὴν ἔνταση τῆς ζωῆς στὰ μεγάλα ἀστικά κέντρα. Κι αὐτὸ τὸ καινούριο γίνεται συνεχῶς περυσότερο ἀπὸ τὸ παλιό.

99. *Ἀλβιν Τόφφλερ*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 4.

100. *Ἰω. Ν. Ξηροτόρη*, *Magna Civitas, Magna Solitudo*, 1970.

Τὸ πλῆθος τῶν νεωτερισμῶν σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς ἀσκειῖ ἄμεση ἐπίδραση ἐπάνω στὴ ζωὴ τῶν ἀστῶν. Παντοῦ παρουσιάζεται τὸ νέο, τὸ καινούριο, μὲ τὸ ὁποῖο παλεύει ὁ ἄνθρωπος στὴν καθημερινή του ζωὴ. Παράξενα νέα γεγονότα κατακλύζουν τὴ ζωὴ του, ποὺ ἀπαιτοῦν προσοχὴ καὶ κατανόηση. Νέες κοινωνικὲς μορφές, νέα κοινωνικὰ σχήματα κάνουν τὴν ἐμφάνισή τους, νέοι τρόποι ζωῆς κλπ. "Ὅλα αὐτὰ ἀπαιτοῦν προσπάθεια προσαρμογῆς, ἀλλαγὴ νοοτροπίας, γιὰ νὰ μπορέσῃ ὁ ἄνθρωπος νὰ κατανοήσῃ αὐτὸ ποὺ συντελεῖται γύρω του. Ἡ πληθώρα τῆς προσφορᾶς προκαλεῖ τὴ διαφοροποίηση, ποὺ συμβάλλει, ὅπως παρατηροῦν οἱ ἐρευνηταὶ τῶν κοινωνικῶν φαινομένων, στὴ βασικὴ ἀλλαγὴ τοῦ τρόπου τῆς ἀστικῆς ζωῆς καὶ θέτει ἔτσι σὲ κίνδυνο τὴν προσαρμοστικότητά μας καὶ τὴν ικανότητα γιὰ λήψη ἀποφάσεων.

Τὸ κακὸ δὲν εἶναι οἱ ἀλλαγές αὐτές καθαυτές, ἀλλὰ οἱ ἀλλαγές ποὺ γίνονται χωρὶς πρόγραμμα ἢ κατεύθυνση, δίχως εἰρμὸ καὶ στόχους. Οἱ ἀλλαγές ὅμως δὲν παρουσιάζονται ἀπὸ μόνες τους, παρὰ ἐμεῖς τις προκαλοῦμε. Γι' αὐτὸ κι ἐμεῖς πρέπει νὰ τις κατευθύνουμε, νὰ ὑπολογίζουμε τις ἐπιπτώσεις τους κι ὄχι νὰ κατευθυνόμαστε ἀπ' αὐτές. Νὰ ἐλέγχουμε τὰ ἀποτελέσματά τους, νὰ βάζουμε κάτω ἀπὸ ἔλεγχο τὴν ἐπιτάχυνση τῶν ἀλλαγῶν, τὸν πληθωρισμὸ τοῦ νέου καὶ τὴ μεγάλη διαφοροποίηση. Ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ προσπαθήσῃ νὰ δαμάσῃ τὴν τεχνολογία, νὰ θέσῃ τις δυνάμεις του κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχό του, γιατί ἄλλιως δὲν μπορεῖ νὰ κρατηθῇ ἡ μορφή καὶ ἡ ποιότητα τῆς ζωῆς μέσα στὰ ὅριά της. Καὶ ὁ ἄνθρωπος ὅλο καὶ θὰ ἀποξενώνεται ἀπὸ τὸ συνάνθρωπό του, τὸ ἐγὼ δὲ θὰ βρίσκῃ τὸ δρόμο πρὸς τὸ ἐσὺ.

"Ὅλα αὐτὰ βέβαια δὲν ἔχουν καμιά ἀπολύτως σχέση μὲ ὅ,τι ὀνομάζουμε ἀντίθεση πρὸς τὴν τεχνικὴ πρόοδο. Ὡστόσο πάλι τονίζεται ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὰς τῶν κοινωνικῶν φαινομένων πὼς «θα πρέπει κανένας νὰ εἶναι ἐγωιστῆς ἢ ἀνεύθυνος, ἂν νομίζει ὅτι ὁ ὁδοστρωτήρας τῆς τεχνολογίας μπορεῖ νὰ προχωρῇ ἀκαθοδήγητος καὶ ἀκατευθυντος, χωρὶς σκοπὸ καὶ πρόγραμμα, κατὰ ἓνα κοντόφθαλμο καὶ ἐπικίνδυνον τρόπο. Δὲ χρειαζόμαστε μιὰ τυφλὴ ἐπίθεση ἐνάντια στοῦ συνηθισμένο "ἀποδιοπομπαῖο τράγο" τῆς ἐποχῆς, τῆ μηχανῆς. Ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ δεχόμαστε τυφλὰ κάθε νεοεμφανιζόμενο τεχνολογικὸ νεωτερισμὸ, ἀπλῶς καὶ μόνο ἐπειδὴ εἶναι δυνατὸς καὶ οἰκονομικὰ συμφέρον, τῇ στιγμῇ ποὺ ἡ τεχνολογία ἀποτελεῖ μιὰ ἀπὸ τις κρυφές καὶ γιὰ τοῦτο ἐπικίνδυνες δυνάμεις, πίσω ἀπὸ τὴν ἐπιτάχυνση τῆς σημερινῆς ζωῆς»¹⁰¹.

Δυστυχῶς οἱ πρόοδοι τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνολογίας δὲν ἀποτελοῦν ἐγγυήσεις γιὰ τὴν κοινωνικὴ πρόοδο. Σήμερα διαπρεπεῖς οὐμανισταὶ καὶ τῶν κοινωνικῶν φαινομένων ἐρευνηταὶ ἐρωτοῦν, ἂν μποροῦν νὰ διατυπωθοῦν κριτήρια, μὲ τὰ ὁποῖα θὰ κριθῇ τὸ ἐνδεχόμενο καλὸ ἢ κακὸ μιᾶς δεδομένης ἐπιστημο-

101. **Αλβιν Τόφφλερ*, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 15.

νικῆς ἔρευνας καὶ ἂν μπορῇ νὰ ἐπιβληθῇ ἔλεγχος στὶς ἔρευνες καὶ στὶς ἐφευρέσεις, χωρὶς νὰ καταργηθῇ ἡ πνευματικὴ ἐλευθερία ¹⁰².

Οἱ πρόοδοι τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνολογίας βέβαια δὲν εἶναι κατὰ ἀπαραίτητο τρόπο αἰτίες δυσμενῶν ἐπιπτώσεων, ἀλλὰ καὶ μόνες τους δὲν ἀποτελοῦν ἐγγύηση ὅτι θὰ ἐπέλθῃ βελτίωση στὴν κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου. Ὑπεύθυνοι ἐπιστήμονες καὶ τεχνικοὶ ἄρχισαν πιά νὰ διερωτῶνται, «ἂν οἱ πρόοδοι στὴν ἐπιστήμη καὶ στὴν τεχνολογία σημαίνουν πραγματικὰ καὶ ἀναπόφευκτα βελτίωση καὶ στὴν κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου». Οἱ ὑπεύθυνοι αὐτοὶ ἐπιστήμονες καὶ τεχνικοὶ διατυπώνουν τὴ σκέψη, πὼς ἤρθε πιά ὁ καιρὸς νὰ καταλάβουμε ὅτι ὁρισμένες δυνάμεις εἶναι ἐπικίνδυνες, ὅτι ὁρισμένες ἐφευρέσεις ἀποτελοῦν περισσότερο ἀπειλές, παρὰ ὑποσχέσεις καὶ ὅτι συνεπῶς πρέπει νὰ ἀρχίσουμε νὰ ρωτοῦμε ὄχι ἀπλῶς, ἂν μπορούμε νὰ κάνουμε τοῦτο ἢ ἐκεῖνο, ἀλλὰ ἂν πρέπει νὰ τὸ κάνουμε ¹⁰³. «Πάντα ὑπῆρχαν βέβαια οἱ ἀπαισιοδοξοί, πὺν ἐξέφραζαν ἀμφιβολίες γιὰ τὴν πρόοδο», μᾶς λέει ὁ Κράτς καὶ ἀναφέρει «τὸ φιλόσοφο Ρασελάς, στὸ ἠθικοπλαστικὸ μυθιστόρημα τοῦ Σάμουελ Τζόνσον, πὺν ἐφεῦρε μιὰ ἱπτάμενη μηχανή, ἀλλὰ ἀρνιόταν νὰ ἀποκαλύψῃ τὸ μυστικὸ της, γιὰτὶ δὲ θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπιτραπῇ στοὺς ἀνθρώπους νὰ πετάξουν πρὶν γίνουν ἐνάρετοι». Μπορεῖ βέβαια νὰ μὴν περιμένουμε νὰ γίνουν οἱ ἄνθρωποι ἐνάρετοι, προτοῦ τοὺς στείλουμε στὸ φεγγάρι, ἀλλὰ ἀντιλαμβανόμαστε καλὰ πὼς μὲ τὸ νὰ τοὺς στείλουμε ἐκεῖ, δὲν τοὺς κάναμε ἀναγκαστικὰ καὶ πρὶν ἐνάρετους. Ἡ ἀπαισιοδοξία τοῦ ἐφευρέτου τῆς ἱπταμένης μηχανῆς σήμερα, δυστυχῶς, βρίσκει ἀπόλυτα τὴ δικαίωσή της.

Πὼς νὰ δημιουργηθοῦν ἀνθρώπινες σχέσεις, ὅταν σήμερα ὑποστηρίζεται ὅτι ὁ ἐπιστήμονας δὲν πρέπει νὰ εὐθύνεται γιὰ τὸν τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο χρησιμοποιεῖται ἡ ἀνακάλυψή του; Μερικοὶ ἄλλοι ὑποστηρίζουν πὼς στὸ μέλλον οὔτε ἡ ἐπιστήμη οὔτε ἡ τεχνολογία πρέπει νὰ ἐπιδιώκουν καινούριες ἀνακαλύψεις ἢ νέες ἐφαρμογές τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως, δὶχως προηγούμενη ἔρευνα τῶν δυνατῶν συνεπειῶν τους γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Πάντως ἐκεῖνο πὺν εἶναι σήμερα δεδομένο εἶναι ὅτι ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ τεχνολογία μποροῦν νὰ εἶναι τόσο καταστροφικὲς στὰ χέρια τοῦ ἀνθρώπου, ὅσο καὶ εὐεργετικὲς. Δυστυχῶς δὲν εἶναι εὐκολο νὰ ἐλέγχουμε τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα. Τὴ στιγμὴ πὺν θὰ φανοῦν οἱ δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις μιᾶς ἀνακαλύψεως δὲ θὰ μπορούμε νὰ τὴν ἐξαφανίσουμε. Ἡ διάσπαση τοῦ ἀτόμου μὲ τίς καταστροφικὲς δυνατότητές της εἶναι ἀδύνατο νὰ ἐξοβελισθῇ. Ἐπειτα εἶναι ἐσφαλμένη ἡ ἀντίληψη: ἡ ἐπιστήμη γιὰ τὴν ἐπιστήμη, δηλαδὴ ἡ ἐπιδίωξη τῆς γνώσεως χωρὶς τὴν ἀντίληψη τῶν ἀποτελεσμάτων, πὺν θὰ ἔχῃ ἡ χρησιμοποίησή της. Γνώση βέβαια καὶ δύναμη εἶναι καλὰ μόνον ἐφόσον συμβάλουν στὴν ἀνθρώπινη εὐτυχία καὶ εὐημερία. Εἶναι πολλὰ τὰ ἠθικὰ κριτήρια,

102. Τζόφερ Γούντ Κράτς, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 15.

103. Τζόφερ Γούντ Κράτς, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 14.

μέ τὰ ὅποια πρέπει νὰ ἐξετάζεται ἡ ἐφαρμογὴ μιᾶς ἀνακαλύψεως. Ὡστόσο κανένας ἀπ' ὅσους μποροῦν ν' ἀσκήσουν ἐπιρροὴ δὲ ρώτησε ποτὲ τί εἶναι σπουδαιότερο: νὰ πᾶμε στὸ φεγγάρι ἢ νὰ ἀφανίσουμε τὴ μόλυνση τοῦ περιβάλλοντος ἐπάνω στὴ γῆ; Νὰ κατασκευάσουμε ὑπερηχητικὰ ἐπιβατικὰ ἀεροπλάνα ἢ νὰ ἐξαφανίσουμε τὶς φτωχογειτονιές ¹⁰⁴;

Ἡ ἀνάγκη γιὰ ἠθικὰ κριτήρια ἢ κάποιου εἴδους ἐλέγχο ἐπάνω στὴν τεχνολογία εἶναι ἀσφαλῶς μεγάλη. Ὁλόκληρο τὸ ἀνθρώπινο γένος ἀντιμετωπίζει τὶς ἴδιες περίπου ἀπειλές. Δυστυχῶς οἱ διεθνεῖς ἐλεγχοὶ εἶναι σχεδὸν ἀδιανόητοι σὲ μιὰ ἐποχῇ, ποὺ τὰ ἔθνη τρώγονται ἀναμεταξύ τους γιὰ πράγματα πολὺ πιὸ ἀσήμαντα ἀπὸ τὴ μοίρα τοῦ ἀνθρώπου. Ἔτσι μιὰ ἀρχὴ θὰ μπορούσε νὰ γίνη εὐκολώτερα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς κάθε κοινωνίας μετὰ βάση τὴ δημιουργία ἀνθρωπίνων σχέσεων, ὅπου νὰ ἐξετάζονται τέτοιου εἴδους προβλήματα κάτω ἀπὸ τὸ φῶς ἠθικῶν κριτηρίων μετὰ ἀνθρωπιστικὸ νόημα. Καὶ τότε δὲ θὰ ἀντικρύζεται κάθε γνώση ὡς καλὴ καὶ κάθε τεχνολογικὴ πρόοδος δὲν θὰ θεωρεῖται ὅτι ἔχει προτερήματα καὶ ὅτι ἡ πρόοδος παρουσιάζεται σὰν ἀναπόφευκτη.

Σήμερα ὁ ἄνθρωπος μέσα στὸν ἀνεξέλεγκτο στρόβιλο τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ χάνει τὸν ἑαυτὸ του, ὥστε νὰ μὴν μπορῇ νὰ οἰκοδομήσῃ τὴ ζωὴ του ἀπὸ τὸν πυρήνα τῆς ἀνθρώπινης οὐσίας του. Ὁ ὑπερβολικὰ αἰσιόδοξος θόρυβος γύρω ἀπὸ τὴν ἄνοδο τῆς τεχνικῆς προόδου ἐξαπατᾷ τὸν ἄνθρωπο καὶ δὲ βλέπει τὸν κίνδυνο αὐτῆς τῆς λατρείας του πρὸς τὴ μηχανή, τὸ κενό, τὸ ὁποῖο ἀπειλεῖ ὄχι μόνον τὴν ἀνάπτυξή του, ἀλλὰ πιθανῶς καὶ τὴν καταστροφὴ του. Ὅλες οἱ κατακτήσεις τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ μᾶς προσπορίζουν ἀπλῶς πολιτισμὸ μηχανῆς, τεχνικῆς καὶ ἀνέσεως. Δηλαδή μᾶς προσφέρουν ὑλικά ἀγαθὰ, ἐνεργοῦν καὶ κινοῦνται μέσα στὴν περιοχὴ τῆς ὕλης. Δὲ μᾶς προσφέρουν οὔτε προσηθιὸν τὸν πολιτισμὸ, τὴν πλευρὰ δηλαδή τοῦ ψυχικοῦ κόσμου μας, τῆς δημιουργίας ἀνθρωπίνων σχέσεων, τῆς οὐσιαστικῆς παιδείας μετὰ τὸ ἀρχαῖο ἐλληνικὸ νόημα τῆς «*κουλτούρας*». Ἀπὸ μερικοὺς ψυχολόγους καὶ ἠθικολόγους τῆς ἐποχῆς μας ὁ τεχνικὸς πολιτισμὸς ἀντικρύζεται σὰ μορφὴ χωρὶς κεφαλὴ, σὰν ἓνα ἐπικίνδυνον ἔκτρωμα.

Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῶν φωτεινῶν φαινομένων τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ μας ὑπάρχει σήμερα μιὰ μεγάλῃ ἐρημιὰ γύρω ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, μιὰ ἐρημιὰ ποὺ εἶναι περισσότερο συναισθηματικὴ, ἠθικὴ, κοινωνικὴ καὶ φιλοσοφικὴ. Ἐρευνηταὶ τῆς κοινωνικῆς ψυχολογίας ¹⁰⁵ πιστεύουν στὴν ἀποσαφήνιση τῶν ἀπόψεών τους γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν κοινωνία, πὼς τὰ προβλήματα τοῦ σημερινοῦ κόσμου μποροῦν νὰ λυθοῦν μόνον στὸ ἐπίπεδο τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς. Ὡστόσο ὁ σύγχρονος κόσμος δὲ δείχνει τὴν ἴδια δραστηριότητα στὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν αὐξηση τοῦ ψυχο-ἠθικοῦ ἀνθρώπινου δυναμικοῦ μετὰ τὸν ἀγῶνα

104. *Τζόφερ Γουόντ Κράιτς*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 19.

105. Ὡπως ὁ Β. Φ. Σκίνερ στὸ βιβλίο του *Beyond Freedom and Dignity*, Knof, N. York, 1970.

για τὴν κατάκτηση τοῦ διαστήματος, ὅποτε θὰ ἐξασφαλιζόταν ἓνας καταπληκτικὸς ρυθμὸς ἐξελίξεως γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα στὸ σύνολό της.

Ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος ἔχει δείξει μιὰ ἐξαιρετὴ ἱκανότητα προσαρμογῆς στὴν περίπλοκη δομὴ τῶν συγχρόνων πόλεων καὶ στὴν τεχνολογικὴ καὶ βιομηχανικὴ ἀνάπτυξη ¹⁰⁶. Διακεκριμένοι ὅμως βιολόγοι ἔχουν τὴ γνώμη πὼς ὁ ἄνθρωπος σήμερα πληρώνει τὴν ἱκανότητά του αὐτὴ μὲ νέες ἀρρώστιες, ὅπως ἐπίσης καὶ μὲ μιὰ προοδευτικὴ ἐξασθένιση τοῦ συναισθηματικοῦ κόσμου καὶ τῆς συναισθηματικῆς ζωῆς του. Ὡστόσο οἱ δυνατότητες προσαρμογῆς τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι ἀπεριόριστες. Σήμερα ὁ ἄνθρωπος ἀντιμετωπίζει κινδύνους, ποὺ δὲν ἔχουν προηγούμενο στὸ ἀναπτυξιακὸ του παρελθόν. Ἡ σύγχρονη ζωὴ ἔχει ἐξελιχθῇ τέλεια διαφορετικὰ ἀπὸ τοὺς φυσικοὺς κύκλους, μέσα στοὺς ὁποίους ἀναπτύχθηκε ὁ ἄνθρωπος καὶ μὲ τοὺς ὁποίους ἡ ὑφὴ του εἶναι στενὰ δεμένη. Κάθε ἄτομο, ποὺ ἀλλάζει τὸ φυσιολογικὸ ρυθμὸ τῆς ζωῆς του, ὑπόκειται σὲ σωματικὲς, ψυχικὲς καὶ πνευματικὲς ἀλλοιώσεις, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴ διαταραχὴ τῶν ὁρμονικῶν ρυθμῶν, ὅπως πιστοποιοῦν οἱ βιολόγοι, κάτι ποὺ ἐπιδρᾷ στὴ συμπεριφορὰ τῶν ἀνθρώπων, γιὰτὶ ὁ ρυθμὸς τῆς βιολογικῆς ἐξελίξεως εἶναι τόσο ἀργός, ὥστε νὰ μὴν μπορῇ νὰ παρακολουθῇ τὴ ραγδαία τεχνολογικὴ καὶ κοινωνικὴ ἀλλαγὴ. ¹⁰⁷

Μέσα στὸν ἀπὸ ἡμέρα σὲ ἡμέρα αὐτοματοποιούμενο κόσμο μας δύο πράγματα ζητᾷ ἡ ζωὴ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο: ἐπίμονη ἐργασία καὶ κατανάλωση. Ἐπαγγελματικὴ ἀπόδοση καὶ κατανάλωση εἶναι δύο πράγματα στενὰ συνδεδεμένα σήμερα μέσα στὶς βιομηχανικὲς κοινωνίες μας καὶ δείχνουν τὴν κοινωνικὴ θέση ποὺ παίρνει κάθε ἄτομο. Αὐτὰ τὰ δύο εἶναι οἱ δυνάμεις ποὺ κυριαρχοῦν στὶς μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων σχέσεις. Αὐτὲς ὀρίζουν τὴν ἀποτίμηση τοῦ ἴδιου τοῦ φύλου μας καὶ τὴ συμπεριφορὰ μας ἀπέναντι τοῦ ἄλλου.

Ἐπειτα κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τοῦ βιομηχανικοῦ πνεύματος τείνομε ἔτσι, ὥστε κάθε ἡθικὴ ἀμοιβὴ νὰ τὴν ἐξαργυρώνουμε μὲ χρήματα ἢ νὰ τὴν ἀνταλλάσσουμε μὲ κάτι ἄλλο πάλι συμφεροντολογικόν, ποὺ στὸ βάθος του κρύβεται πάντα ἡ ὕλη. Ὅπου ὑπάρχει ἡ ἡθικὴ ἀμοιβή, ἐκεῖ λίγοι τὴν ἀποδέχονται σήμερα μὲ τὸ πραγματικὸ της νόημα καὶ τοῦτο, γιὰτὶ οἱ κοινωνίες μας διαποτίζονται ἀπὸ τὴν ἰδέα καὶ τὴν πίστη, ὅτι ὅλα ἀνταλλάσσονται. Τὸ χρῆμα πῆρε μιὰ τέτοια θέση ὡς μέσον, ὥστε νὰ γίνεταί τὸ κινητῆριον νεῦρον τῶν πραγμάτων. Πῆρε μιὰ ἀπολυτότητα μὲ τὸ ἅπλωμά του σ' ὅλα τὰ πεδία τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων, ποὺ δείχνει καθαρά τὸν κρημνὸ τῆς ὑλιστικῆς ἀντιλήψεως, πὼς ὅσα καὶ ἱερὰ τῆς ζωῆς μας πράγματα δένονται μὲ τὸ χρῆμα. Εἶναι θλιβερώτατη ἡ διαπίστωση τοῦ μεγάλου κινδύνου, ὅταν διαβάξῃ κανένας σὲ δια-

106. Ὅπως ὁ *Ρενὲ Ντυπώ*, Ὑπερπροσαρμογὴ στὸ περιβάλλον; περιοδ. «Διάλογος», Φθινόπωρο 1971, σ. 17 κ.έ.

107. *Ρενὲ Ντυπώ*, Ὑπερπροσαρμογὴ στὸ περιβάλλον; περιοδ. «Διάλογος», Φθινόπωρο 1971, σ. 19.

φημίσεις τούτη τὴν πανάθλια μαρτυρία: «Τί σᾶς δένει μὲ τὸν ἄνθρωπό σας; Μιὰ κατάθεση σὲ κοινὸ λογαριασμό. Ἔχετε ἓνα βιβλιάριο κοινὸ μὲ τὴν (τὸν) σύζυγό σας ἢ μὲ ὁποιοδήποτε ἄλλο πρόσωπο. . .»¹⁰⁸. Ἐρχεται σὰν ἐπεξήγηση ἐκείνου, πού θά σέ δέση μὲ τὴ γυναίκα σου ἢ μὲ τὸν ἄντρα σου ἢ μὲ ἄλλο στενὰ δικό σου πρόσωπο, δηλαδή μιὰ κοινὴ κατάθεση, τὸ χρήμα. Ὅλα μετριοῦνται μὲ τὸ χρήμα. Ἐδῶ, στὸ σημεῖο αὐτό, κρύβεται ἓνας σοβαρὸς κίνδυνος κοινωνικός, ἡ ἀντίληψη ὅτι μπορεῖ κανένας νὰ τὰ ἔχη ὅλα μὲ τὸ χρήμα. Αὐτὸ τὸ πνεῦμα διαποτίζει σήμερα, χωρὶς νὰ τὸ ἀντιλαμβάνεται κανένας ἄμεσα, τὴ σκέψη τῶν ἀνθρώπων, τὴ στάση τους καὶ τὴ συμπεριφορὰ τους στὴ συμβιωτικὴ τους ζωὴ.

Γιὰ νὰ σωθοῦν οἱ ἄνθρωποι ἀπὸ τοὺς διαρκῶς καὶ ἀδιαλείπτως αὐξανόμενους κινδύνους τῆς ἀναπτυξιακῆς λαιμαργίας, πρέπει, τονίζουν σήμερα οἱ ἐρευνηταί, νὰ στραφοῦν πρὸς τὴν ἀπλότητα, τὸ πνεῦμα τῆς συνεργασίας, τὸ ὄραμα ἑνὸς κόσμου ἀδιαίρετου, τὴν ἀγάπη πρὸς τὴ φύση. Νὰ διευκολύνουν τὴν πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσύ. Νὰ ἀναπτύξουν τὶς ἀνθρώπινες σχέσεις. Ἀπὸ τὴν ὀπτική γωνιά τῆς ἀγάπης πρέπει νὰ ἀντικρύζουμε τὸν πλησίον μας. Ἀλλιῶς μὲ τὸν ὅλο καὶ αὐξανόμενο μηχανικὸ αὐτοματισμὸ θὰ φτάσουμε νὰ ἀντικρύζουμε τὸν κόσμο ἀπὸ τὴ γωνιά του, ἀπὸ τὸ σημεῖο του. Ἐτσι ὁ ἄνθρωπος μὲ τὰ αἰσθήματά του θὰ μένη παράμερα καὶ πιὸ πίσω ἀπὸ τὸ ἔργο τῶν χειρῶν του καὶ τῆς νοημοσύνης του, ἐξαρτημένος ἀπὸ τὸν μηχανικὸ αὐτοματισμὸ, οἶονεὶ ὑποχείριος καὶ ἀδύναμος, αἰχμάλωτος.

108. Ἐφημ. «Τὸ Βῆμα», 15.2.1973. «Αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ διαφήμιση δὲ δημοσιεύεται καὶ δὲν κυκλοφορεῖ μόνο στίς καλὰ ἀναπτυγμένες βιομηχανικὲς κοινωνίες τῶν ΗΠΑ καὶ τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, ἀλλὰ καὶ στὸν τόπο μας, στὴν πρωτεύουσά μας».

ΓΕΝΙΚΗ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΗ

Ἡ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση προχωροῦσε καὶ ἀναπτυσσόταν στὶς ἀρχὲς τοῦ ξεκινήματός της κάπως ἀργά, ἀλλὰ κατόπιν μὲ γοργό ρυθμὸ μέσα σὲ μιὰ μεθυστικὴ κατάσταση γιὰ τὰ ἐπιτεύγματα καὶ τὶς ἐπιτυχίες της, γιὰ τὶς κατακτήσεις της καὶ τὶς ἀλλαγὲς ποὺ ἐπέφερε σὲ πολλὰ πεδία καὶ κυρίως στὸ οἰκονομικό. Ὡστόσο λησμονοῦσε νὰ λάβῃ ὑπόψη της τὸν ἴδιο τὸν ἄνθρωπο. Ὁ κόσμος πετυχαίνει καὶ πέτυχε τὴν ἐκπλήρωση πολλῶν οἰκονομικῶν σκοπῶν· φαίνεται ὅμως πῶς στὰ ἐπιτεύγματά του ξέχασε τὸ σκοπὸ τῆς ζωῆς. Παρ' ὅλη τὴ μεγάλη ἐπίδραση ποὺ ἀσκεῖ στὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ἡ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση, ἡ ἄνευ προηγουμένου πρόοδος τῆς τεχνικῆς δὲ μᾶς ἔδωκε τὸ νόημα τῆς ζωῆς, ἀλλὰ οὔτε καὶ πρόκειται νὰ μᾶς τὸ δώσῃ, γιατί οἱ σκοποὶ καὶ τὸ νόημα τῆς ζωῆς δὲ βρίσκονται μέσα στὴν τεχνικὴ, παρὰ μέσα στὸν ἴδιο τὸν ἄνθρωπο.

Οἱ κοινωνίες μας σήμερα εἶναι — καὶ μὲ τὸ δίκιο τους, θὰ λέγαμε — ὑπερῆφανες γιὰ τὴ νοητικὴ ἐφευρετικὴ δύναμη τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὁποία ἔχει φτάσει στὸ πεδίο τῆς τεχνικῆς δραστηριότητάς του, σὲ ὑψηλότατο σημεῖο, σὲ ἀναπάντεχο βαθμὸ, σὲ ὑπερανάπτυξη. Ἀπὸ μιὰ ἄλλη πάλι ἄποψη οἱ κοινωνίες μας θεωροῦνται σήμερα ὑπανάπτυκτες, γιατί δὲν μπόρεσαν νὰ δώσουν στὸν ἄνθρωπο πληρότητα ζωῆς καὶ δὲ δημιούργησαν σχέσεις ἀρμονικῆς ἀνθρώπινης συμβιώσεως.

Μιὰ ἀπλὴ ἀλλαγὴ τῆς δομῆς τῆς κοινωνίας στὰ πεδία τῆς πολιτείας, τῆς ἐκκλησίας, τῆς οἰκονομίας κλπ. δὲν πρόκειται νὰ βοηθήσῃ, ἐνόσο ὁ καθένας μας δὲ μαθαίνει νὰ ἀντικρῦξῃ τὴ ζωὴ στὴν πληρότητά της καὶ νὰ δημιουργῇ θετικὲς ἀνθρώπινες σχέσεις ψυχικῆς ἐπαφῆς μὲ τὸ συνάνθρωπό του, ἂν δὲν ἀντιληφθῇ πῶς ὁ ἄνθρωπος εἶναι γιὰ τὸν ἄνθρωπο κάτι τὸ ἅγιο. Φαίνεται πῶς γίνεται ἀντιληπτό, ὅτι ὅλες οἱ ἐπιτεῦξεις τῆς τεχνικῆς προόδου δὲν πρόκειται νὰ ὠφελήσουν τὸν ἄνθρωπο σὲ διάρκειαν, ἂν αὐτὸς δὲ βάλῃ φρένο καὶ δὲ στρέψῃ τὴν προσοχή του πρὸς τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του, δηλαδὴ πρὸς τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴ δημιουργία ἀνθρωπίνων σχέσεων ἀρμονικῆς συμβιώσεως. Ἄν δὲ γίνῃ αὐτό, τότε στὸ τέλος τῆς πορείας του, μὲ τὴ βιομηχανικὴ καὶ τεχνικὴ ἐπανάσταση ποὺ ξεσήκωσε, θὰ καταλήξῃ καὶ θὰ συναντήσῃ μιὰ ἀθεράπευτα ἄρρωστη κοινωνία, ποὺ θ' ἀποτελεῖται ἀπὸ μέλη, τὰ ὁποῖα θὰ ἔχουν χάσει κάθε ἔχνος ὑγιῶν σχέσεων ἀνάμεσά τους ¹⁰⁹.

Ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ ἀμυνθῇ καὶ νὰ προφυλαχθῇ ἀπὸ τὶς συνέπειες τῆς πλάνης του, ἂν δημιουργήσῃ μιὰ ψυχικὰ ὑγιᾶ κοινωνία, ἡ ὁποία ν' ἀνταποκρι-

109. *Erich Fromm*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 22.

νεται στις ανάγκες του, ανάγκες οι οποίες προκύπτουν από τους όρους και τις συνθήκες της υπάρξεώς του. Μιά κοινωνία, μέσα στην οποία θα αναστρέφεται ο άνθρωπος με τους συνανθρώπους του με αγάπη, μέσα στην οποία θα ριζώνη στο χῶμα της αδελφοποιήσεως και της αλληλεγγύης. Μιά κοινωνία, ἡ οποία θα τοῦ χαρίσῃ τὴ δυνατότητα νὰ αἰρεται ἀπάνω ἀπὸ τὴ φυσικὴ κατάστασή του μὲ δημιουργικὸ ἀνάστημα κι ὄχι μὲ τὴν καταστροφή. Μιά κοινωνία, μέσα στην οποία ὁ καθένας θὰ αἰσθάνεται τὴν ἀτομικότητά του σὰ βίωση τοῦ εἶναι του, σὰν ὑποκείμενο τῶν δυνάμεων κι ὄχι σὰν προσαρμογὴ πρὸς τὴν ἀγέλη, τὴ μάζα.

Ἄν ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος τῶν βιομηχανικῶν κοινωνιῶν καὶ τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ κατορθώσῃ νὰ τακτοποιήσῃ τὶς σχέσεις του πρὸς τὸ φυσικὸ καὶ τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον του κατὰ λογικὸ κι ὄχι κατὰ τυφλὰ παράλογο τρόπο, ἂν τὰ ἀντικείμενα, τὰ κατασκευάσματά του, γίνουν πραγματικοὶ ὑπηρέτες του κι ὄχι τὰ εἰδωλά του καὶ «χρῆσοι μόσχοι», τότε θὰ βρῇ τὸν ἑαυτὸ του, τὸ ἐγὼ του θὰ πορευθῇ σὲ φιλικὴ συνάντηση πρὸς τὸ ἐσύ, θὰ βγῇ ἀπὸ τὸ ἀδιέξοδο καὶ θὰ ἔχῃ νὰ κἀνῃ μὲ πραγματικὰ ἀνθρώπινα προβλήματα καὶ ἀντιξοότητες. Θὰ ἀποχτήσῃ θάρρος, πλήρη φαντασία, θὰ γίνῃ ἱκανὸς γιὰ τὴ χαρὰ καὶ τὴ λύπη. Οἱ δυνάμεις του τότε θὰ τεθοῦν στὴν ὑπηρεσία τῆς ζωῆς κι ὄχι τοῦ θανάτου. Ἡ νέα φάση τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας, ἂν αὐτὴ παρουσιασθῇ, θὰ εἶναι μιὰ ἀρχὴ κι ὄχι ἓνα τέλος.

Παρά τὴν ἄνοδο τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου, τὴν εὐημερία καὶ τὸν ἐλεύθερο χρόνο, ποὺ χάρισε στὸ σύγχρονο ἄνθρωπο ἡ βιομηχανικὴ καὶ τεχνικὴ ἐπανάσταση, παρὰ τὶς μεγάλες δυνατότητες καὶ εὐκαιρίες, γιὰ νὰ μπορῇ ἀπερίσπαστα νὰ στρέφεται πρὸς τὰ ἔσω, νὰ ἀντικρύζῃ τὰ πράγματα μὲ αἰσιόδοξη διάθεση καὶ νὰ μένῃ εὐχαριστημένος, δὲν εἶναι οὔτε εὐτυχὴς οὔτε εὐχαριστημένος, δὲν ἔχει ἐσωτερικὴ γαλήνη. Οἱ εἰκαστικὲς τέχνες καὶ ἡ ποίηση, ποὺ πάντα, αἰώνια, ἦταν ἡ ἔκφραση τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου τοῦ ἀνθρώπου, μᾶς δείχνουν μὲ καθαρότητα ποὺ τρομάζει, ὅτι ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος εἶναι ἓνα ἀνήσυχο, ταραγμένο, διχοτομημένο, σχισμένο καὶ πολυπρόσωπο ὄν. Πλουσιότερο ἀπὸ ἄλλες ἐποχὲς σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὶς γνώσεις, τὴν τεχνικὴ, μὲ περισσότερες ἀπὸ ἄλλοτε οἰκονομικὲς καὶ πολιτικὲς δυνατότητες. Ὡστόσο δὲ βρῆκε ὡς τώρα καμιά ἀπ' ὅλους ἀγνωρισμένη λύση γιὰ τὰ βαθύτερα καὶ οὐσιαστικότερα προβλήματα τῆς ζωῆς, ὅπως εἶναι ἡ πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπη, ἡ δημιουργία ἀνθρωπίνων σχέσεων, ἡ πορεία τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσύ, πρὸς μιὰ φιλικὴ καὶ φιλόνηρωτη συνάντηση.

Ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος φαίνεται νὰ ἔχῃ παραμερίσει ἀρκετὰ ὅ,τι εἶναι πνευματικὸ καὶ νὰ ἔχῃ ἀγκαλιάσει σφιχτὰ τὰ χειροπιαστὰ ἀγαθὰ, τὰ ὕλικά ἀγαθὰ. Αὐτὰ τὰ ἔχει κἀνῃ βασικὸ κριτήριό σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸν πολιτισμὸ καὶ τὴν πρόοδο. Δὲν ὑπάρχει βέβαια κανένας ποὺ νὰ μὴν ἐπικροτῇ τὴν ἄνοδο τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου καὶ τὴν ὕλικὴ εὐμάρεια τῶν λαῶν, χωρὶς ὥστόσο νὰ παραλείπεται νὰ καλλιεργοῦνται μ' αὐτὴν καὶ νὰ ξυπνοῦν, νὰ δυναμώνουν καὶ οἱ πιὸ λεπτές

ἐσωτερικὲς τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ θυμικοῦ τῶν ἀνθρώπων δυνάμεις, ποὺ δίνουν τὸ νόημα στὸν ἐξωτερικὸ τοῦ ἀνθρώπου χῶρο.

Ἡ σὲ ἀνώτερο ἐπίπεδο ἀσφάλεια τότε μόνο παίρνει τὸ νόημά της, ὅπως καὶ ἡ εὐημερία, ὅταν συντροφεύεται ἀπὸ ἓνα ὑψηλότερο νόημα διαθέσεως γιὰ θυσία, ἀπὸ ὑψηλὴ συναίσθηση κοινωνικῆς εὐθύνης, ὅταν ἐμψυχώνεται ἀπὸ κάποια τουλάχιστον πνευματικότητα. "Ὅπου ὅμως ἡ ὑλικὴ ἀσφάλεια γίνεται μὲ κάθε θυσία δόγμα, ὅπου φτάνει στὴν παράξενη μανία, πῶς ἀρκεῖ νὰ καλυτερεύσουν οἱ ὑλικοὶ ὅροι ζωῆς, γιὰ νὰ ἐξασφαλισθῇ ἡ δημοκρατία, ἡ ἀγάπη πρὸς τὴν ἐλευθερία καὶ ἡ αἴσθηση τῆς εὐθύνης μας ἀπέναντι τῶν ἄλλων, ἐκεῖ ἀρχίζει ἡ αὐταπάτη. "Ὅπου ἡ ὑλικὴ ἐξασφάλιση γίνεται ὁ πιὸ ὑψηλὸς σκοπὸς τῆς ζωῆς, ὁ πιὸ ὑψηλὸς καὶ μοναδικός, ἐκεῖ ἡ ἀνεξαρτησία καὶ ἡ ἐλευθερία ἀπεμπολοῦνται καὶ ὁ ἄνθρωπος καταλαμβάνεται ἀπὸ ἄμετρη τάση πρὸς τὴν πλεονεξία, ποὺ κάνει τὸν ἄνθρωπο σκλάβο τόσο σωματικά, ὅσο καὶ ψυχικά. Κάνει τὸ θυμικὸ του πέρα ὡς πέρα σκληρό. Νεκρώνει κάθε εἶδος ἀγάπης πρὸς τὸν πλησίον, κάθε κοινωνικὴ ἠθικὴ καὶ ἀρετὴ. "Ὅ,τι καλοῦμε καλοσύνη, φιλία, ἀλήθεια, συμπόνια, κατανόηση, ὅπως καὶ γενικὰ κάθε συναίσθημα ποιότητος εἶναι ξένο κι ἀγνωστο στὴν ψυχὴ τοῦ πλεονέκτη. Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο δὲν ὑπάρχει ὁδὸς ποὺ νὰ ὀδηγῇ ἀπὸ τὸ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ, μὲ τὸ νόημα τῆς φιλικῆς ἀντάμωσης.

Καπιταλισμὸς καὶ κομμουνισμός, τὰ δύο αὐτὰ συστήματα, ποὺ κυβερνοῦν τὸν κόσμο, στηρίζονται ἐπάνω στὴν ἐκβιομηχάνιση τῶν πάντων. Σκοπὸς τους εἶναι ἡ ὅλο καὶ αὐξανόμενη οἰκονομικὴ δραστηριότητα καὶ ὁ ὑλικὸς ἐμπλουτισμὸς σὲ ὅλα τὰ πεδία τῆς ζωῆς. Καὶ τὰ δύο αὐτὰ συστήματα εἶναι κατὰ βάση ὑλιστικὰ στὶς ἐπιδιώξεις τους, παρὰ τὴ χριστιανικὴ ἰδεολογία τῆς Δύσεως καὶ τὸν κοσμικὸ μεσσιανισμὸ τῆς Ἀνατολῆς. Ὁργανώνουν τὸν κόσμο μαζικά, σὲ μεγάλα ἐργοστάσια καὶ σὲ πολιτικὰ μαζικὰ κόμματα. Ἔτσι τὸ ἄτομο καταντᾷ ἓνας τροχίσκος τῆς ὀργανωμένης αὐτῆς μηχανῆς, ποὺ λειτουργεῖ αὐτόματα, ὅπως ἡ μηχανή. Αὐτόματα, ποὺ λειτουργοῦν καὶ ἐνεργοῦν ὅπως οἱ ἄνθρωποι, καὶ ἄνθρωποι, ποὺ πράττουν ὅπως οἱ μηχανές καὶ ποὺ ἡ φρόνησή τους ἔχει μειωθῇ καὶ ἡ νοημοσύνη τους ἔχει ἀνυψωθῇ, ὥστε νὰ προκαλῆται μιὰ ἐπικίνδυνη κατάσταση, ὅπου ὁ ἄνθρωπος ὀπλίζεται μὲ περισσότερη ὑλικὴ δύναμη, χωρὶς νὰ μπορῇ νὰ χρησιμοποιήσῃ ἀνθρωπιστικὰ τὴ γνώση καὶ τὴ σοφία. Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο ὅλο καὶ ἀποξενώνεται ἀπὸ τὸν πλησίον του καὶ τὸν ἑαυτὸ του καὶ ὅλο αὐτοματοποιεῖται, πράγμα ποὺ ὅλο καὶ ὀδηγεῖ πρὸς ψυχικὴ παθολογικὴ ἀρρώστια. Ἔτσι ἡ ζωὴ ἀντικρύζεται χωρὶς νόημα, χωρὶς χαρὰ καὶ πίστη. «*Ὁ καθένας*», λένε, «*εἶναι εὐτυχής*» χωρὶς νὰ τὸ αἰσθάνεται, χωρὶς νὰ σκέπτεται λογικά, χωρὶς ν' ἀγαπᾷ. «*Τὸ πρόβλημα τοῦ 19ου αἰώνα*», λέγει ὁ Ἐριχ Φρόμ¹¹⁰, «*ἦταν πῶς ὁ Θεὸς πέθανε. Τὸ πρόβλημα τοῦ 20ου αἰώνα εἶναι πῶς πέθανε ὁ ἄνθρωπος*». Αὐτὸ γιὰ τὸ δέκατο ἑνατο αἰὼνα σήμαινε τόσο ἀπανθρω-

110. Ἐνθ' ἀνωτ., σ. 320.

πιά, όσο και σκληρότητα. Για τον είκοστο αιώνα σημαίνει την απάνθρωπη απομόνωση του ανθρώπου από τον πλησίον του, από τον εαυτό του. Στὸ παρελθὸν ὁ μοναδικὸς κίνδυνος ἦταν νὰ γίνη ὁ ἄνθρωπος σκλάβος, στὸ μέλλον ὁ μοναδικὸς κίνδυνος θὰ εἶναι νὰ γίνη ρομπότ. Ὡστόσο ἡ ἀνθρώπινη ψυχὴ, ὅταν παίρνη τέτοια μορφή και περιεχόμενο, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι πιά ὑγιής, ἀρρωσταίνει. «Δὲ θὰ μπορῇ νὰ ὑποφέρῃ σὲ διάρκεια τὴν ἐρημιὰ ἐνὸς κόσμου χωρὶς νόημα». Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια εἶναι βέβαια ἀδύνατο τὸ ἐγὼ νὰ πάρῃ τὸ δρόμο πρὸς τὸ ἐσὺ σὲ ἀρμονικὴ συνάντηση. Μέσα στὶς ἐρημιές τῶν ἀνθρώπων δὲν ὑπάρχουν δρόμοι πρὸς τοὺς ἄλλους, ὅλα τείνουν πρὸς τὸ ἀδιέξοδο.

Ὁ κόσμος σήμερα, δυτικὸς και ἀνατολικὸς, πέτυχε πολλοὺς οἰκονομικοὺς σκοποὺς και πολλὰς ἐπιδόσεις στὸ τεχνικὸ πεδίο — ὁ πρῶτος βέβαια περισσότερα ἀπὸ τὸ δεύτερο — ἀλλὰ φαίνεται πὼς ἔχασε τὸ σκοπὸ τῆς ζωῆς. Αὐριο αὐτὸς ὁ κόσμος θὰ βρίσκεται μπρὸς σὲ μιὰ ἀποφασιστικὴ ἐκλογὴ — ὄχι μεταξὺ τοῦ καπιταλισμοῦ και τῶν κομμουνιστικῶν καθεστώτων — μεταξὺ τοῦ ρομποτισμοῦ και τοῦ ἀνθρωπιστικοῦ δημοκρατικοῦ σοσιαλισμοῦ. Ὁ ρομποτισμὸς ἀπειλεῖ ἐξίσου τόσο τὸ ἀστικό, ὅσο και τὸ κομμουνιστικὸ καθεστῶς, τὸ δεύτερο περισσότερο, γιατί ἐκτὸς τῶν ἄλλων πού ἔχει κοινὰ μὲ τὸν καπιταλισμὸ, αὐτὸ ἔχει σὰν προσθετέο και τὴν ἄμεση βία ἐπάνω στὸν ἄνθρωπο. Ἡ πραγματοποίηση τοῦ οὐμανισμοῦ σὲ μιὰ βιομηχανικὴ κοινωνία λέγεται ὅτι βρίσκεται ἀκόμη στὴν ἀκτίνα τῆς δράσεώς μας, στὸ χῶρο τοῦ βεληνεκοῦς. Ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ ν' ἀπαλλαγῇ ἀπὸ τὶς δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις τῆς μανίας του, ἀν στραφῇ πρὸς τὴ δημιουργία μιᾶς κοινωνίας, ἡ ὁποία θὰ ἀνταποκρίνεται στὶς ἀπαιτήσεις, στὶς ἀνάγκες ἐκεῖνες, οἱ ὁποῖες ἐκπορεύονται ἀπὸ τοὺς ὅρους τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἀνθρώπου, ἀπὸ τὸ νόημα τῆς ἀνθρώπινης φύσεως. Μιὰ κοινωνία, ὅπου ὁ ἄνθρωπος νὰ δένεται μὲ τὸ συνάνθρωπό του μὲ ἀγάπη, ὅπου νὰ ριζώνῃ μέσα στὴν ἀδελφούνη και στὴν ἀλληλεγγύη. Μιὰ κοινωνία, πού θὰ προσφέρῃ στὸν ἄνθρωπο τὶς δυνατότητες νὰ ἀρθῇ ἐπάνω ἀπὸ τὸ φυσικὸ ἐπίπεδό του σὲ δημιουργικὴ πράξη κι ὄχι μὲ καταστροφικὴ ἐνέργεια. Μιὰ κοινωνία, ὅπου ὁ καθένας θὰ ζῇ τὴν ἰδιότητα του σὰν ὄν, πού θὰ αἰσθάνεται τὶς δυνάμεις του, κι ὄχι σὰν ὑποκείμενο πού ὑφίσταται διὰ τῆς προσαρμογῆς του στὴν ἀγέλη.

Ἡ δημιουργία μιᾶς τέτοιας κοινωνίας δὲ σημαίνει ὅτι βασιλεῦει μέσα σ' αὐτὴν τέλεια ἀρμονία και ἡ ἔλλειψη κάθε συγκρούσεως ἢ προβλημάτων κοινωνικῆς συμβιωτικῆς ζωῆς. Τουναντίον τὸ πεπρωμένο τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι ἀπαλλαγμένο ἀπὸ περιπέτειες και συγκρούσεις, χωρὶς νὰ βρίσκουν τὴν τελειωτικὴ λύση τους ἢ τὸν παραμερισμὸ τους. Ἀμα ὅμως ὁ ἄνθρωπος φτάσῃ σὲ σημεῖο ὠριμότητας, ὥστε νὰ νικήσῃ ὠρισμένους πρωτογονισμοὺς του, ὅταν κατορθώσῃ νὰ τακτοποιήσῃ κατὰ συνετὸ τρόπο κι ὄχι τυφλὰ και ἀκανόνιστα, τὶς σχέσεις του πρὸς τὴ φύση, ὅταν καταστήσῃ τὰ πράγματα ὄντως ὑπηρετές του, ἀντὶ νὰ

εἶναι εἰδωλὰ του, «τότε θὰ μπορέση πραγματικά», λέγει ὁ Ἑριχ Φρόμ¹¹¹, «νὰ ἀναμετρηθῇ ὁ ἄνθρωπος μὲ τὰ ὄντως ἀνθρώπινα προβλήματα καὶ τὶς μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων σχέσεις. Τότε θὰ ἀποκτήσῃ τὴν ἱκανότητα τοῦ "πάσχειν καὶ χαίρειν", θὰ ἀποκτήσῃ θάρρος καὶ φαντασία. Οἱ δυνάμεις του θὰ τεθοῦν στὴν ὑπηρεσία τῆς ζωῆς καὶ ὄχι στὴ διάθεση τοῦ θανάτου, τοῦ ὀλέθρου. Ἡ νέα φάση τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας, ἂν αὐτὴ ἐμφανισθῇ ποτέ, θὰ εἶναι μιὰ νέα ἀρχή, ἓνα καινούριο ξεκίνημα τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας καὶ ὄχι τὸ τέλος τῆς».

Ὡστόσο τὰ γεγονότα καὶ τὰ σφάλματα, τουλάχιστον στὴν πλειονότητά τους, δείχνουν πὼς ὁ σημερινὸς ἄνθρωπος, ὁ σύγχρονος κόσμος τείνει πρὸς τὸ «ρομποτισμό», πράγμα πού σημαίνει ἀρρωστημένη κατάσταση. Πάντως γεγονότα καὶ πράγματα, ὅσο κι ἂν μᾶς φοβίζουν, δὲν εἶναι ἀρκετὰ δυνατὰ νὰ μᾶς καταστρέψουν τὴν πίστη στὶς δυνατότητες τῆς συνέσεως, τῆς καλῆς θελήσεως καὶ τῆς ἐσωτερικῆς ψυχικῆς ὑγείας, ἐνὸς βέβαια μπορούμε νὰ σκεπτόμαστε τὴν ἐκλογὴ μεταξὺ ρομποτισμοῦ καὶ ἀνθρωπιστικοῦ — δημοκρατικοῦ — σοσιαλισμοῦ.

Ἐνὸς θὰ προσπαθήσουμε νὰ δημιουργήσουμε ἀνθρώπινες σχέσεις συνεργασίας, κατανόσεως καὶ συνεννοήσεως, θὰ πρέπη νὰ ἐλπίζουμε, ὅσο κι ἂν οἱ σκιές τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ ὅλο καὶ ἀπλώνονται καὶ οἱ μηχανές μας γίνονται ἰσχυρότερες. Ἡ καλλιέργεια τῆς ἀνθρωπιᾶς βρίσκεται ἀκόμη στὰ χέρια τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου. Ὡστόσο οἱ κίνδυνοι αἰωροῦνται ὥς «δαμόκλειος σπάθη»: ὁ κίνδυνος τῆς καταστροφῆς τοῦ πολιτισμοῦ μας μὲ πιθανὸ πυρηνικὸ πόλεμο ἢ ὁ κίνδυνος νὰ ξεπέσουμε στὴ δίνη τοῦ ρομποτισμοῦ καὶ νὰ ἀφανισθοῦμε.

Ὁ πολιτισμὸς μας σήμερα εἶναι βίαιος καὶ αὐταρχικὸς καὶ δημιουργεῖ ἓναν τύπο ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος ἀποξενώνεται ἀπὸ τοὺς ἄλλους καὶ ἀπὸ τὸν ἑαυτό του. Ἔτσι ἀποκτᾷ αἰσθήματα μίσους καὶ ἐχθρικότητος, πού κανονίζουν τὴ στάση του ἀπέναντι στοὺς ἄλλους, τοὺς συνανθρώπους του. Δὲν καλλιεργεῖ τὶς δυνατότητες πού ἔχει μέσα του, αὐτὲς πού μποροῦν νὰ ξεπεράσουν τὶς αὐταρχικὲς καὶ βίαιες τάσεις καὶ νὰ τὸν ὀδηγήσουν στὴν ἀνακάλυψη τοῦ ἀληθινοῦ ἀνθρώπου, πού οἱ δημιουργικὲς δραστηριότητές του καὶ οἱ ἀνακαλύψεις του νὰ μὴ χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὴν κατασκευὴ ὅπλων, ἀλλὰ γιὰ τὴν παγκόσμια εἰρήνη. Αὐτὸ ὅμως μπορεῖ νὰ γίνῃ μόνον, ὅταν ἡ ἀνθρωπότητα μάθῃ νὰ θέτῃ τὴν ἀξία τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς ἐπάνω ἀπὸ τὶς ἰδεολογίες, δυνάμεις, χρῆμα, ματαιοδοξίες καὶ ἀρχομανίες. Ἡ κατανόηση ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους εἶναι δυνατὴ μόνον μὲ τὴν ἐγκατάλειψη τῆς ἀρχῆς τῆς βίας, τοῦ ὤμου ἐξαναγκασμοῦ.

Κάτω ἀπὸ τὴ λάμπουσα εὐμάρεια τῶν βιομηχανικῶν κοινωνιῶν σοβεῖ μιὰ ἠθικὴ κρίση ἀπλωμένη σὲ παγκόσμια κλίμακα, πού μπορεῖ νὰ ὀδηγήσῃ σὲ μιὰ παγκόσμια καταστροφή. Κι αὐτὴ ἡ κρίση δὲ βρίσκεται στὸ πνεῦμα, ὅπως λέμε, τῶν ἐποχῶν, παρὰ εἶναι ριζωμένη μέσα στὶς καρδιές τῶν ἀνθρώπων. Ὁ σύγχρο-

111. Ἑριχ Φρόμ, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 322.

νος άνθρωπος φαίνεται να κατέχεται από έναν υπερτροφικό ναρκισσισμό προς το κακό, ώστε να χαίρεται με το να θανατώνη. "Αλλωστε όλες σχεδόν οι σπουδαιότερες επιτεύξεις του ανθρώπου στο πεδίο της τεχνικής των τελευταίων χρόνων κατά το πλείστον στη βάση τους τίθενται κι ακόμη πιο πολύ είναι έτοιμες να θεθούν στην υπηρεσία του θανάτου. Με άλλα λόγια είναι προσαρμοσμένες προς αυτόν. Το κακό είναι βέβαια ειδικά ένα ανθρώπινο φαινόμενο, που όλο και παραμερίζει ή τείνει να καταστρέψη ό,τι είναι τυπικά και ουσιαστικά ανθρώπινο, όπως τη λογική, την αγάπη, την ελευθερία κλπ. "Αν ο άνθρωπος γύριζε πίσω στις αρχαϊκές μορφές της ζωής του, δε θα έπαυε βέβαια να είναι άνθρωπος, γι' αυτό και δεν μπορεί να βρη τη λύτρωσή του στο κακό. Το ζώο μπορεί να μην είναι κακό, γιατί αυτό ενεργεί κινούμενο από τις ένστικτώδεις δυνάμεις του, οι οποίες κατά κύριο λόγο υπηρετούν την αυτοσυνείδησή του. «Το κακό», λέγει ο Έριχ Φρόμ ¹¹², «δοκιμάζει να απλωθή προς το απάνθρωπο, παρ' όλο όμως αυτό, το κακό είναι ως τα κατάβαθα ανθρώπινο, γιατί ο άνθρωπος τόσο λίγο μπορεί να είναι αχρίο ζωο, όσο λίγο μπορεί να γίνη Θεός. Το κακό είναι απόλεια του είναι του ανθρώπου στην τραγική απόπειρά του να ξεφύγη από το ανθρώπινο βάρος του. Η δύναμη που βρίσκεται μέσα στο κακό είναι τόσο πολύ μεγάλη, γιατί ο άνθρωπος είναι εξοπλισμένος με τη δύναμη της φαντασίας, που τον εδ-κολώνει πολύ να βλέπη και να βρίσκη όλους τους δρόμους και τις μεθόδους που οδηγούν στο κακό, έτσι ώστε να πορεύεται προς αυτό. Το μέτρο του κακού στον άνθρωπο ανταποκρίνεται στο μέτρο της "έπαναστροφής στο αρχαϊκό"». Το μεγάλο δυστύχημα είναι που οι προσπάθειες και οι τάσεις του σημερινού ανθρώπου στρέφονται κατ' εξοχήν έναντιον της ζωής, έναντιον του αφανισμού της. "Όσο βέβαια μεγαλύτερος είναι ο βαθμός της τάσεως προς την επαναστροφή του ανθρώπου προς τις αρχαϊκές και πρωτόγονες ρίζες του, τόσο και μεγαλύτερη έλ-λειψη παρατηρείται σε ό,τι λέγεται και είναι αγάπη, σύνεση, θάρρος, ανθρώπινη συνείδηση, ανθρωπιά και φιλική πορεία προς τον πλησίον, όποιοςδήποτε κι αν είναι αυτός. Έχει τεθῆ πιά το έρώτημα: Θα συνειδητοποιήση, άραγε, ο άνθρωπος την τάση του προς το κακό, τη συμμαχία και τη φιλία του προς το θάνατο; Θα στραφή προς τη ζωή, αναγνωρίζοντας την αληθινή ουσία του ανθρώπου, την ανθρωπιά του, η θα οδεύση προς την καταστροφή; Η απόφαση βρίσκεται στα χέρια του. Είναι ελεύθερος στην εκλογή του, παρὰ την αντίθεση αντίληψη ενός παρεξηγημένου «ντετερμινισμού».

Πρέπει να ξέρουμε να διακρίνουμε το καλό, ωστόσο κανένα είδος γνώσεως δε μᾶς βοηθεῖ, αν ἡ ανάγκη, στην οποία βρίσκεται ο συνάνθρωπός μας, ἡ φιλική ματιά του πλησίον μας, το τραγούδι ενός πουλιού, το ώραϊο πράσινο τῆς ἐξοχῆς δε μᾶς ἐγγρίζουν την καρδιά. "Όταν ο άνθρωπος γίνεται ἀδιάφορος ἀπέναντι στη ζωή, τότε δεν ὑπάρχει πιά ἐλπίδα να μπορῇ να ἐκλέγη το καλό. Η καρδιά του

112. Erich Fromm, Das Menschliche in Uns, 1968, σ. 196 κ.έ.

θὰ ἔχει γίνει σκληρὴ καὶ κρύα ἀπὸ συναισθήματα σὲ σημεῖο πού νὰ ζῇ καὶ νὰ «ζέ-
νεται». Δὲ βρίσκει τὸ δρόμο πρὸς τὸν πλησίον του, πρὸς τὸ συνάνθρωπο. Σήμερα
ὁ κόσμος ἔγινε σκληρὸς καὶ βίαιος. Δὲν εἶναι εὐκολο νὰ στραφῇ ἡ ἀνθρωπότητα —
μέσα στὴ μέθη τῆς τεχνικῆς, ὅπου βρίσκεται — πρὸς τὶς ἀξίες καὶ μ' αὐτὲς νὰ
προωθήσῃ τὸν ἐξανθρωπισμὸ τοῦ κόσμου. Ἡ στάθμη τῶν ἡθικῶν ἀξιῶν ἔχει
ὑποχωρήσει αἰσθητά, κάτι πού γίνεται ὀλοφάνερα ἀντιληπτὸ στὴν καθημερινή
μας ζωὴ, στὴ συμπεριφορὰ μας πρὸς τὸν πλησίον μας, ὅπου κι ἂν βρισκόμαστε.
Τὸ ἐγὼ ὄχι μόνον δὲν προσπαθεῖ νὰ πλησιάσῃ κατὰ ἁρμονικὸ τρόπο τὸ ἐσὺ, παρὰ
ἀντίθετα ἀπομακρύνεται, ὅσο περισσότερο μπορεῖ, γίνεται ψυχρὸ καὶ ἀδιάφορο,
«ἀγριεύει», ἀντὶ νὰ «ἡμερεύει», μέσα στὴν «πρόοδο», στὴν «εὐημερία» καὶ τὴν
«εὐμάρεια». Τὸ κακὸ πῆρε μιὰ γενικότητα συντροφευόμενο μὲ τὸ μίσος, πού
ἴσως ποτὲ ἄλλοτε νὰ μὴν εἶχε πάρει τόση ἔνταση καὶ ἔκταση στὶς ψυχὰς τῶν
ἀνθρώπων, ὅση πῆρε σήμερα μέσα στὸν «ὠραῖο καὶ ὁμορφο κόσμον τῆς εὐμάρειας
καὶ τῆς εὐημερίας».

«Λεῖπει ἀπὸ τὰ πάντα», σημειώνει ὁ Εὐγένιος Ἰονέσκο, «μιὰ σταθερὴ βά-
ση. Οἱ θεησκέιες ἔχασαν τὴ δύναμή τους. Δὲν παρηγοροῦν οὔτε προσφέρουν
κάποια ἐρμηνεία. Δὲν μποροῦν νὰ δώσουν καμιὰ ἀπόκριση οὔτε νὰ προσφέ-
ρουν καμιὰ λύση. Τὸ πᾶν εἶναι ἐξαντλημένο ἢ ἀνπεράσπιστο. Στὰ βιβλία ἢ
στὰ βλέμματα τῶν συμπολιτῶν μας ἀντικαθρεπτίζεται ἡ ἴδια ἡ καταστροφὴ μας.
Θὰ ἀρκοῦσε μιὰ λέξη καὶ οἱ μάδες θὰ ρίχνονταν οἱ μὲν ἐνάντια στὶς δὲ ἢ θὰ πραγ-
ματοποιοῦσαν συλλογικὴ αὐτοκτονία. Θὰ ἀρκοῦσε μιὰ σπῖθα, γιὰ νὰ προκαλέσῃ
τὴν πυρκαϊὰ τοῦ κόσμου»¹¹³. Τὸ μίσος ἔχει ἐκτοπίσει τὴν ἀγάπη ἀπὸ τὶς καρδιὰς
τῶν ἀνθρώπων. Ἀγάπη καὶ πνευματικὴ γελιοποιοῦνται. Οἱ ἄνθρωποι στὴν
πραγματικὴτητα μισοῦνται ἀναμεταξύ τους. Καὶ δὲν μποροῦσε νὰ εἶναι ἀλλιῶς,
ἀφοῦ φτάσαμε στὸ σημεῖο ν' ἀποξενωθοῦμε ἀπὸ τὸν πλησίον μας καὶ ἀπὸ τὸν
ἑαυτὸ μας ἔτσι, ὥστε νὰ μὴν ἀγαποῦμε οὔτε τὸν πλησίον μας οὔτε τὸν ἑαυτὸ μας.

Εἶναι δύσκολος ὁ προσανατολισμὸς τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ μέσα στὶς κοινωνίες
μας, ὅπου ἡ συγκεκριμένη σχέση τοῦ ἐνὸς ἀτόμου μὲ τὸ ἄλλο ἔχασε τὸν ἀνθρώ-
πινο χαρακτήρα της καὶ διαπνέεται καθολοκληρίαν ἀπὸ πνεῦμα συμφεροντο-
λογικὸ καὶ παζαρέματος. Ὅλες οἱ κοινωνικὲς καὶ προσωπικὲς σχέσεις κυριαρ-
χοῦνται ἀπὸ τοὺς νόμους τῆς ἀγορᾶς. Ἡ ἀλλοτρίωση ἀπὸ τὸ οἰκονομικὸ πεδίο
ἔχει ἀπλωθῇ καὶ στὶς προσωπικὲς μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων σχέσεις καὶ ἔχουν πάρει
μορφή σχέσεων μεταξὺ πραγμάτων. Τὸ πνεῦμα αὐτὸ τῆς συμφεροντολογίας
καθιστᾷ ἀδύνατη τὴ φιλικὴ καὶ ἁρμονικὴ συνάντηση τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ, τὴ
δημιουργία ἀνθρωπίνων σχέσεων.

Εἶναι πολλὲς οἱ αἰτίες, ὅπως ἀναφέραμε, πού ἐμποδίζουν τὴν πορεία τοῦ
ἐγὼ πρὸς τὸ ἐσὺ σὲ ἁρμονικὴ συνάντηση, τὴ δημιουργία ἀνθρωπίνων σχέσεων.

113. Εὐγενίου Ἰονέσκο, Κρίση καὶ κατάρκηση τῆς ἐποχῆς μας, περιοδ. «Εὐθύνη», τεῦ-
χος δέκατο, Νοέμβριος 1972, σ. 490.

Φόβος, μίσος, δυσπιστία, ἐγωισμός καὶ λοιπὲς ἀντικοινωνικὲς ιδιότητες ἐπισκιάζουν τὸν κόσμον μας, τὸν κόσμον τῆς ἀφθονίας καὶ τῆς εὐμάρειας, ἕναν κόσμον ἀνέσεων, μέσα στὸν ὁποῖο ὑποφέρουμε κάτω ἀπὸ τὴ βία, τὴ σκληρότητα, τὴν ἔλλειψη ἀνθρωπιᾶς, κάτω ἀπὸ τὴν ἀβεβαιότητα τῆς ὑπάρξεώς μας τόσο ὁ καθένας μας, ὅσο καὶ οἱ πολλοί, οἱ ὁμάδες, οἱ λαοὶ καὶ ἡ ἀνθρωπότητα ὁλόκληρη. Φαίνεται πὼς ἔχουμε χάσει τὸ δρόμο ποὺ ὁδηγεῖ πρὸς τὸ συνάνθρωπό μας, γιατί ἀπομάθαμε νὰ ζοῦμε ἀπὸ τὴν πρωτογενῆ αὐθορμησία τῆς καρδιᾶς μας. Χάσαμε τὴν ἀκοή μας σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν παλιά σοφία καὶ δὲν ἔχουμε πιὰ μάτια γιὰ νὰ διακρίνουμε ὅ,τι εἶναι δημιουργικὸ, σταθερό, συμβολικὸ σὰ βάση τῆς σκέψεώς μας, τοῦ φρονήματός μας καὶ τῆς στάσεώς μας. Ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος στηρίχθηκε στὸν ὀρθολογισμό καὶ μόνο καὶ παραμέρισε πολλὰ ἀπὸ τὰ ἀλογικὰ — συναισθηματικὰ — ἠθικὰ στοιχεῖα τῆς ζωῆς καὶ τῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων.

Ἡ ἐποχὴ μας, εἶναι σκληρὴ, ἀνελέητη καὶ ψυχρὴ. Ὁ αἰώνας μας μὲ τὶς μεγάλες καταστροφὲς καὶ τὴν μεγάλη τεχνοκρατικὴ ἀνάπτυξη δὲν εὐνοεῖ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ συναισθηματικοῦ κόσμου μας. Πολλοὶ λαοὶ ἔζησαν τρομερὰ πράγματα, καταστροφὲς πάσης φύσεως. Οἱ βάσεις τῆς ζωῆς καταστράφηκαν. Ἀποκτησαν φοβερὴ πείρα κακῆς μεταχειρίσεως. Συνάντησαν ἀδιαφορία καὶ ἔλλειψη κάθε συμπόνιας καὶ βοήθειας. Ἐφτασαν ὡς τὴν ἀπόγνωση. Πουθενὰ δὲν ἀντίκρουσαν κάτι ἀπὸ τὶς ἐντολὲς τῆς ἀνθρωπιᾶς. Ἡ ἀπανθρωπία στὴν ἀκμὴ της. Τίποτε δὲν ἴσχυε ἀπ' ὅ,τι χρόνια καὶ χρόνια νόμιζαν καὶ θεωροῦσαν οἱ ἄνθρωποι· σὰν ὄσιο, εὐλαβικὸ, εὐγενικὸ, ἀνθρώπινο. Ἀκόμη πιὸ θλιβερό φαινόμενο ἀπὸ τὴν ὑλικὴ καταστροφή καὶ τὴν ἔνδεια ποὺ σκόρπισαν οἱ πόλεμοι, εἶναι ὁ ψυχικὸς ξεριζωμὸς τοῦ ἀνθρώπου, ἡ πλύση τοῦ ἐγκεφάλου, καταστροφές, ἀνθρωποθυσίες ἐκατομμυρίων ἀνθρωπίνων ψυχῶν. Μὲ ἱερὴ μανία γίνονταν ὅλα αὐτά, μὲ μανία ποὺ εἶχε ἀνέβει ὡς τὰ κατὰβαθα τοῦ ἀνθρωπίνου ὄντος. Στὸν αἰῶνα μας ἔχουν, φαίνεται, κινήσει δυνάμεις πολὺ σκοτεινὲς καὶ ἐπικίνδυνες, γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ πραγματοποιήσουν τὸ μηχανισμό τοῦ θανάτου μὲ τερατώδεις μηχανές, ποὺ ἐξολόθρευαν ἀνθρώπους, χωρὶς ἀκόμη νὰ ἔχουν παραμερισθῇ, παρὰ ὅλο καὶ τελειοποιοῦνται γιὰ μελλοντικὲς ἀνθρωποθυσίες μεγαλύτερης, δυστυχῶς, ἐντάσεως, ἴσως καὶ ἀνυπολόγιστης καταστροφῆς.

Ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἀπεμπολήσει τὸ Θεό, δὲν πιστεύει πιὰ στὴν παντοδυναμία του καὶ στὴ λύτρωση καὶ κατασκευάζει ἕνα νέο εἰδωλό, τὸ παντοδύναμο ὑλιστικὸ κράτος, ποὺ πῆρε τὴ θέση τοῦ λυτρωτῆ Θεοῦ, μὲ κοινὸ χαρακτηριστικὸ τὴν ἀπονία καὶ τὸ ἀνελέητο. «Δὲν ἔγινε μονάχα ὁ Θεὸς περιττός, δὲν πραγματοποιήθηκε μόνο στὶς ψυχὲς τῶν ἀνθρώπων ὁ θάνατός του, ἀλλὰ ἔγινε κάτι ἀκόμη πιὸ κακό», κατὰ τὸν Λάιστ,¹¹⁴ «τὰ ἀντικείμενα ἔχασαν τὴν πραγματικότητά τους καὶ ὁ ἄνθρωπος τὴν ἀνθρωπιὰ του. Διαρκῶς ἐγκωμιάζει ὁ τύπος καὶ τὸ ρα-

114. Φρίτς Λάιστ, Γειτονιὰ μὲ τοὺς δαίμονες, 1962, σ. 110.

διόφωνο "τὰ μεγάλα ιστορικά γεγονότα", πὺν τὴν ἄλλη μέρα ἔχουν ξεχαστῇ κιόλας. Πόσο μηδαμινὰ φαίνονται ὅλα, πόσο μηδαμινὰ καὶ μάταια εἶναι ὅσα συμβαίνουν. Τὸ μηδὲν χάσκει πίσω ἀπὸ τὸ καθετί, ἡ ματαιότητα καλύπτει τὰ πάντα». Καὶ συνεχίζει: «Μιὰ εἰσβολὴ ἐνάντια στὴν οὐσία τοῦ ἀνθρώπου ἔχει ἀρχίσει, ὅπως ποτὲ ἄλλοτε στὴν ἱστορία. Ὁ ἀνθρώπος ἀτιμᾶσθηκε τόσο, πὺν ἀπὸ αἰῶνες εἶχε νὰ συμβῇ κάτι τέτοιο. Ὁ αἰώνας μας ἔγινε ὁ πῦρ ἀπάνθρωπος αἰώνας τῆς ἱστορίας. Αὐτὲς εἶναι οἱ σκιές, πὺν ρίχνει στὴ γῆ μας ὁ θάνατος τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ ὁ θάνατος τοῦ ἀνθρώπου, τῆς ἀνθρωπιᾶς. Καφτὸς εἶναι ὁ πόθος τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου γιὰ ζωὴ καὶ παγωμένη ἡ μοναξιά του, εἶπαν, μέσα στὶς μάζες τῶν ἀνθρώπων».

Ὁ κόσμος τῆς μηχανῆς εἶναι, φαίνεται, τὸ πεπρωμένο μας. Εἶναι ὁ κόσμος πὺν δὲν μποροῦμε νὰ τὸν ξεφύγουμε. Θὰ ἦταν μωρία νὰ θέλαμε νὰ τὸν ἐξαλείψουμε, ἀλλὰ καὶ ἂν ἀκόμη τὸ ἐπιθυμοῦσαμε αὐτό, δὲ θὰ μᾶς ἦταν δυνατόν. Κάτω ἀπὸ τὴν καλοπέραση, τὴν ἄνεση, τὴν αὐξηση τῆς παραγωγῆς κλπ. βρίσκεται ἡ ἀπελπισία καὶ ἡ ἐρημιὰ ἀναρίθμητων ἀνθρώπων καὶ ἂς μὴ φαίνεται αὐτή. Ἡ μηχανοκρατικὴ ἀνάπτυξη δὲ μᾶς ἔδωκε τὸ νόημα τῆς ζωῆς. Ἔτσι ἡ ἐρημιὰ ὅλο καὶ μεγαλώνει. «Ὅπου ὁμως μεγαλώνει αὐτή», εἶπε ὁ Νίτσε, «ἀλίμονο σ' αὐτὸν πὺν κρύβει ἐρημιές». Ὁ αἰώνας μας, αἰώνας τῆς μηχανῆς καὶ τοῦ βιομηχανικοῦ πνεύματος, κρύβει ἐρημιές μεγάλης ἐκτάσεως στὶς ψυχές τῶν ἀνθρώπων, κάτι πὺν πρέπει ν' ἀντιμετωπίσουμε ριζικά, δίνοντας καινούριο νόημα στὴν ὑπαρξή μας. Ὁ κόσμος τῆς μηχανῆς εἶναι βέβαια ἀπάνθρωπος, ὥστόσο δὲν εἶναι ἀπαράιτητο νὰ μείνῃ ἔτσι. Γιὰ νὰ ὑπερνικήσουμε τὴν ἐρημιὰ καὶ τὴν ψυχρότητά μας, πὺν τὴ σκόρπισε ἀνάμεσά μας ἡ τεχνικὴ, ἡ μηχανή, εἶναι ἀνάγκη νὰ κάνομε κάτι τὸ ἀπλό: Θὰ πρέπει νὰ ἐξασκηθοῦμε ἔτσι, ὥστε ν' ἀκοῦμε καὶ νὰ ἐννοοῦμε τὴ γλώσσα τῆς ἀγάπης. Θὰ πρέπει νὰ μάθουμε ξανά αὐτὴ τὴν ἀπλὴ καὶ λιτὴ γλώσσα, ὥστε νὰ καλιεργήσουμε μ' αὐτὴν ἀνθρώπινες σχέσεις μὲ τὸ βαθύτερο νόημά τους. Νὰ δημιουργήσουμε στὴν ἐποχὴ τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ ἕναν συνανθρώπινο πολιτισμό, πολιτισμὸ τῆς ἀνθρωπιᾶς καὶ τοῦ ἀλτρουισμοῦ, νὰ κατορθώσουμε ν' ἀναγεννηθῇ ἡ πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπη. «Χωρὶς αὐτὴν δὲ βλέπω καμιά ἄλλη σωτηρία τοῦ κόσμου», λέει ἕνας σοφὸς τῆς ζωῆς. «Ἰσως αὐτό», συνεχίζει, «νὰ ἡχῇ συναισθηματικὰ παιδιάστικα. Βλέπω τοὺς πολιτικούς νὰ σηκώνουν τοὺς ὤμους στὰ λόγια μου αὐτά, νὰ λένε: "εἶναι ὠραῖες οἱ λέξεις πὺν δὲν κοστίζουν, ἐμεῖς ὁμως δὲν ἔχουμε ἀνάγκη ἀπὸ φρασεολογία, παρὰ ἀπὸ ρεαλιστικὴ πολιτικὴ"· καὶ ἐγὼ», λέγει ὁ σοφός, «εἶμαι ὁπαδὸς τοῦ ρεαλισμοῦ, ἐνδιαφέρομαι ζωηρότατα καὶ αποκλειστικὰ γιὰ τὴν πραγματικότητα, ἀλλὰ πρέπει νὰ ξέρομε, ὅτι καμιά ρεαλιστικὴ πολιτικὴ δὲν μπορεῖ κανένας νὰ τὴ σκεφθῇ σὰν τέτοια, χωρὶς τὴν πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπη. Αὐτὴ εἶναι ἡ πέτρα, ὁ βράχος, ἐπάνω στὸν ὁποῖο πρέπει νὰ οἰκοδομηθῇ κάθε εἶδος συμβιωτικῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων, ἡ ὕλική, ὅσο καὶ ἡ πνευματικὴ, τὸ ἐμπόριο καὶ ἡ βιομηχανία, ὅπως καὶ ἡ τέχνη καὶ ἡ ἐπιστήμη. Ὅταν ὁ βακτηριολόγος ἐρε-

νᾶ καὶ καλλιέργῃ τὰ βακτηρίδια, ὅχι γιὰ νὰ ἐμβολιάζῃ τοὺς ἀνθρώπους ἐναντίον τῶν ἀσθενειῶν, ἀλλὰ γιὰ νὰ σκοτώσῃ ἀνθρώπους, ὅταν ὁ χημικὸς στὸ ἐργαστήριό του, ἀντὶ νὰ ἐρευνᾷ καὶ νὰ ἀναζητῇ νέες ἀλήθειες ἐφευρίσκει νέους τρόπους καὶ νέες δυνατότητες γιὰ τὸν ἀφανισμό τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων, ὅταν ξοδεύῃ ὅλη τὴν ἐνεργητικότητά του γιὰ νὰ βρῇ νέους τρόπους ὁμαδικῆς δηλητηρίασεως τῶν ἀνθρώπων, ὁμαδικοῦ ἀστραπιαίου ἀφανισμοῦ, τότε ὁ πολιτισμός μας, χωρὶς ἀμφιβολία, καταρρέει, πέφτει σὲ βαρβαρότητα, στὸν ἀγῶνα, στὸν πόλεμο ὅλων ἐναντίον ὅλων. Βέβαια ἡ δημιουργία ἀνθρωπίνων σχέσεων εἰρήνης καὶ ἀγάπης εἶναι ρεαλιστικὴ πολιτικὴ, ἀσφαλῶς ἡ μόνη ποὺ μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθῇ»¹¹⁵.

115. *Fr. Nansche*, *Schaffendes Leben*, Georg Westermann Verlag, München, σ. 262. Πρβλ. καὶ Β' Ἰωάννου 14, Α' Ἰωάννου γ' 17-18.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Demoll, R.*, Im Schatten der Technik, 1960.
- Fenz, Egon*, Von den menschlichen Beziehungen, 1948.
- Bodamer, J.*, Der Mensch ohne Ich, 1962.
- Mensch und Menschlichkeit, Beiträgen von Professoren, Kröner Verlag.
- Marx Albert*, - *Altmann, Ruth*, Ich und der Andere, 1954.
- Wössner, Jak.*, Mensch und Gesellschaft, 1963.
- Wiese, Leopold v.*, Der Mensch als Mitmensch, 1964.
- Schurman, J.*, Kontakt, 1966.
- Lersch, Phil.*, Der Mensch als soziales Wesen, 2. Auf., 1968.
- Fromm, Erich*, Psychoanalyse und Ethik, 1965.
- » » Der moderne Mensch, 1960.
 - » » Jenseits der Illusionen, Diana - Verlag, Zürich.
 - » » Das menschliche in Uns, 1968.
 - » » Psychoanalyse und Religion, 1968.
 - » » The Fear of Freedom, 1971.
 - » » The Art of Loving, ἑλλην. μετάφρ. 'Ἡ τέχνη τῆς ἀγάπης, 1971.
- Mumford, Lewis*, The Transformations of man, 1956.
- Hoffer, Erich*, Der Phantiker, ἑλλην. μετάφρ. 'Ο φανατικός, 1969.
- Pacard*, Die Ruhelose Gesellschaft, 1973
- Δημητρά 'Ηλία*, Κοινωνιολογία καὶ Κοινωνιοτεχνική τῆς διαδόσεως τῶν γνώσεων διὰ τὴν ἀνάπτυξιν, 1971.
- Ντραϊκῶς, Ρ.* Πῶς νὰ ζήσουμε εἰρηνικὰ μὲ τὸν ἑαυτό μας, 1972.
- 'Ορτέγκα ὁ Γκασσέτ*, 'Ἡ ἐξέγερση τῶν μαζῶν, 1972.
- Καρέλ, 'Αλέξης*, Σκέψεις γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴ ζωὴ, 1951.
- Παναγιωτοπούλου, I. M.*, 'Ο σύγχρονος ἄνθρωπος 1966.
- Παναγιωτοπούλου, I. M.*, Σκληροὶ καιροί, 1972.
- Τερζάκη, 'Αγγέλου*, Οἱ ἀπόγονοι τοῦ Κἄιν, 1972.
- Ξηροτύρη, 'Ιω. Ν.*, 'Επίκαιρα Κοινωνικά προβλήματα, 1965.
- » » » 'Ἡ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση, 1966.
 - » » » Εἴμαστε ὑπανάπτυκτοι; 1966.
 - » » » Γενεὲς καὶ 'Αντιθέσεις, 1970.
 - » » » Magna Civitas, Magna Solitudo, 1970.
 - » » » Οἱ προκαταλήψεις ὡς ἀντικοινωνικὸ φαινόμενο, 1972.
- Τσάκωνα, Δ. Γρ.*, 'Ανθολογία κοινωνιολογικῶν κειμένων, 1972.
- Κασιμάτη, Γρηγ.*, Εἰσαγωγή εἰς τὴν Κοινωνιολογίαν, 1966.
- Τερεζή II.* Τὸ πολιτικὸ σύστημα, 1973

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σελ.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	55
Τὸ ἐγὼ γιὰ νὰ ὠριμάσῃ ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ τὸ ἐσθ	60
Ὁ δρόμος πρὸς τὸν πλησίον δὲν εἶναι εὐκόλος	63

ΕΜΠΟΔΙΑ ΣΤΗΝ ΠΟΡΕΙΑ ΤΟΥ ΕΓΩ ΠΡΟΣ ΤΟ ΕΣΤ

Ἡ ἀδυναμία μας νὰ ἔρθουμε στὴ θέσῃ τοῦ συνανθρώπου μας	67
Ἡ ἰσοπέδωσις καὶ ἡ τυποποίησις	68
Οἱ προκαταλήψεις	70
Ἡ δυσπιστία	73
Ἡ ἀσυνέπεια	75
Τὸ ψέμα	76
Ἡ κολακεία	84
Ἡ ἐπίμονη ἀναζήτησις τοῦ ἑαυτοῦ μας	86
Ὁ ἀτομικισμὸς	88
Ἡ διχόνοια	90
Ὁ φθόνος	92
Ἡ κατάρσις	92
Ἡ καχυποψία	94
Ἡ εὐθιξία	95
Ἡ ἀγάπη	96
Ἡ συμβατικότης	97
Ὁ διάλογος	101
Ὁ ἐγωισμὸς	102
Τὸ ἀσυγκίνητο	103
Ἡ ἐλλειψὶς κατανόησεως	112
Ὁ αἰνιγματικὸς φόβος τῆς ἐποχῆς μας	115
Ὁ ὀρθολογισμὸς	120
Συμπάθεια καὶ ἀντιπάθεια	122
Ἡ διαφοροποίησις	124
Χωρὶς τὴ διαφοροποίησιν ἡ ζωὴ θὰ ἦταν ἀνιαρὴ	126
Οἱ ἀλλαγῆς	128
Σύγχυσις ἐννοιῶν	130
Ὅλα μετριοῦνται μὲ τὸ χρῆμα	132

	Σελ.
Ἡ ἀλλοτρίωση τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου	133
Ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἔχασε τὸ ἐγὼ του	135
Ἡ ἐμπορικοποίηση	137
Τὸ πιστεύω τῶν Καρχηδονίων	138
Ὁ φανατισμὸς	140
Βία καὶ τρομοκρατία	142
Ἡ μαζοποίηση	146
Ἡ διόγκωση τῶν πόλεων	149
Ἡ χαλάρωση τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος	155
Ἡ εὐημερία καὶ ἡ εὐμάρεια	161
Ὁ τεχνοποιημένος ἄνθρωπος	167
ΓΕΝΙΚΗ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΗ	177